

ВІСНИК

ДАВС МВС
імені 10-річчя незалежності
України

1'2005

ВІСНИК

ВІСНИК

Луганської академії
внутрішніх справ МВС
імені 10-річчя
незалежності України

Науково-теоретичний журнал

Випуск 1

Луганськ
2005

ВІСНИК

Луганської академії
внутрішніх справ МВС
імені 10-річчя
незалежності України

* Науково-теоретичний журнал * Виходить щоквартально * Заснований 1997 року * Засновник і видавець: Луганська академія внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України * Реєстр. свід. ЛГ № 600, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України 24.06.2002 р. * Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук *

1
2005

Редакційна колегія:

<i>Дідоренко Е.О.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПРн України (головний редактор)
<i>Розовський Б.Г.</i>	- д-р юрид. наук, проф. (відповідальний редактор)
<i>Козаченко І.П.</i>	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
<i>Бурбело О.А.</i>	- д-р екон. наук, проф.
<i>Віленська Е.В.</i>	- д-р філос. наук., проф.
<i>Замойський І.Є.</i>	- д-р юрид. наук
<i>Кучер Ю.О.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Лазор Л.І.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПРн України
<i>Бобкова А.Г.</i>	- д-р юрид. наук
<i>Знаменський Г.Л.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПРн України
<i>Малишева Н.Р.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПРн України
<i>Мамутов В.К.</i>	- д-р юрид. наук, проф., академік НАН України
<i>Нікітенко О.І.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Попов І.В.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Сегай М.Я.</i>	- д-р юрид. наук, проф., академік АПРн України

Для науковців та юристів-практиків.

Наукові погляди авторів статей можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. К. Маркса, 4. Луганська академія внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України.

☎ 53-50-88, тел/факс 55-32-00.

© Луганська академія внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України, 2005

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

***Луганська академія внутрішніх справ МВС
імені 10-річчя незалежності України запрошує Вас
подавати рукописи статей для публікації їх
у щоквартальному "Віснику ЛІАВС МВС
імені 10-річчя незалежності України".***

Вимоги щодо розміру та оформлення статей:

1. Статті приймаються російською та українською мовами обсягом до 10 сторінок (формат А4, шрифт "Times New Roman", розмір – 14, розмір виносок – 12, інтервал – 1,5). Статті подаються в роздрукованому та електронному вигляді на дискеті (обов'язково перевіряйте якість запису статті на дискету!). Нумерація виносок має бути окремою для кожної сторінки.

2. Текст набирається на комп'ютері в редакторі Word for Windows.

3. Разом з авторським оригіналом слід додавати 2 рецензії, витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до опублікування. До статей, які подаються аспірантами, здобувачами, ад'юнктами, мають додаватися направлення наукового керівника. Відомості про наукового керівника публікуються разом зі статтею.

4. У заголовку статті вказується її назва, ім'я, по батькові та прізвище автора. У додатку до статті зазначається місце роботи та посада автора, науковий ступінь і звання (якщо такі є), адреса, контактний телефон (службовий і домашній).

5. Рукопис має бути ретельно вичитаний, виправлений і підписаний автором (усіма співавторами). Якщо статтю перекладено з російської, обов'язково надсилається російський текст.

6. Іноземний текст й окремі іноземні слова повинні бути звірені з оригіналом.

7. До кожної цитати в статті дається посилання на її джерело.

При використанні літературних джерел слід вказувати:

а) для журналів – прізвище, ім'я та по батькові автора статті, її назву, найменування журналу, рік видання, номер, сторінку;

б) для книг - прізвище, ім'я та по батькові автора, назву книги, місто, де книга видана, найменування видавництва, рік видання, сторінку.

8. Усі бібліографічні елементи іноземних джерел слід давати мовою оригіналу.

9. При посиланні на законодавчий акт необхідно в зносі навести його повну офіційну назву і вказати джерело, де він опублікований.

Ми працюємо на таких засадах:

1. Відповідальність за достовірність фактів, за точність усіх посилань покладається на авторів.

2. Редакція має право робити скорочення й редакційні зміни.

3. Оцінку актуальності поданих статей і формування змісту "Вісника ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України" проводить редакційна колегія. Кожна з отриманих статей проходить обов'язкове внутрішнє, а в разі потреби – і зовнішнє рецензування.

4. Рукописи редакцією не повертаються.

5. При недодержанні перелічених правил підготовки рукопису редакція залишає за собою право не розглядати його.

Редакційна колегія

**Розділ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

**В.Н. Бесчастный
А.К. Поправко**

**К ВОПРОСУ О ТИПОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ
СОВРЕМЕННОГО ТЕРРОРИСТА**

События 11 сентября 2001 года стали знаковыми в изучении такого сложного социально-психологического феномена как терроризм. Современный терроризм успешно демонстрирует способность противостоять не отдельному государству, а всему мировому сообществу.

Сущность современного терроризма очень точно выразил ученый-обществовед А.В. Коровиков: "Терроризм более чем на половину театр, это мрачный спектакль, разыгрываемый с помощью средств массовой информации с целью создать общую атмосферу кризиса и неустойчивости, подорвать недоверие к правящему режиму и спровоцировать его на жесткие репрессивные меры, которые коснутся большинства населения"¹.

Последнее время появилось немало работ, где ученые философы, социологи, политологи, юристы рассматривают различные аспекты терроризма, его экономические, социальные, психологические корни. Это прежде всего работы: Ольшанского Д.В. "Психология террора" Екатеринбург 2002 год. "Политическая психология" под редакцией Деркача А.А., Жукова В.И., Лаптева Л.Г. "Психологи о терроризме" (круглый стол). Психологический журнал. – Т.16. – 1995 № 4, Коровиков А.В. "Исламский экстремизм в арабских странах" М., 1990.; Емельянов В.П. "Терроризм как явление и состав преступления". – Харьков, 1999.

Что касается понятия "терроризма", несмотря на то, что существует от 100 до 200 понятий терроризма, нельзя не согласиться с формулировкой ученых юристов, что "терроризм – это прежде всего публично совершаемые общеопасные действия или угрозы, направленные на устрашение населения

¹ Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. – М., 1990. – С. 11.

или социальных групп, в целях прямого или косвенного воздействия на принятие какого-либо решения или отказа от него в интересах террористов¹.

Современный терроризм рассматривается исследователями в различных аспектах:

- 1) как преступное деяние;
- 2) как определенная типология личности;
- 3) как деятельность террористических организаций;
- 4) как социально-политические доктрины.

Из всех многообразных аспектов проблемы терроризма особое внимание заслуживает изучение личности террориста, понимание мотивов его деятельности, логики мышления и моральных проблем выбора. Ведь не секрет, что терроризм значительно помолодел, его организаторы не безуспешно используют различные факторы (религиозные, национальные, психологические) для пополнения рядов своих сторонников. Авторы статьи акцентируют внимание на изучении типологии личности террориста не как психопата, где преобладает патологический компонент поведения, а как личности, которая осознанно избирает этот вид деятельности в силу ряда причин.

Прежде всего, следует отметить, что террорист является маргинальной личностью. Каковы бы не были различными мотивы и цели деятельности террориста (меркантильные, идеологические, самореализации, влывования) террорист находит в открытом конфликте с теми ценностями и установками, которые господствуют в обществе. Выход такая личность видит в одном: в деструктивной деятельности, путем физического уничтожения людей, а значит созданию в обществе атмосферы массового страха и паники.

Проще всего объяснить сущность личности террориста патологическим компонентом. Террориста нельзя отнести к откровенно преступному (дегенеративному типу), который подробно описал Ч. Ламброзо. В большинстве случаев это все-таки далеко не маньяк, не тот природный преступник, который совершает атактистические преступления. Однако, общепризнанной по мнению психологов является констатация того факта, что террорист – это акцентированная личность, некоторые черты которой выражены необыкновенно сильно. Для такого типа личности характерно "моральное помешательство", неспособность различить добро и зло и повышенная агрессивность по отношению к членам общества².

Психолог В.А. Соснин так раскрывает побудительные мотивы современного террориста: "Сверхсосредоточенность на защите своего "Я" путем проекции с постоянной агрессивно-оборонительной готовностью; недостаточная личностная идентичность, низкая самооценка, элементы расщепления личности; сильная потребность в присоединении к группе, переживание в большей степени социальной несправедливости со склонностью проеци-

¹ Емельянов В.П. Терроризм как явление и состав преступления. – Х., 1990. – С. 28.

² Ольшанский Д.В. Психология террора. – Екатеринбург, 2002. – С. 46.

ровать на общество причины своих неудач; социальная изолированность и отчужденность; ощущение нахождения на обочине жизни и потери жизненной перспективы¹.

Психологическая структура личности террориста раскрывается в конкретном социальном контексте, в конкретных социальных условиях.

Таким образом, террорист не сумасшедший человек. Но одновременно это человек и не вполне нормальный. Это "пограничная", аномичная личность.

Понятие "аномия" (от французского *anomie*) – отсутствие норм, *anomia* – (греч.) отрицание законов, что выражает отрицательное отношение индивидов к нормам и моральным ценностям существующей социально-политической системы.

Исходя из особенностей психологической структуры личности террориста (мотивационная сфера, сфера чувств и воли, интеллектуальная сфера) можно говорить о нескольких типах личности террориста.

С.К. Рощин предлагал три основных психологических модели личности террориста.

Первая модель: психопат-фанатик. Это человек который руководствуется своими убеждениями, религиозными, идеологическими, политическими чувствами и искренне считает, что его действия полезны для общества. Это человек, у которого сфера сознания крайне сужена теми или иными политическими доктринами.

Вторая модель личности террориста: террорист-фрустратор. Эта модель базируется на бихевиристской концепции фрустрации как разновидности агрессивного поведения. Чувство фрустрации, порожденная невозможностью человека по каким-то причинам достичь жизненно важных для него целей, неизбежно порождает тенденцию к агрессивным действиям. Конечно, не всякий агрессор становится террористом, зачастую он становится уголовником, но в целом это питательная почва для возникновения терроризма.

Третья модель личности террориста: террорист-нигилист. Выходец из ушербной семьи, который свою озлобленность и ненависть, полученные еще в детские годы из-за дефицита добрых отношений и любви в семье, переносит на весь мир.

С.Н. Ениколопов считает, что существует два основных типа террористов:

- первый тип личности террориста отличается высоким уровнем развития интеллекта, уверенностью в себе, завышенной самооценкой и крайним эгоизмом;
- второй тип личности террориста – это тип неудачника со слабым "Я" и низкой самооценкой¹.

¹ Психология о терроризме. Круглый стол // Психологический журнал. – Т. 16. – 1995. – С. 42.

Однако, вышеперечисленные типы личности террориста не в полной мере отражают сущность современного международного терроризма. Поэтому, типологию личности современного террориста необходимо рассматривать не только с учетом особенностей психологической структуры личности, но и с социально-политических особенностей современного терроризма. Так как современный терроризм носит глобальный характер, то на первый план выдвигается личность террориста-менеджера, руководителя особой транснациональной корпорации по убийству людей, контролирующей многомиллионные финансовые потоки, действия террористических групп на различных континентах, вербовку и подготовку террористов-убийц в специальных лагерях, закупку и доставку современных видов вооружения в "горячие точки" планеты, отмывание "грязных денег", занятие наркоторговлей, работоторговлей, незаконной торговли энергоресурсами. То есть, можно смело утверждать, что миф о террористах-одиночках, который господствовал в начале XX века канул в лето. Поэтому, международный терроризм успешно противостоит мировому разведывательному сообществу, специальным подразделениям разведки и служб безопасности различных стран мира.

На вторую позицию необходимо поставить террориста-профессионального убийцу с синдромом "рембо" (термин Д.В. Ольшанского). Это высокопрофессиональный наемник, ведущий подготовку террористов в специальных лагерях и участвующий в особо ответственных операциях. Среди них невелик процент тех людей, которым важен сам по себе экстрим, обычно это люди, считающие террор своей работой и получающие за это немалые деньги.

К примеру, стоящий за Всемирным фронтом "Джихада" У. Бен Ладен – один из представителей богатейшей семьи Саудовской Аравии, выделил лидеру афганских талибов шейху Омару в 2002 году 50 млн. долларов, командирам иностранных моджахедов в Чечне за 2000-2001 г. было выделено свыше 16 млн. долларов. Исламское движение Узбекистана (ИДУ) только за июль 1999 г. получило от Бен Ладена 500 тыс. долларов².

Третий тип личности террориста – это террорист-фанатик. Это человек, у которого сфера сознания крайне сужена теми или иными доктринами и им подчинена эмоциональная сфера. Н.А. Бердяев в статье "О фанатизме, ортодоксии и истине" писал: "Человек, в котором нетерпимость дошла до каленя, фанатизма, подобно ревнивцу, всюду видит лишь одно – измену, лишь предательство, лишь нарушение верности единому, он подозрителен и мнителен, всюду открывает заговоры против излюбленной идеи, против предмета своей веры и любви"³.

¹ Психология о терроризме. Круглый стол. // Психологический журнал. – Т. 16. – 1995. – С. 44-45.

² Якубов О. По следам Бен Ладена – М., 2001. – С. 233-234.

³ Бердяев Н.А. О фанатизме, ортодоксии и истине // Человек. – 1997. – № 9. – С. 2.

Фанатики, совершающие величайшие злодеяния, насилия и жестокости всегда чувствуют себя окруженными опасностями, всегда испытывают страх. Человек всегда совершает насилие из-за страха. Для фанатика не существует многообразного мира. Этот человек одержимый одним. У него беспощадное отношение ко всему и всем, кроме одного. Фанатизм на практике можно разделить на религиозный, идейно-политический и этнонациональный.

Психологически вера всегда предполагает готовность к заражению, внушению и подражанию. Масса верующих через внушение и подражание довольно легко может достичь уровня религиозного экстаза, который проявляется в форме не контролируемого аффекта. История знает многочисленные случаи убийств на религиозной почве, начиная с раннего средневековья, однако никогда религиозный фактор в таких масштабах, и так изоциренно использовался для подготовки террористов как в современное время.

Религиозный фундаментализм стал идейной основой многих террористических организаций. Тенденции к фундаментализму в большей или меньшей степени характерны для всех мировых религий: ислама, христианства, иудаизма и даже буддизма. Фундаментализм, наряду с модернизмом представляет реакцию религиозных кругов на порожденное современностью проблемы, которые стоят перед традиционными обществами. Фундаментализм выступает убежденным противником современного западного общества, с культом материальных ценностей, индивидуализма и эгоизма. Социальная база фундаментализма – это не деклассированные элементы, а представители среднего класса, но нашедшие достойного места в обществе.

Авторы учебника "Религиоведение: социология и психология религии"¹ отмечают, что большинство членов фундаменталистских организаций составляют инженеры, медицинские техники, высокообразованные но недостаточно востребованные рынком труда, выпускники университетов часто с опытом работы. Вне зависимости от своего экономического и социального положения, все фундаменталисты считают, что религия содержит в себе разрешение всех проблем общества и индивида¹. Наиболее яркий пример использования религии в экстремистских целях – это движение ваххабитов.

Ваххабизм – одна из форм экстремистско-суннитского ислама, названная по имени исламского проповедника 18 столетия Магомета ибн Абдель Ваххаба, который провозгласил, что ислам после смерти пророка был извращен и необходимо вернуться в первоначальному исламу. Ваххабизм – крайняя форма аскетизма, которая накладывает запрет на слушание музыки, танцы, ношение ювелирных изделий. Общественный порядок должен основываться на Коране и шариате, истинным мусульманином является только ваххабит, носитель чистого ислама.

¹ Самыгин С.И., Нечипуренко В.И. и др. Религиоведение: социология и психология религии. – Р. и /Дон. – С. 624-625.

Схема действий ваххабитов отработана до мелочей: первый этап – привлечение ваххабитских вербовщиков, обладающих финансовыми возможностями, которые отбирают кандидатов на роль лидеров местных объединений – джамаат. Второй этап – будущие эмиры пытаются занять видные места в традиционных религиозных структурах, посылают своих сторонников на обучение за границу. Третий этап – формируется небольшая община джамаат во главе с эмиром. Джамаат – это самофинансирующаяся организация, пять процентов взносов которой от суммы доходов идет в международные фонды "Джихада". Разрешается заниматься всеми видами черного бизнеса: наркотиками, торговлей оружием, работоторговлей. Следует отметить, государственной религией ваххабизм признает Саудовская Аравия и Катар, основные финансовые потоки идут с этих стран. Участники нового джамаата проходят курс в лагерях по-арабски талибан и становятся настоящими ваххабитами. Все школы объединены общей системой финансирования и однородной учебной программой. Основной метод обучения – запись и выучивание коротких правил, полевые занятия и деловые игры. Моджахеду внушается твердая вера в его непобедимость как представителя всемирной общины мусульман. Для этого постоянно демонстрируются видео отчеты о проведении боевых операций и победах над противником, которые чередуются с заучивание определенных сур Корана, чтобы создать у моджахедов настроение приподнятости и радости в ходе боев. После обучения непременно идет стажировка в боевой обстановке с обязательным уничтожением "неверных". Главная цель – связать новичков кровью, вселить веру в свое могущество, воспитать особый тип "одержимых личностей", готовых выполнить любой приказ, сомнение и отступничество карается смертью.

Обучение с использованием маджахедов-ваххабитов есть вариант замещения с использованием священной книги мусульман Корана. Люди с синдромом Зомби постоянно живут на войне. Даже когда нет боевых действий, они всячески избегают ситуации мира и покоя, ищут и охотно сами создают обстановку боевого конфликта. Оружие – их любимая игрушка, которой они владеют блестяще. По отношению к врагу – предельно жестоки, в боевой ситуации чувствуют себя "как рыба в воде". Постоянно находятся в состоянии боеготовности. Недаром лозунг террористов "Хамаз" "Расслабиться воин аллаха может лишь только в раю"¹.

Идейный террорист-фанатик готов к самопожертвованию и лишению во имя торжества какой-либо идеи. Классический пример идейного террориста фанатика Борис Савинков. Он боролся с царизмом, разошелся с Временным правительством, ненавидел большевизм, но для него всегда была основной вера в террор, как эффективное прямое политическое действие.

¹ Ольшанский Д.В. Психология террора. – Екатеринбург, 2002. – С. 192.

В "Воспоминаниях террориста" Б.В. Савинков постоянно подчеркивает готовность к смерти своих товарищей по террористической деятельности.¹

Психологические истоки политического фанатизма – это неуемная жажда власти субъектов политики. Политики, которые обращались к террору сами становились жертвами террора (Жан Поль Марат, Пьер Робеспьер, Лев Троцкий). В настоящее время политические фанатики в лице определенных лидеров ведущих стран мира имеют колоссальные экономические, финансовые, военные и информационные ресурсы для устранения неугодных политических лидеров. Наглядное подтверждение этому – ликвидация диктаторского режима С. Хусейна в Ираке. Самое опасное в этой ситуации – смешиваются понятия "виновник" и "жертва" терроризма.

Разновидностью политического фанатизма является ультранационалистический фанатизм или шовинизм. Шовинизм как ультранационализм тесно смыкается с религиозным фанатизмом (создание "великого исламского халифата", "великой германской империи").

Существенным различием между политическим террористом начала и даже середины XX ст. и началом XXI является преобладание у террориста синдрома камкадзе-шахеда. К основным психологическим характеристикам данного синдрома относится экстремальная готовность к самопожертвованию в виде жертвы самой своей жизнью. Террорист-камкадзе по различным причинам счастлив отдать свою жизнь и унести с собой на тот свет по возможности наибольшее число врагов. Это происходит под влиянием психологических факторов, обладающих огромной суггестивной силой. Такими факторами могут быть некоторые идеи, например, патриотизма; сильные чувства – ненависти к врагу; эмоциональные состояния – состояние аффекта.

В настоящее время "террористы-менеджеры" очень большое внимание уделяют информационному терроризму. На ряде телеканалов, особенно ближневосточных стран, вещает небезызвестный канал "Аль-Джазира". Информационные террористы – это, прежде всего, профессиональные террористы, которые на деньги террористических организаций сеют панический страх среди сотен миллионов людей планеты, показывая безнадежность борьбы с международным терроризмом.

Например, с помощью "информационного терроризма" усиленно пропагандируется стереотип западного общества как насквозь лживого, прогнившего, морально разложившегося. Что предлагается взамен? Возврат к средневековым нормам жизни, отсутствие элементарных правовых норм в обществе, всевластие религиозных трибуналов, действующих по законам Шариата, что в целом неприемлемо большинству здравомыслящих людей, не только стран Ближнего и Среднего Востока, но и всего мира.

¹ Савинков Б. Воспоминания террориста. – М., 1990. – С. 201.

Анализируя тенденцию развития современного терроризма, типологии личности современных террористов, нельзя не прийти к следующему выводу: современный международный терроризм, какими бы лозунгами не прикрывался (национальными, религиозными, культурными), является, прежде всего, политическим и военным средствами определенных правящих кругов стран Ближнего и Среднего Востока в борьбе за предел сфер экономического и политического влияния с могущественными государствами Запада, в первую очередь, с "семеркой" наиболее развитых капиталистических стран.

Выводы:

1. Сентябрьская 2001 г. террористическая атака на США в значительной степени перевернула привычные представления о терроризме. На смену локальному, региональному терроризму пришел международный терроризм, который охватывает все уголки земного шара.

2. На смену индивидуальному и групповому террору приходит деятельность международных хорошо финансируемых и профессионально подготовленных организаций, которые готовят террористов по специально продуманным методам с учетом религиозных, политических и национальных особенностей той или иной страны.

3. Качественным образом меняется и личность террориста. Можно выделить условно 4 типа личности террориста: "террорист-менеджер", "террорист-профессиональный убийца", "террорист-фанат", "террорист-манипулятор в области информационных технологий". В отличие от "террористов-фанатов", руководителей террористических организаций начала XX столетия, которые находились в прямом антагонизме с государством, "террорист-менеджер" выступает исполнителем воли определенных политических и экономических представителей элиты, добывающихся передела сфер, прежде всего, экономического и политического влияния в различных регионах земного шара.

4. Люмпенизированные и деклассированные элементы составляющей незначительный процент среди современных террористов. Большинство членов террористических организаций довольно образованные молодые люди, не нашедшие своего места в жизни.

5. Современный терроризм представляет особую деструктивную разновидность человеческой деятельности. Среди основных мотивов занятия террористической деятельностью выделяются: 1) меркантильные, 2) идеологические мотивы, 3) мотивы активного изменения мира, 4) мотив власти над людьми, 5) мотив привлекательности терроризма как особой деятельности, 6) мотив самореализации, 7) мотив групповой привязанности.

6. Борьба с современным терроризмом требует всесторонне продуманных и естественно высоко затратных средств и усилий. Недопущение террористических актов требует объединения усилий всех здравомыслящих людей общества и в первую очередь политиков, ученых, представителей религиозных конфессий и общественных организаций.

Лигитеррористический центр должен постоянно проводить мониторинги общественного мнения в регионах, где велика возможность проявления терроризма. Терроризм успешно проявляется тогда, когда исчерпаны все возможности диалога, когда противоборствующие стороны не желают слушать друг друга, нет веры в обещания друг друга.

Это означает, во-первых, что в государстве должна осуществляться такая политика распределения доходов, которая бы не допускала огромного разрыва между богатыми и бедными, чтобы в обществе не накапливалось психологическое ощущение слишком явного неравенства, когда одни люди откровенно нарушают экономические интересы других и преодолеть это неравенство возможно только радикальными методами.

Сейчас экономические корни террориста носят международный характер. Возмущаясь несправедливым с их точки зрения международным разделением труда резко активизировали свои усилия антиглобалисты, часть которых не брезгают террором.

Во-вторых, определенные государственные структуры совместно с таким социальным институтом как религия должны вести разъяснительную работу. Это продуктивнее чем всякие запреты на деятельность радикальных организаций.

В-третьих, необходимо вести дифференцированный диалог с лидерами экстремистских радикальных организаций (положительный пример – диалог английских властей с радикальным крылом ИРА, что привело к значительному снижению напряженности в Северной Ирландии). Даже не устраняя полностью вероятность террористических актов, такие контакты снижают число террористических актов, делают их менее жестокими, способствуют получению определенной доверительной информации.

В-четвертых, соответствующие государственные структуры, политическая элита общества должна четко осознать несовместимость понятий "демократия" и "вседозволенность". Безразличие, замалчивание деятельности различного рода экстремистских радикальных организаций, может нанести непоправимый урон обществу. Поэтому необходим тщательно взвешенный переход к демократии тех стран, которые находятся на переходном этапе от тоталитаризма.

Статья надійшла до редколегії 21.02.2005 р.

В.Я. Любашиц

**МОДЕРНИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВА
В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ КАК РЕЗУЛЬТАТ
ЕГО ЭВОЛЮЦИИ: ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ**

В начале 90-х гг. российское общество стало на путь модернизации своей экономической и политической систем. Модернизация включает освоение образца правового государства, получившего международное признание.

Согласно советскому конституционализму основной формой организации государственной власти СССР были Советы народных депутатов. Они означали верховенство законодательного собрания. Большевики выбрали модель правящего собрания под влиянием своей идеологии и завоевания власти в 1917 г. Модель была включена во все советские конституции. Например, в Конституции СССР 1977 г. (ст. 89) Советы составляли политическую основу союзного государства. Высшим органом государственной власти был Верховный Совет СССР. Он состоял из двух палат, осуществлял законодательную власть, формировал высший исполнительный орган власти – Совет Министров, который "ответствен и подотчетен Верховному Совету" (ст. 131).

Идеология советского конституционализма амбивалентно относилась к внешнему опыту демократического правового государства. Советское государство отрицало частную собственность на средства производства, передавало природные ресурсы и средства производства в "общественное присвоение". Они идеально принадлежали трудящимся классам, а реально контролировались партийно-административной бюрократией. Отрицание западного конституционализма сочеталось с признанием необходимости использования его механизмов – выборов, парламента, судов, административной власти, которые предположительно сохраняются до "отмирания государства".

По своему главному назначению советские конституции не были правовыми рамками политического действия партии, правительства, парламента и электората, гарантирующими соблюдение прав человека. Конституции наделялись иной функцией, делающей их средством превращения политических программ в практику, инструментом власти, ориентированной на коммунистический идеал. Они содержали этот идеал в своих преамбулах как программную цель непрерывного движения к процветанию трудящегося населения, т.е. выражали политический миссионеризм¹.

Из этой главной цели советского конституционализма результировали неизбежные следствия. Законодательно запрещалось принимать закон, входящий в конфликт с социалистической целью конституции. В некотором

¹ См.: Давид Р., Жоффе-Спинози. Основные правовые системы современности. – М., 1998. – С. 125.

смысле этот запрет напоминал ситуацию западных конституционных демократий с той существенной разницей, что в СССР вместо отдельных ценностных положений типа "личная свобода", "равенство", "солидарность", вся идеология конституции находилась за пределами конституционного изменения. Поправки могли относиться только к регламенту законодательного процесса и механизмам экономического управления, а не к субстанции социально-экономических программ, заявленных в конституции. Отказ от основ социализма оказывался за пределами народного суверенитета и был основанием подавления политической оппозиции посредством уголовного права¹. отождествление метаюридических ценностей и правовых норм приводило к ограничению прав человека. Начиная с Конституции СССР 1936 г., основной закон гарантировал свободу собраний, объединений и мнений, которая ограничивалась правами, не направленными на критику устроенного строя. Диссидентская критика советского конституционализма являлась основанием для привлечения к уголовной ответственности по политическим мотивам. Охрана конституционного порядка СССР имела репрессивный характер.

Логика советского конституционализма, основанная на верховенстве федерального собрания, не оставляла места конституционным ограничениям парламентского всемогущества. Отсутствовало право налагать вето на законодательные акты и осуществлять досрочный роспуск парламента. Не допускался судебный контроль за законодательством, поскольку он ставил бы парламент в двусмысленное положение. Отсутствовал судебный контроль ответственности законодательства субъектов Федерации федеральной Конституции. Судьи были обязаны применять закон, но не могли отменить его². За демократическим фасадом правящего федерального собрания господствующее положение занимала коммунистическая партия. Конституция СССР 1977 г. (ст. 6) подтверждала монополию КПСС на власть, которая всегда существовала в Советском государстве.

Поскольку на судебные органы не возлагались обязанности контроля правовых актов парламента, проблему правовой охраны федеральной конституции должны были решать прокуратура, президиум парламента, а также электорат, наделенный правом отзыва депутатов. Однако эти контролирующиеся механизмы не могли компенсировать отсутствия разделения законодательной исполнительной и судебной власти, что приводило к накоплению скрытых противоречий между субъектами Федерации и центром. Споры решались неюридическими средствами перекраивания границ субъектов

¹ См.: Невинский В.В. Конституция Российской Федерации: испытание мировым опытом // Журнал российского права. — 2003. — № 11. — С. 66.

² См.: Бондарь Н.С. Конституция, конституционный контроль и социальные противоречия современного общества // Журнал российского права. — 2003. — № 11. — С. 55-56.

Федерации в интересах централизованного административного управления экономикой.

Большевики осознали угрозу фрагментации народов и этнических групп, что привело к унификации республик и образованию СССР, который был асимметричной федерацией. Идеология бесклассового общества оказалась утопией в решении национального вопроса, интеграции нерусского и неславянского населения в советское. Она не могла предотвратить периодически возникавшего этнонационализма, который жестоко подавлялся режимом. Поощряемые патриотизм и лояльность к советской "матери-России" не нашли полного признания среди нерусского населения, несмотря на помощь многим культурно отсталым народам и единство усилий в победе над нацистской Германией¹.

Объективная оценка народной реакции на советские конституции затруднена отсутствием специальных опросов общественного мнения. Процедура требования и функциональное назначение советских конституций привычно воспринимались парторганами и административной властью: парламенты избирались и собирались на сессии, назначения на правительственные должности не противоречили конституционным требованиям. Эмоциональная приверженность конституции массовых адресатов власти была не выше номинальной. Старое поколение дореволюционной России, помнившее начало становления демократического правового государства, ушло из жизни. Новые поколения ничего не знали, кроме социализма, в социалистическом обществе. Принятие каждой новой советской конституции сопровождалось завышенными социальными ожиданиями и политическими иллюзиями, что характерно не только для советской истории, но и либеральной демократии². Часть советских интеллигентов тяготил институт цензуры, но, за исключением диссидентов, они едва ли связывали интеллектуальную либерализацию с изменением типа государства. Новые поколения любили больше, чем конституционные абстракции, социально-экономические привилегии социалистического общества: бесплатное образование и медицинское обслуживание, гарантии трудовой занятости, партийную принадлежность, способствующую профессиональной карьере. Эти осязаемые преимущества были для них выше идеалов либеральной демократии.

Советская система социального обеспечения была связана с экономическим развитием страны. Чем выше был уровень этого развития, тем больше средств затрачивалось на социальные программы. Эта зависимость соци-

¹ См.: Умова И.А. Конституционные основы современного российского федерализма. – М., 2000. – С. 54-58; Чиркин В.Е. Современный федерализм: сравнительный анализ. – М., 1995. – С. 15; Черобровник И.П. Этнонациональный конфликт: природа, типы и социальный контроль. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 92.

² См.: Капелюшников Р.И. Переходный процесс: почему не оправдались исходные ожидания? // Куда пришла Россия?. Итоги общественной трансформации / Под ред. Т.И. Заславской. – 2003. – С. 86-90; Логинов В.Т. Неполные уроки прошлого // Там же. – С. 297-298.

альной политики от экономики присуща любому социальному государству, а не только бывшему СССР. Важнейшим показателем социальной защищенности граждан являются средняя продолжительность жизни и затраты на государственную медицинскую помощь.

В СССР получило развитие государственное здравоохранение. Но его главная задача состояла в поддержании трудоспособности человека. Социальная помощь по временной нетрудоспособности была приоритетной относительно помощи по старости и инвалидности. Внимание государства к этим видам помощи усилилось только после 1964 г., когда были приняты законы о пенсионном обеспечении¹. Пенсионная система в СССР стала развиваться позже, чем на Западе. Пенсионеры и инвалиды имели минимальный уровень жизни, что объясняется более высоким уровнем экономического развития стран с рыночной экономикой и более высокими доходами наемных работников.

В аспекте социального государства различие между СССР и западными странами было не только количественным, т.е. в объемах материальных средств на социальную защищенность, но и качественным². В СССР почти полностью отсутствовали частное страхование и частная ответственность за уменьшение социального риска. Важнейшие виды страховой помощи, связанные с медицинским и пенсионным обслуживанием, не зависели от размера частных вкладов граждан. За исключением номенклатуры, у советского человека не было свободы выбора форм социальной защиты – между государственным и частным обеспечением. В СССР рост государственных затрат на социальную защищенность граждан сдерживала неэффективная экономическая система. Негативно сказались и экономические кризисы 70-х – 80-х гг. Попытки же реформировать экономику в конце 80-х гг. не дали ожидаемого результата.

Таким образом, советский образец государства имел своей конституционной основой правящее собрание, за которым обнаруживалось монопольное положение коммунистической партии, ориентированной на коммунистический идеал. Будучи метаюридической ценностью советского конституционализма, этот идеал отождествлялся с правовыми нормами, что приводило к ограничению полномочий народа и прав человека. Охрана советского конституционного порядка имела репрессивный характер. Советская система социального обеспечения была ориентирована на поддержание трудоспособности населения и не предлагала свободы выбора форм социальной защиты.

В 90-х гг. переход от советского к демократическому конституционализму происходил в период модернизации экономической и политической систем России и распада СССР. Этот переход был вызван глубоким кризисом

¹ См.: Волгин Н.А., Гриценко Н.Н., Шарков Ф.И. Социальное государство. – М., 2003. – С. 327.

² См. там же. – С. 318-319.

сом советской экономической системы и, как следствие, неспособность Советского государства осуществлять свою социальную функцию даже в минимальном объеме. Непосредственной причиной распада СССР был этнонационализм – движение сепаратистского характера. Идентификация групп населения с этнической нацией как своей судьбой происходила под влиянием лишения индивидуального начала и социально неравного распределения отягощающих последствий экономического кризиса. Инициатором отделения был не народ, а местная этническая элита, поддерживаемая частью националистической интеллигенции. Они мобилизовали субнации тактикой поляризации межнациональных отношений и трансформировали социальное недовольство в межнациональное недоверие центральной (союзной) власти.

Модернизация российской государственности была подготовлена либерально-демократическим движением 80 – начала 90-х гг. И с учетом международного опыта получила институциональное воплощение в принятии

Конституции Российской Федерации в 1993 г.¹ Она представляет собой институциональную основу правового государства России и существенно отличается от советского образца².

Сущность демократического конституционализма заключается в обеспечении полновластия народа посредством защиты государством индивидуальных прав и гражданских свобод граждан. За короткий период политической модернизации понимание характера политических свобод в экономическом, демократическом и социальном смыслах является высшей конституционной ценностью. В России стали возможными демократические по процедуре выборы в местные и центральные органы власти.

Конституция 1993 г. означала переход к правовой организации Российского государства и общества. Легальные процедуры конституционной демократии содержат систему сдержек и противовесов в отношениях между исполнительной, законодательной и судебной ветвями власти – двухпалатный парламент, право вето на законопроекты, принятие Думой бюджета, утверждение кандидатур высших правительственных чиновников, предлагаемых Президентом, многопартийная парламентская система. Эти и другие механизмы внешнего и взаимного контроля препятствуют образованию властной монополии. Модернизация Российского государства включает переход от формального федерализма к реальному. Стержнем советского федерализма были монополия партбюрократии на власть и командно-админист-

¹ См.: Поляков Л.В. Методология исследования российской модернизации //Полис. – 1997. – № 3. – С. 39-42; Агафонов Ю.А. Социальный порядок в России (Институциональный и нормативно-правовой аспект). – Краснодар, 2000. – С. 169-170.

² См.: Уминова И.А. Конституционные основы современного российского федерализма. – М., 2000. – С. 44-53; Баглай М.В. Конституционализм и политическая система в современной России //Журнал российского права. – 2003. – № 11. – С. 10-19; Кравец И.А. Российская Конституция и конституционализация правового порядка (некоторые вопросы теории и практики) //Журнал российского права. – 2003. – № 11. – С. 113-124.

ративная система управления. Устранение этого стержня привело к определению реальных прав субъектов Федерации.

Конституция РФ нормативно закрепила конкурентную многопартийность, строгую формализацию поведения политических партий, их взаимодействия. Произошла отмена цензуры и информационных привилегий, что привело к плюрализации общественного мнения и активности СМИ.

Процесс перехода российской государственности к правовому государству находится на начальном этапе и отмечен противоречивыми тенденциями. Переходный период – крупномасштабный социальный переворот. "Его суть в том, что в нашей стране на встречах курсах протекают два процесса – демонтаж традиционных государственных институтов, привычек и стереотипов в реализации властных функций, с одной стороны, и наращивание совершенно новых, нетрадиционных институциональных структур, а также правил и норм политического поведения – с другой¹. Переходное государство отражает трансформацию политической и правовой систем общества, гражданских институтов. Наиболее рельефно они проявляются при рассмотрении функций правового государства относительно гражданского общества.

В области обеспечения экономических прав и свобод граждан следует отметить институционализацию коллективных трудовых споров, которые по мере обнищания населения грозили перерасти в насильственную политическую конфронтацию. Групповой конфликт рабочих и администрации регулируется законом "О порядке разрешения коллективных трудовых споров" (1995 г.) в соответствии с конституционным правом на забастовку (ст. 37, п. 4 Конституции РФ). Институционализация межгруппового конфликта способствует интеграции групп рабочих и предпринимателей в формирующееся гражданское общество, поскольку ограничивает деструктивные последствия конфликта, упорядочивая борьбу, делая ее понятной и предсказуемой, и предполагает некоторую гарантию, что общественно признаваемый и ограниченный конфликт приводит к успеху.

К негативным тенденциям в сфере гарантий экономических прав и свобод относится распространенность параллельных и замещающих практик в отношениях хозяйственного оборота, имеющих противозаконный характер. По данным С.А. Пашина, мотивами граждан, использующих эти практики, являются: желание избежать уплаты налогов, уйти от огласки, застраховать себя на случай возможной конфискации имущества. Коррупция чиновников способствует созданию и распространению параллельных и замещающих практик². Правовой нигилизм, существовавший в СССР, не был преодолен в ходе приватизации экономики в 90-х гг., когда "миллионы людей полностью

¹ Становление новой российской государственности: реальность и перспективы. – М., 1996. – С. 17.

² См.: Пашин С.А. Современное российское правосудие: формальные институты и реальные практики // Куда пришла Россия?. – С. 272.

или в некоторых проявлениях ... оказались вне рамок правового пространства¹. Ю.В. Латов связывает рост преступности в России 90-х гг. с "теневой защитой прав собственности предпринимателей"². Преодоление этой негативной тенденции будет способствовать усилению правовой защиты граждан в экономической сфере.

Внешним индикатором эффективности гарантий демократических прав и свобод в правовом государстве является гражданский конформизм. Он поддерживается ценностной приверженностью членов гражданского общества конституции. О формировании гражданского конформизма как позитивной тенденции свидетельствуют результаты президентских выборов 1996-2004 гг. Одновременно с плюрализацией общественного мнения информатизация общества и концентрация СМИ привели к появлению в России информационных центров власти под олигархическим и административным контролем, негативно воздействующих на свободу политических выборов. Представительные органы государственной власти являются политическим институтом гражданской общественности. Однако в России между парламентскими партиями редко возникают коалиции. По мнению Ю.А. Агафонова, "нерешенность проблемы легализации влияния групповых интересов увеличивает коррупцию бюрократии и противоправные действия групп давления"³. Отсутствует устойчивая демократическая традиция компромиссного решения противоречий между законодательной и исполнительной ветвями власти, что приводит к политическим кризисам.

Переход России к рыночной экономике сопровождался распадом советской системы социального обеспечения, что выразилось в снижении среднего уровня жизни населения, росте бедности и появлении больших социально незащищенных социальных групп. Вследствие неспособности Российского государства гарантировать социальные права граждан, в течение 90-х гг. в российском обществе не сформировалось базового гражданского согласия с принципами нового конституционного строя. По данным всероссийского мониторинга 1992-1997 гг. "Как живешь Россия?" (Аналитический центр РАН), общество было расколото в своем отношении к политической системе. Для 40-45% населения Конституция РФ оставалась номинально значимой, не реализуемой в практике реформ. Для этой части населения характерна следующая установка: "в политической системе нашего общества много недостатков, но их можно устранить путем постепенных реформ". Другая часть общества (38-42%) продолжала негативно относиться к Конституции и полагала, что "ее необходимо радикально изменить". В общественном мнении середины 90-х гг. сложилась устойчивая установка, что государство

¹ Пашин С.А. Современное российское правосудие: формальные институты и реальные практики // Куда пришла Россия?.. - С. 272.

² Латов Ю.В. Плюралистическая система защиты прав собственности предпринимателей // Куда пришла Россия?.. - С. 281.

³ Агафонов Ю.А. Социальный порядок в России. - М., 2004. - С. 171.

не гарантирует соблюдения гражданских прав (84%) и особенно социальных прав (91% – личную безопасность и свободу от нищеты)¹. Первые неудачи экономической реформы России, которые проявились в августовском дефолте 1998 г., свидетельствовали об отсутствии социально-ориентированной экономической политики государства и, скорее, напоминали политику лессеферизма западных стран середины XIX в. Перед Россией стоит трудная задача создания системы социальной защищенности своих граждан, обеспечивающей условия реализации социальных прав человека на достойную жизнь². Реформы в области социального страхования, пенсионного обеспечения, повышения минимального прожиточного минимума, доступности здравоохранения, образования и увеличения финансирования науки требуют длительного времени и зависят от устойчивого экономического роста, который намечается в стране в начале XXI в.

В 90-е гг. постоянно ослабевала федеральная власть России. Она становилась менее централизованной. Утрата нисходящей централизации компенсировалась усилением горизонтальной самокоординации субъектов Федерации, что позволяло частично решать текущие хозяйственные, социальные и иные проблемы. Движение в сторону скрытого распада Федерации идеологически обосновывалось этнокультурной самобытностью малых народов России. Странники идеи "асимметричной федерации" недооценивали тот факт, что федерализм становится инструментом развития народов при отсутствии радикального этнонационализма. Федеральное правовое государство может выполнять свои функции при условии, что между федерализмом и конституционализмом существуют отношения взаимодополняемости. Федерализм эффективен только в конституционном государстве, поскольку контролирующая роль федерализма осуществима при верховенстве конституции. Конституционализм эффективен при условии функциональности федерализма как формы вертикального контроля за соблюдением прав человека, социального плюрализма, легитимного решения конфликтов ветвей власти и субъектов федераций. Укрепление федерального контроля конституционного порядка в нынешней России является настоятельной необходимостью.

Статья надійшла до редакції 20.01.2005 р.

¹ См.: Всероссийский мониторинг 1992–1997 годов "Как живешь Россия?" //Социологические исследования. – 1998. – № 2. – С. 156.

² См.: Коротец И.Д. Возможно ли в России социальное государство //Политология в вопросах и ответах /Под ред. Ю.Г. Волкова. – М., 1999. – С.128–129; Социальное государство: мировой опыт и реалии России /Под ред. Г.А. Николаева. – М., 2002. – С.160.

О.Н. Атоян

**ПРАВОВАЯ РЕАЛЬНОСТЬ:
СУДЬБА "НЕ ГРАЖДАН" ПРИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЖИМАХ
РЕВОЛЮЦИОННОГО ВРЕМЕНИ**

В конце 1918 – начале 1919 года на всех украинских землях, включая и западные, широко разворачивались ураганные события гражданской войны. На их фоне выступления крестьян за землю и волю казались побочным хаосом, производным от более значимых событий. В начале декабря 1918 г. представители политических (социалистических) партий утверждали, что высшая власть принадлежит Директории из пяти человек; законодательная власть – Трудовому Конгрессу, "избранному трудовым населением без участия помещиков и капиталистов", интеллигенция была лишена избирательных прав; исполнительная власть – Совету народных министров. Власть на местах – Трудовым советам крестьян, рабочих и трудовой интеллигенции. Но фактически после ухода немцев и австрийцев в Украине противостояли три основные силы: петлюровщина, большевизм и махновщина.

В годы гражданской войны, когда зачатки гражданского общества были буквально затоптаны на полях сражений, а различные власти соревновались не столько в легитимности, сколько в доказательстве того, что они способны силой переломить ситуацию, политическое безвластие в регионах стимулировало попытки самоуправления населения. Рассматривая крестьян и рабочих в качестве четвертого сословия, П. Аршинов замечает, что "монархия стоит демократии, а демократия стоит монархии"¹. В условиях республиканского режима и тех, и других ожидала судьба "не граждан", примирение с непоправимым или война за свои права. В условиях отсутствия гражданского общества, легальной оппозиции, представляющей низы; в условиях, когда не было ни постоянного контакта власти и населения, ни конституции в современном смысле, когда элита была не намерена удовлетворять насущные требования о мире, хлебе и земле, ни правовая, ни моральная санкции политического режима не позволяли действовать в рамках закона и вековой морали. Если к этому добавить обстановку военного времени и перманентное чрезвычайное положение, то только бандитствующий руководитель или руководящий бандит мог занять позиции в условиях жесткого противостояния вооруженных групп. Представители легальных вооруженных сил, помещичьих или рабочих, вели себя в этой ситуации аналогичным образом. Населению равно противостояли фигуры офицеров и комиссаров, атаманов и вожakov крестьянской вольницы.

Единая власть в Таврии в ноябре-декабре 1918 года фактически отсутствовала. Там действовали немецкие соединения, обеспечивающие отход

¹ Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.). – Запорожье, 1995. – С. 66.

своих войск, добровольческие отряды помещиков и кулаков. Чтобы отгородить от них и себя, и крестьян, Махно решает создать единую повстанческую зону с единым фронтом и командованием повстанческого штаба. Развал оккупационного режима дал всплеск повстанческого движения. К Махно присоединялись все новые и новые отряды. К декабрю 1918 г. уходящая немецкая армия еще насчитывала в Украине 36 тыс. штыков и 200 орудий. Гетманцы – 20 тыс. штыков с артиллерией. Петлюровцы – 40 тыс. штыков, 3 тыс. сабель, около 70 орудий. Григорьева, перешедшего на сторону советской власти А. Скачко называют петлюровским атаманом, а численность его войск оценивает в 10 тысяч человек¹. Деникинцы только в Екатеринославе держали около 2 тысяч челок при 20 орудиях, в Донбассе – 1100 добровольцев. В Криму – 3 тыс. белых с артиллерией, броневиками, бронепоездами и пулеметами.

На этом фоне махновцы выглядят ключевой силой в центре событий. Махно начал наступление еще в октябре – ноябре 1918 г., в конце правления гетмана Скоропадского. Он вступал в договорные, нейтралитетные отношения с теми частями австро-германской армии, которые были затронуты духом революции. Части разоружались, а повстанцы вооружались, где не удавалось договориться, шли бои. "Всюду чувствовался близкий конец гетмана, и крестьянская молодежь массами стекалась к Махно. В это время армия его состояла уже из нескольких полков пехоты и кавалерии при одной батарее и множестве пулеметов. Войск гетмана в районе не было. Государственная варта разбежалась при виде необычайного роста повстанческой армии. Последняя оказалась одна в громадном районе"².

Гетман еще держался в Киеве. Тогда Махно расширил свои действия на север от Гуляйполя, заняв узловые станции Чаплино, Гришино, Синельниково, дошел до Павлограда и двинулся в сторону Екатеринослава, где столкнулся с петлюровцами, которые проводили мобилизацию населения в свою регулярную армию. Петлюровцы "сочли махновское движение эпизодом в своей украинской революции и надеялись втянуть его в сферу своего влияния и руководства". Они направили Махно ряд политических вопросов о том, как он смотрит на их власть, как представляет политическое устройство Украины, и "предложение желательности и полезности работать совместно с ними в деле создания независимой Украины". Суть ответа Махно состояла в том, что петлюровщина есть движение национальной украинской буржуазии, с которой крестьянам-революционерам совсем не по пути. Новая Украина должна быть построена на принципах труда и независимости крестьян и рабочих от всякой политической власти³.

¹ См.: Скачко А. 2-я Украинская Красная Армия //Н. И. Махно. – К., 1991. – С. 60.

² См.: Арцинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.) – Запорожье, 1995. – С. 80.

³ См. там же.

Позитивная часть программы крестьян выглядела неопределенно. Все политические режимы этого времени обращались с крестьянами как с набором групп, подлежащих селекции и подавлению. Ни один режим не признал за ними правоспособности целостного субъекта.

Когда речь идет о праве народа, то такие права органически связаны с понятием "мир" еще в римском праве. Из самой природы, по мнению Ульпиана, вытекала изначальность договоров в человеческих взаимоотношениях, именно нарушение договоров лежало в основании нарушения мира. Но не особенности права, а особенности государственной власти подталкивали к использованию правовых и неправовых средств в закреплении договора или мира.

Применение права юристы рассматривают как второй по значению после правотворчества фактор правового регулирования¹. Если правотворчество не заложило в правовую систему общей программы поведения участников общественных отношений, то органы применения права обеспечивают проведение в жизнь тех норм, которые должны были бы быть выражены в этих программах. Предписания нелегитимных и неавторитетных органов власти в периоды социальных потрясений игнорируются субъектами, как только они перестают ощущать социальную силу, стоящую за правом. Но это не сама сила права. Применение права ниже правотворчества как источник желаемых новшеств.

Правосознание общности варьируется в зависимости от времени, ситуации, статуса, ресурсов, пола, возраста и многих других параметров. Особое место в правосознании занимают дозволения и запреты. Например, запрещение демонстраций, собраний и митингов в правовом отношении всегда должны быть мотивированы разрешительным порядком их проведения. Но на деле власть присваивает себе "право" дозволять или не дозволять те или иные действия. Ограниченность запретов указывает на демократический характер режима, а безграничность запретов – на отсутствие демократии. Однако беспредельное дозволение также деформирует правовую действительность. Делайте что хотите, если это не запрещено законом, – другая крайность, поскольку в условиях, когда прежние законы не действуют, а новые не созданы, общее дозволение носит характер дерегулятора отношений.

В основе любого демократического режима, при безусловном наличии исключений, поскольку в законодательстве всегда есть неурегулированные моменты, всегда лежит запрет, дозволение или позитивное обязывание².

Борьба за льготы и привилегии при любом политическом режиме связана с введением запретов и санкций за их нарушение. Но не всякий закон опирается на право. Два типа регулирования – общедозволительный и раз-

¹ См.: Алексеев С.С. Право. Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С. 365.

² См. там же. – С. 374.

решительный действуют в единстве, но иногда законодатель отдает предпочтение одному режиму за счет другого. Дозволительная модель сводится к субъективному праву и юридическим гарантиям. Разрешительная – к правовой обязанности и юридической ответственности. Оба режима имеют универсальное значение. Интересы различных групп в обществе столь сильные, что оказывают постоянное давление на обе модели, в том числе и неправыми средствами. Борьба за право осложняется борьбой за юридические институты, в которых сущее нуждается в стремлении к должному.

Противопоставление того, что есть, миру должного как раз и составляет суть применения силы права. В противном случае господствует сила без права. В острых конфликтах за власть, собственность и влияние реальные социальные силы никогда полностью не утрачивают связь с представлениями о правовом пространстве, в котором возможны соглашения и договоры.

Идеалы самостийников эволюционировали. Осенью 1918 г. как государственная сила они стремились к демократической республике. Но переход от иррациональной власти самодержавия к республиканской дисциплине в стране не состоялся. То, что темнота и невоспитанность народных масс ни для кого не являются секретом, не стало и юридическим открытием. Но и возложение всей ответственности за происходящее на интеллигенцию как посредника между верхами и низами также было иллюзией. Ни правые, ни левые не верили в устойчивость правовых основ, а потому полагали, что народное правосознание может быть направлено в выгодную для них сторону. Правые настаивали на абсолютной ценности дисциплины и правопорядка, но не могли на практике придерживаться такой ценности. Правопорядок мыслился прежде всего как основанный на власти и принуждении, которым противостоят произвол и анархия. *Ни для одного идейного течения мира, сетует И.А. Покровский, мы не дали столько теоретиков, как именно для анархизма (Толстой, Бакунин, Кропоткин)*¹.

Левые на первый план своих рассуждений о правде и справедливости выставляли материальные силы – интересы социальных групп и классов. Право лишь санкционировало соотношение сил в классовой борьбе. Право выступало как воля победителей, возведенная в статьи и параграфы законодательства. Право творилось факторами, лежащими вне правовой сферы, как для противников революции, так и для ее сторонников. Игнорируя самостоятельность права, они взывали все-таки к правосознанию, ибо *прямое столкновение интересов решалось правом силой, а не силой права*.

Но не все социальные силы признают обскую протяженность пространства и способы его сегментации. Так, для большевиков, белых и махновцев были приемлемы компромиссы за счет национального суверенитета Украины, а для национал-демократов были приемлемы компромиссы за счет социаль-

¹ См.: Покровский И.А. Перуново заклятие // Из глубин: Сборник статей о русской революции. – М., 1990. – С. 224.

ных требований основной массы населения. Признание или непризнание того или иного сектора правового пространства означало для социальной силы возможность или невозможность компромиссов в быстро меняющихся условиях. Так, тактические соглашения стали возможными между махновцами и петлюровцами, но практически невозможными между махновцами и белыми. Стратегические интересы подталкивали белых и петлюровцев на встречу друг другу, но национальный суверенитет не согласовывался с принципом единой и неделимой России.

Стратегический союз большевиков и махновцев находил общее содержание в платформе советской власти, но тактические разногласия по проблемам обобществления земли и способам организации вольных советов демонстрировали различия в понимании права, что усугублялось отрицанием махновцами всякого государства в принципе.

Отсутствие гарантий земли и воли заставляло крестьян вооружаться и отстаивать свои права. Поскольку местные советы выражали волю повстанцев, новая советская государственная власть опиралась на ревкомы и военные дивизии. "Советы рабочих и крестьян, якобы создавшие эту власть, появились задним числом, после того, как власть уже укрепилась. До них были партийные политические ревкомы. А до ревкомов были просто военные дивизии"¹.

Цензы и ограничения сторонников "рабоче-крестьянского союза" стали дополняться рецидивами позднего крепостничества открытых врагов крестьянства. За работу крестьяне получали намного меньше положенного, а их участие в органах власти и самоуправления стало почти номинальным. Великие обещания откладывались на будущее. Крестьянин не мог не ощущать себя пасынком революции, *частичным гражданином* с ограниченным правом на участие в делах. Отсутствие гарантии земли и воли заставляло его вооружаться и отстаивать крестьянский мир и представления о справедливости.

Только в июле 1918 года на территории советской России было зарегистрировано 96 восстаний, которые квалифицировались как кулацкие. Более ста раз продовольственные отряды прибегали к оружию. Возник даже термин "демократическая контрреволюция". По сути, это была война за хлеб, а не борьба за него. Из экономической действительности борьба перешла в плоскость внеэкономических методов. Учитывая особую роль Украины и юга России как житниц страны, следовало ожидать наибольшего сопротивления не в очагах левозеро-мележа, а именно там, где крестьяне уже имели хлеб, землю, волю и оружие.

Новый этап борьбы на местах совпал с новой стадией вмешательства власти в создание трудящимися нового уклада жизни. Столкновение власти и народа оценивалось не больше не меньше, как "новая война".

¹ Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.). – Запорожье, 1995. – С. 77.

Разным политическим силам хотелось видеть в успехах повстанчества свои успехи. Но народное правосознание склонялось к сильнейшему левому лагерю. Не сословность, не национальность, а именно принадлежность к революционному пролетариату в 1918-1919 годах становились определяющей смысловожизненной и социокультурной доминантой в поведении неэлитарных общностей. Для характеристики таких явлений, как махновщина, очень важно объяснение народного поведения, в котором правосознание проступает лишь едва. По И.А. Покровскому, жажда мира вообще сопровождалась развязыванием войны в тылу, распространением духа злобы, корысти и разрушения. Народу дали попробовать братской крови; отравленный ею, "он мечется в каком-то безумном отчаянии из стороны в сторону, от одного убийства или грабежа к другому, а они это нравственное отчаяние принимают за социализм!"¹.

Когда *целые категории населения объявлялись вне закона* или врагами народа, это рассматривалось не иначе как приглашение к новым убийствам и самосудам. Весь пафос И.А. Покровского обращен к интеллигенции, которую он объективно рассматривал как субъект, разжигающий гражданскую войну. Между тем интеллигенция, так же как крестьянство или пролетариат, выступала и в качестве жертвы тех процессов, в которых участвовала.

В июле 1918 г., когда И.А. Покровским было написано "Перуново заклятье", гражданская война еще не находилась в апогее, но критической точки достигли отношения большевиков с их политическими союзниками. Отказ левых эсеров от соблюдения Брестского мира означал потерю последнего организованного крупного политического союзника на том фланге, где диктатура пролетариата смыкалась в своих коренных интересах с большинством крестьянства.

Конечно, в масштабах всей Украины крестьянство ни разу не объединилось в общую группу, действующую под единым руководством. О таком объединении можно говорить лишь в смысле единства революционного духа. Практически и организационно крестьянство объединялось по районам путем слияния отдельных партизанских отрядов. Такое объединение – как только восстания участвовали, а репрессии приняли ожесточенный и организованный характер – стало неотложным делом отрядов.

Неорганизованная крестьянская масса, при обилии движений, организаций и атаманов, не представляла для большевиков единого носителя народного правосознания. Кто только ни взывал к революционному правосознанию в дни гражданской войны. Но всегда действовал принцип: "не с нами – значит, не наш, не с нами – значит, против".

Несмотря на все преувеличения, Махно имел основания говорить, что крестьянство не рассматривалось большевиками как надежная база социаль-

¹ Покровский И.А. Перуново заклятье // Из глубины. Сборник статей о русской революции. – М., 1990. – С. 233.

ной революции. Более того, "многие анархисты, так же как и большевики, впади "в глупейшую ошибку в отношении крестьянства" и считают его реакционно-буржуазным классом, не могущим дать живых творческих сил для революции"¹.

Причина обычного непонимания связана с тем, что крестьяне и анархисты общались друг с другом от случая к случаю, а посредниками часто выступали брошюры или митинговые пропагандисты. Однако налет митингового пропагандизма не мог заменить инициативы конкретных организационных предпосылок. Крестьянам требовалась организация. Критичный к большевикам, Махно отзывался об анархистах с пониманием дела: "Мы беремся за грандиозное ответственное дело, которое требует огромных и разнообразных интеллектуальных сил. У нас их налицо нет. Даже более того: их почти нет во всем анархическом движении. Мы ими очень бедны. Будучи в Москве, я это не только чувствовал, но и видел"².

Анархо-коммунисты или революционеры-безвластники были друзьями масс, а крестьянство – единственной подлинной основой их движения. Но анархисты не могли заменить собой эту основу. Анархистское поведение толпы или "улицы" ставило под вопрос возможности производства и распределения. Порывы самоорганизации, самостоятельности и самоуправления не остались стихийными, непосредственными, не введенными в какое-либо русло. Старый спор революционеров-государственников и антигосударственников, наталкивался на тот печальный факт, что в чрезвычайной обстановке развала империи улучшения жизни миллионов людей не происходило. Как долго население сможет выдержать снижение жизненного уровня при революционной власти, не переходя на сторону противника, не брался предсказать никто.

Большевики "опекали" развитие самостоятельных народных движений, подменяя почин и инициативу низов государственными мероприятиями партии. Оправданием часто служила "пассивность крестьян". Активные и вооруженные низы представляли опасность для диктатуры государственной партии.

Ликвидировав в апреле 1918 года анархистские, а в июле левозеролевские организации, партия большевиков, с точки зрения анархиста П. Аршинова, заменила развитие рабоче-крестьянской революции и самостоятельных народных движений государственными мероприятиями самой партии, что означало торможение революции в Великой России. Отличие особенностей революционного движения Украины определялись двумя условиями: "отсутствием сильной организованной политической партии и наличием духа вольницы, исторически присущим украинскому труженнику"³. Советский аппарат проводил огосударствление, преимущественно военным порядком,

¹ Махно Н.И. Воспоминания. – М., 1992. – С. 213.

² Там же. – С. 214.

³ Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.) – Запорожье, 1995. – С. 44.

но точно также поступала Центральная Рада, к этому же склонялись П. Скоропадский и немцы. Даже Деникин утверждал, что борьба против пана была борьбой против немца как защитника пана и отбирателя хлеба¹. Движение низов изначально предполагало обобществление средств и орудий труда и трудовое пользование землей. Стремление трудящихся к полному самоуправлению подавлялись разными видами власти.

Если большевики сделали акцент на государственности пролетарской диктатуры, а левые эсеры – на праве революционной демократии, то анархо-коммунисты подошли ближе к социальному равенству. Разумеется, борющиеся силы неадекватно отражали категоричный строй справедливости, свободы и равенства. Они не отождествляли свободу с собственностью. Независимость производителей материальных благ от государства, монополий или рыночной стихии не мыслилась на основе частной собственности и правовых институтов. Но правосознание народа расщеплялось по мере обострения социальной борьбы на противоположные сегменты вокруг противоборствующих социальных сил. Защита мелкой трудовой и коллективной собственности приняла характер вооруженного сопротивления, но не стала самоцелью. В действительности это была *борьба за свои права*, за будущее устройство жизни. Право на дом, землю, надел, объединение, товарную продукцию, свободу слова и советы в радикальных движениях не тождественны свободе и собственности в либеральной цивилизации. Применять задним числом критерии развитого гражданского состояния к неустойчивому хаосу революционных лет и осуждать силы освобождения за то, чего они сделать не могли, а не просто не захотели, – неблагодарное дело. Этикой текущего момента была "справедливость здесь и сейчас", которая строилась на правосознании общины и чувстве справедливости общинника, а не на юридических законных основаниях, равно отторгаемых анархистами и крестьянами.

Эсеры и большевики также много говорили о революционном правосознании масс, но они не отрицали органов, стоящих над народом и выражающих его волю. Они предполагали юридическую преемственность властей, хотя бы и в гипотетическом плане. Эсеры взывали к Учредительному собранию, большевики заявляли, что не будут платить долгов царского и Временного правительства, но готовы выслушать предложения союзников на международных конференциях по вопросам мира, те и другие признавали необходимость государственной власти, а значит, и некоторую преемственность. В то же время махновцы были обращены к более архаичным пластам народного правосознания. Стремление к социальному равенству не может быть изъято из числа основных интенций народного правосознания. В той или иной форме тяга к равенству всегда присутствовала в массовом поведении людей. Стремление заменить идеал социального равенства преимуществами

¹ См.: Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 535.

конкуренції и неравенства отторгалось народным правосознанием предреволуционного и революционного периода.

Украинские повстанцы были скорее маргинализованными крестьянами, с маргинализующимся правосознанием, а особая разновидность маргиналов как таковых. Они были слишком привязаны к традиционным представлениям о социальном целом, готовы преобразить, но не покинуть его. Это отчасти объясняет то, что многие из выживших повстанцев, как бы ни была искорежена их жизнь в дальнейшем, приняли советский режим как единственно возможный и даже желательный.

В условиях гражданской войны крестьянин, как всякий маргинальный субъект, желал восполнения дефицита своей социальности, полноправия в обществе, воссоединения с целостностью социокультурных смыслов, обеспечивающих жизнь и социальную практику перехода из настоящего в будущее. Но его культурный код хранил и прошлое, прорывавшееся бунтом архетипов и отторжением стереотипных программ. Нелегко было понять крестьян в их поисках и метаниях, в хаосе знаков и символов фундаментального языка мятежа.

Признание факта, что *крестьянская нация* находилась в конфликте с властями и *вела крестьянскую войну ради сохранения себя как целого*, войну против всех элит – национально-демократических, монархических, военно-коммунистических, помогает понять, – почему была отвергнута национальная государственность, а советская восторжествовала в урезанном виде большевистской диктатуры.

Значимость социальных движений начала XX века состоит не в их правовой подготовленности, поскольку они редко различали право власти, право закона, право сильного и т.д., а в том, что вопреки жестким историческим обстоятельствам они прокладывали путь идее саморегулируемого и соотношенного с их правосознанием справедливого, свободного и упорядоченного общества.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2004 р.

В.І. Тимошенко

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА І ДЕРЖАВИ

Обов'язковою умовою розвитку юридичної науки є визначення сутності таких її фундаментальних понять як право і держава. Без визначення цих понять не може бути успішно вирішена проблема розбудови нашої держави, яка нині вирішується на практиці. При цьому глибокий науковий аналіз природи права і держави передбачає не лише засвоєння розробок сучасних вчених, а й врахування досвіду, нагромадженого на попередніх етапах роз-

виту теоретичної думки. З огляду на це, заслуговує на особливу увагу інституціональна теорія права та держава, яка базується на поєднанні різних методологій і завдяки цьому створює умови для повного і об'єктивного дослідження права та держави.

У сучасній юридичній і політичній літературі окремі аспекти сутності права і держави досліджувались у працях В.К. Забігайла, А.П. Зайця, Н.М. Золотухіної, В.Д. Зорькіна, К.К. Жоля, І.А. Ісаєва, Р.А. Калюжного, Т.В. Кашаніної, А.А. Козловського, М.І. Козьоби, О.Л. Копиленка, В.О. Копюка, І.О. Кресіної, О.М. Мироненка, В.С. Нерессянца, М.П. Орзіха, П.М. Рабіновича, В.Ф. Сіренка, О.Ф. Скакун, Л.Р. Сюкіяйнен, М.В. Цвіка, В.О. Четвертіна, В.С. Чірка, Ю.С. Шемшученка та ін.

До визначення сутності і ознак права і держави звертались П.М. Рабінович та В.О. Котюк¹. Природу права і держави в контексті політичної науки аналізували І.О. Кресіна та А.А. Козловський². Походження права і держави в історії політико-правової думки досліджували Н.М. Золотухіна, І.А. Ісаєв, В.С. Нерессянц, Л.Р. Сюкіяйнен³. Інституціональна теорія права і держави до останнього часу залишалася поза увагою сучасних дослідників.

Теорія інституціоналізму виникла у Франції на початку ХХ ст. на ґрунті соціально-позитивістського правознавства і державознавства. Найвизначнішими її представниками були Л. Дюї, Л. Гурвич, М. Оріу. Інституціоналізм сформувався на основі визнання того факту, що суспільні колективи (сім'я, члени однієї професії, добровільні асоціації тощо) є установами інтегративними, тобто такими, що забезпечують єднання суспільства в націю-державу.

Концептуальна основа інституціональної теорії права і держави ґрунтується на ідеї рівноваги, суть якої полягає у тому, що правопорядок подібний до системи фізичної рівноваги сил, а все життя сучасних держав – це нескінченні соціальні рівноваги, поєднані у складну систему. Однією із таких систем рівноваги є правові відносини.

Теорію інституціоналізму найбільш вдало розробляв Моріс Оріу (1859-1929)⁴. Предметом публічного права, на думку М. Оріу, є державний режим правління, який уособлює державу, тобто одночасно режим політичний,

¹ Див.: Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К.: Б.м., 1994. – С. 31, 32; Котюк В.О. Основи держави і права. – К.: Вентурі, 1998. – С. 9, 10, 11.

² Див.: Кресіна І.О. Проблеми політичної суб'єктності української держави // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 37–50; Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999. – С. 144–156.

³ Див.: Історія політичних і правових учень: Учебник для вузів / Под общ. ред. В.С. Нерессянца. – М.: Издательская группа ИНФРА-М-КОДЕКС, 1995. – 736 с.; Ісаєв І.А., Золотухіна Н.М. Історія політичних і правових учень Росії ХІ–ХХ вв. – М.: Юрист, 1995. – 378 с.

⁴ Див.: Історія політичних і правових учень: Учебник для вузів / Под общ. ред. В.С. Нерессянца. – С. 673.

економічний та юридичний. Суспільне життя є об'єктом впливу: з одного боку, політичної влади, з іншого – приватної власності. Поділ впливу ґрунтується на двох паралельних процесах – централізації права і централізації політичної влади. Централізація національного (загальнодержавного) права зводиться до того, що встановлення правових норм і санкцій стає справою центральної політичної влади і здійснюється відокремленою від приватної власності урядовою владою, тобто судовою і адміністративною, а звичай замінюються писаним законом. З огляду на соціальні функції, які виконують правові відносини, останні становлять сферу соціального світу, в якому інтереси людей, соціальних груп і класів урівноважуються. Право врівноважує споконвічне протистояння між особою і суспільством. Кожна правова система розподіляє всі права між собою та суспільством і створює право індивіда, з одного боку, і право суспільства – з іншого. Цей розподіл породжує соціальні антагонізми, але, разом з тим, створює і систему рівноваги, результатом якої є правопорядок, що врівноважує не лише протистояння індивіда і суспільства, а й інші системи суспільного буття – буття цивільного, публічного, комерційного, військового тощо. Усі форми буття, за М. Оріу, перебувають у стані рівноваги, причому цивільне буття є центром усієї системи, ядром тяжіння, навколо якого обертається решта. Система правової рівноваги не лише намагається урівноважити владу, як це має місце в системі політичної рівноваги, або лише інтереси, як це має місце в економічних відносинах. Вона охоплює і владу, й інтереси, і всі інші сфери соціального життя¹.

Прихильником інституціональної теорії права і держави був видатний російський (за походженням комі) юрист і соціолог, один із засновників соціології права, неопозитивіст Пітирим Олександрович Сорокін (1889–1968). Він намагався поєднати інституціоналізм з психологічною теорією права Л.Й. Петражицького, зокрема з його трактуванням чисельності джерел права, що суттєво співпадає з ідеями "правового плюралізму"².

П.О. Сорокін розглядав соціальне явище як психічну взаємодію. Будь-яке соціальне явище складається із двох елементів, які слід відмежовувати один від одного: 1) певні психічні переживання або чиста психіка; 2) неспіхічні знаки, за допомогою яких ця психіка об'єктивується або символізується. Тобто будь-яке соціальне явище слід розглядати під двома кутами зору: чисто психологічним, або внутрішнім і символічним, або зовнішнім. За П.О. Сорокіним, буття соціального явища двояке: чисто суб'єктивне самобуття Духа і об'єктивоване буття того ж Духа, але вже не "безтілесного", а втіленого в ту чи іншу "матеріальну" форму. В першому випадку він

¹ Див.: Тимошенко В.І. Інституціональна теорія права // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 1999. – Т. 2: Д-Й. – С. 704.

² Див.: Дмитренко Ю.П., П.О. Сорокін // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 1999. – Т. 5: П-С. – С. 546.

може жити за своїми власними законами, в другому – він вже перестає бути "вільним" і стає зв'язаний "складними" і "негнучкими" законами матеріального світу, які часто радикально змінюють його власні закони. В другому випадку психіка, що втілена в матеріальних предметах, речах, мусить підкоритися тим законам, якими керуються останні. Такими законами є закони біологічні і фізико-хімічні¹. Дослідник, який аналізує соціальне життя і його закони, не може ігнорувати ці закони. Спроба пояснити соціальне життя виключно психічною закономірністю без врахування біологічних і фізико-хімічних законів, на думку П.О. Сорокіна, не може бути успішною. Така спроба могла б мати успіх лише в тому разі, якщо б психічне в соціальному процесі було абсолютно відокремлене від неспіхічних видів буття, якщо б воно мало абсолютно автономне самобуття. Але такого не може бути.

П.О. Сорокін виводив основні методологічні правила дослідження соціальних явищ:

1) при дослідженні будь-якої категорії соціальних явищ необхідно чітко розрізнити дві сторони цієї категорії: а) чисто психологічну і б) обумовлену першою – зовнішньо-символічну;

2) при поясненні дійсної закономірності соціального життя необхідно враховувати характер закономірності не лише психічних явищ, але і явищ неспіхічних, в яких втілюється і через які об'єктивується чиста "безтілесна" психіка².

Визначивши соціальне явище і вказавши на його дві сторони, П.О. Сорокін пояснював процес психічної взаємодії людей. З психологічної точки зору ("внутрішньої") ця взаємодія зводиться до обміну різними явленнями, сприйняттями, почуттями, бажаннями і взагалі всім, що відомо під назвою психічних переживань. Але індивід з індивідом не можуть обмінятися психічними переживаннями безпосередньо і прямо. Кожне психічне переживання, перш ніж передатись іншому, за П.О. Сорокіним, має пройти три стадії: спочатку воно є чистою психікою; потім перетворюється на неспіхічну форму – символ, подразнювач і, нарешті, знову одержує психічне буття через суб'єкта, що його приймає.

Таким чином, робив висновок П.О. Сорокін, однією із необхідних умов правильної психічної взаємодії соціальної групи є однакові прояви однакових психічних переживань різними членами цієї групи. Процес психічної взаємодії в соціальній групі передбачає перш за все наявність ряду індивідів, що перебувають один з одним в психічному спілкуванні. Між цими індивідами безперервно виникають і зникають різні психічні течії. Кожна з цих течій за час свого переходу від індивіда до інших встигає символізуватися, потім як

¹ Див.: Сорокін П. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / Вступ. ст., сост. и примеч. В.В. Сапова. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1999. – С. 76.

² Див. там само. – С. 77.

символ або подразнювач впливає на апарати сприйняття інших, доходить до їх психіки і там знову переходить із символічного буття в буття психічне, яке, в свою чергу, проявляється зовні в тих чи інших символах; ці символи знову впливають на інших, знову перетворюються на психічну форму і т.д. Психічна взаємодія проявляється немов нескінченна кількість зв'язків, що кожної хвилини виникають і зникають між членами спільноти¹. На думку П.О. Сорокіна, поза організацією немає і не може бути соціальної групи, оскільки саме однакове розуміння символів і є одним із елементів цієї організації – організації психічної.

Проводячи свої дослідження в дусі інституціоналізму і захищаючи ідею плюралізму права, П.О. Сорокін ставить питання про взаємозв'язок інституції – організованої групи, з одного боку, і права – з іншого. Для П.О. Сорокіна право даної інституції – це не наслідок її існування, як у більшості інших представників інституціоналізму, а передумова існування групи. Конститутивним елементом інституції, як організованої групи, П.О. Сорокін називав правові норми. Виходячи з того, що "більшість наших дій є не що інше, як прояви правових норм", П.О. Сорокін підкреслював, що саме норми "є внутрішнім ядром, скелетом, серцем і душею будь-якої організованої групи або інституту. Сім'я, держава, церква, партія, підприємство, профспілка, школа, університет, наукові, культурні, філантропічні та інші організації, армія, флот, навіть організована група злочинців – все це лише об'єктивація і персоналіфікація правових норм і правових переконань всіх або переважної більшості членів групи"². П.О. Сорокін не лише визнавав інституціоналістську формулу "де суспільство, там і право", але немов би перевертав її і заявляв "де право, там і суспільство".

Поняття держави у П.О. Сорокіна складається із понять влади, народу і території. Держава – це організований народ, що живе на певній території і об'єднаний верховною незалежною владою. Відмітними рисами державної влади відповідно є: верховенство, самостійність (суверенність) і примусовість³. Держава є організованою системою взаємодії індивідів, яка "складається із сукупності відносин, що визначаються і регулюються так званими "основними законами" і "зводом законів", які називаються "законами держави"⁴. Завдяки цим відносинам індивіди, що належать до однієї держави, виявляються взаємно пов'язаними і виступають як абоненти однієї системи взаємодії, центром якої є державна влада, що регулює дані відносини. Отже, державу П.О. Сорокін розглядав не як матеріальний об'єкт, а як систему

¹ Див.: Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / Вступ. ст., сост. и примеч. В.В. Сапова. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1999. – С. 77, 78, 80.

² Цит. за: Туманов В.А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. – М.: Наука, 1971. – С. 281.

³ Див.: Сорокин П. Элементарный учебник общей теории права в связи с учением о государстве. – Ярославль: Изд. Ярославского Кредитного Союза Кооперативов, 1919. – С. 132, 139.

⁴ Сорокин П.А. Система социологии. Т. 2. Социальная аналитика. Учение о строении сложных социальных агрегатов. – М.: Наука, 1993. – С. 159.

взаємодії, що обслуговує багатьох індивідів, які, разом з тим, є абонентами ряду інших систем взаємодії, причому такі, що відрізняються від держави¹. Водночас держава є системою дівою, такою, що суттєво обумовлює поведінку індивіда, впливає на долю колективів і населення загалом. По-перше, держава значною мірою обумовлює поведінку своїх громадян. Вийти із-під влади держави, за П.О. Сорокіним, громадянин не може. По-друге, державні колективи, як правило, є численними. По-третє, держави організовані і мають спеціальний механізм для впливу на інші групи населення. Нарешті, належність до однієї і тієї ж держави викликає особливий вид солідарності її громадян, яка називається патріотизмом².

Ідеї інституціоналізму підтримував Микола Миколайович Алексєєв (1879–1964), філософ права і державознавець. На його думку, держава є одним із видів організованих спільнот, найважливішим фактором у розвитку нації. Нації стають самими собою лише в тому разі, якщо вони перетворюються на держави: нація, не будучи державою, не може бути нацією. Нація, за переконанням М.М. Алексєєва, є удержавленим народом³.

Ідеї прихильників інституціоналізму знайшли підтримку у творчості українських і російських політико-правових мислителів першої третини ХХ ст., які, визначаючи сутність права і держави, послушували історичні, соціологічні, юридичні та політологічні моменти. Такий підхід може бути корисним для сучасної юридичної науки і політико-правової практики, оскільки саме він закладає підвалини для юридичного вирішення політичних проблем та забезпечення інституційного контролю над владою.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2005 р.

Є.О. Гіда

ЮРИДИЧНИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Кожне право має свій порядок реалізації прав людини, який має специфічні, індивідуальні риси, що притаманні саме цій правовій системі. Встановлення порядку реалізації будь-якого права людини залежить від багатьох факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру, а порядок реалізації може змінюватися в залежності від розвитку системи суспільних відносин та вдосконалення системи законодавства.

¹ Див.: Сорокін П.А. Система соціології. Т. 2. Соціальна аналітика: Учення о строении сложенных социальных агрегатов. – М.: Наука, 1993. – С. 34.

² Там само. – С. 170.

³ Див.: Алексєєв Н.Н. Русский народ и государство. – М.: Аграф, 1998. – С. 432.

Зазвичай саме норми права закріплюють порядок реалізації прав та свобод людини. До цього порядку входить два складові елементи: 1) встановлення юридичних фактів, 2) фіксація основних форм та способів організації здійснення прав та свобод людини.

Юридичні факти – це передбачені нормами права обставини, які складають підставу для виникнення (зміни, припинення) конкретних правовідносин¹. Отже з юридичними фактами пов'язано виникнення, зміна або припинення володіння і користування людиною своїми правами та свободами (особисто чи через своїх законних представників). Юридичні факти є самостійним елементом процесу реалізації прав та свобод людини, які передбачені певними нормами права. Юридичними фактами виступають акти застосування правових норм, які необхідні для реалізації прав та свобод людини.

Ми бачимо, що реалізація конкретних прав та свобод перш за все обумовлена виникненням певних юридичних фактів. В процесі своєї життєдіяльності люди самі визначають, які з юридичних фактів тягнуть за собою бажані чи небажані для них правові наслідки. Відповідно вони прагнуть виникнення сприятливих для них юридичних фактів і намагаються уникнути несприятливих. Прикладом такої активної поведінки суб'єкта до юридичних фактів може бути обставина, правовим наслідком якої виступає надання певного блага в результаті використання суб'єктивного права – житла, пенсії, надання пільг тощо.

Зазвичай юридичні факти отримують свій вираз у документах, які виступають як засіб фіксації в письмовому вигляді відомостей з приводу фактів, подій, явищ об'єктивної дійсності та розумової діяльності людини. Саме тому вони відіграють важливу, активну роль в процесі реалізації прав та свобод людини.

Види та призначення документів залежать від змісту самих юридичних фактів:

1) документи, які закріплюють фактичні та юридичні характеристики людини, її громадянство, службовий, сімейний або інший стан (свідчення про народження, паспорт, службове посвідчення, свідоцтво про шлюб, диплом про освіту тощо);

2) ініціативні документи (заяви, скарги, позови тощо);

3) ділові документи, які надають право здійснювати певні дії або ж вимагати їх здійснення від інших осіб (заповіт, договір, ордер на зайняття житлової площі, посвідчення на право безкоштовного проїзду в міському транспорті тощо);

4) акти застосування правових норм (накази, рішення, вироки тощо).

Юридичний порядок реалізації прав людини має два види:

А) ініціативний – реалізація прав та свобод забезпечується самою особою, яка сама визначає порядок їх реалізації, організує їх здійснення (саме

¹ Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 1999. – С. 731.

тив реалізуються більшість політичних та особистих прав людини – свобода слова, совісті, мітингів, демонстрації тощо). Наприклад, у відповідності зі ст. 35 Конституції України громадянин сам вирішує, чи буде він сповідувати яку-небудь релігію чи взагалі не буде сповідувати ніяку, відправляти релігійні культу (які саме, в якій формі, послідовності, в якому місці – вдома чи в церкві тощо) або ж вести атеїстичну пропаганду (в будь-якій формі, різними способами тощо). Закон надає можливість носію відповідного права самому визначати порядок його реалізації, приймати які-небудь організаційні заходи для його здійснення;

Б) процедурно-правовий – при цьому порядку закон в тій чи іншій мірі визначає спосіб реалізації людиною своїх прав. Тобто закон встановлює певну процедуру, порядок реалізації права людини: послідовність дій самого носія прав і свобод, а також зобов'язаних суб'єктів права, зміст цих дій, виконання яких спрямовано на досягнення мети найбільш точного і повного використання певного права людини. В залежності від правозастосовчої діяльності цей порядок має два види:

1) порядок при якому не використовується правозастосовча діяльність – тобто, реалізації прав людини в галузі цивільних (майнових) відносин, коли їх здійснення відбувається шляхом укладання договорів (угод), які не потребують складання правозастосовчих актів. Наприклад, ресстрація будь-якої угоди;

2) порядок реалізації прав людини, який включає в себе правозастосовчу діяльність відповідних органів чи громадських організацій. В цьому випадку правозастосовча діяльність (застосування диспозиції) має чітко визначені процедурні форми, порядок реалізації цих прав обов'язково передбачається нормами права та характеризується прийняттям правозастосовчих актів.

Правозастосовчий акт – індивідуально-конкретний, державно-владний припис, винесений відповідним органом в результаті вирішення юридичної справи.

Ці акти є свого роду офіційним визнанням особи носієм відповідного права. Кожний з них виконує функцію індивідуального регулятора суспільних відносин і крім того виступає мірою державного контролю за правильністю реалізації прав людини.

За змістом та значенням в механізмі реалізації прав людини можна виділити такі види правозастосовчих актів:

1) Регламентуючі – необхідні для підтвердження наявності у конкретної особи певного права, регламентують обсяг даного права, а також визначають форму та порядок його реалізації. Прикладом даного виду правозастосовчих актів може бути наказ адміністрації підприємства про прийняття особи на роботу, або про надання працівнику відпустки тощо.

2) Ресстраційні – потрібні для засвідчення законності певного стану особи, її дій тощо. Ці акти, як державно-владне веління (припис) надають особі певну можливість, зокрема вимагати певних дій, поведінки від

зобов'язаних суб'єктів. Наприклад, після того, як особі вивопниться 18 років, вона вноситься до списку виборців, після чого вона отримує право приймати участь у виборах. Або ж особа, яка стоїть на обліку по наданню житла чи на покращання житлових умов має право претендувати на отримання житла в порядку черги.

3) Акти про визнання – тобто акти, які визнають стан особи. Наприклад, визнання особи безвісно відсутньою, недієздатною, неосудною, померлою; визнання батьківства тощо. Зазвичай цей вид актів виносяться в судовому порядку, але інколи можуть виноситись і адміністративними органами, наприклад, органи внутрішніх справ (видача паспорта громадянина України). В механізмі реалізації прав людини акти визнання виступають в якості юридичних фактів, з якими пов'язують суттєві наслідки для здійснення прав людини.

4) Дозволяючі – закріплюють попередній дозвіл компетентного органу на використання того чи іншого права або свободи певною особою. Ці акти мають індивідуальний характер, тобто пов'язані з конкретним правом; індивідом, до якого застосовується правова норма; містять чітко визначені обставини часу, умов, місця, а також порядку реалізації права тощо. Наприклад, надання дозволу на придбання особою мисливської, газової зброї тощо.

5) Засновуючі – ці акти опосередковують владну діяльність держави, містять в собі її волю. Вони містять в собі індивідуальне державно-владне веління, яке полягає у заснуванні якого-небудь факту (явища). Особи, яким направлений цей вид правозастосовчих актів, отримують нові правові можливості, що дозволяє їм реалізовувати своє право в повному обсязі. Наприклад, акти про включення особи в склад якого-небудь органу чи комісії, на отримання нагороди, складання вступних іспитів до навчального закладу тощо.

6) Забороняючі – особливість цього виду правозастосовчих актів в тому, що вони передбачають заборону реалізації прав та свобод людини. В більшості випадків це відбувається за умов реалізації прав та свобод людини шляхом внесення особою, яка бажає використати конкретне право, у відповідний компетентний державний орган своєї заяви або повідомлення. Цей орган, розглядає заяву (повідомлення) особи і в тому випадку коли будуть знайдені підстави, які обумовлюють небажаність реалізації права людиною, то він може прийняти рішення, яке забороняє використання цього права, тобто виносить забороняючий правозастосовчий акт. Проблема обмеження прав людини досить змістовно розкрито І.М. Панкевичем у його дисертації:

"Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загально-теоретичні аспекти)"¹.

Як свідчить практика, механізм реалізації прав людини характеризується комбінацією різних видів правозастосовчих актів та інших юридичних фактів. Етапи реалізації прав людини визначаються основними правозастосовчими актами, а допоміжні повинні забезпечувати підготовку і дію цих актів застосування норм права. Наприклад, візьмо право на житло, яке закріплено у ст. 47 Конституції України. Для отримання житла з державного житлового фонду людина, перш за все, повинна стати на облік по наданню житлових приміщень і покращання житлових умов. У законодавстві передбачені загальні правила, які стосуються порядку постановки на облік для отримання житла. Крім того існують і специфічні вимоги, які пред'являються до особи, яка претендує на отримання житла – до місяця її роботи, місяця і умов проживання тощо. Взяття на облік – є актом ресестрації, оскільки юридичне значення такого акту полягає в тому, що з моменту його прийняття у особи з'являється право вимагати надання житлового приміщення після того як надійде черга. Елементи юридичного складу права на конкретне житлове приміщення – рішення виконкому (або ж адміністрації і міському профсоюзу) про надання житлового приміщення (регламентуючий правозастосовчий акт); ордер на заняття житлової площі, який видається на підставі цього рішення (дозволяючий правозастосовчий акт); безпосереднє заселення особи, яка має ордер; на підставі ордеру, особа укладає письмовий договір з житлово-експлуатаційним комплексом про наймання житлового приміщення, а в разі приватизації квартири особою – договір про участь у витратах на утримання будинку та прибудинкової території. Вищезгаданий порядок є підставою для виникнення правовідносин щодо використання, володіння і розпорядження житловим приміщенням.

З'ясування природи, ролі та видів актів застосування у механізмі реалізації прав людини необхідно для чіткого і точного формулювання текстів законів, які і визначають цей механізм.

Наступним елементом механізму реалізації прав людини є застосування норм права. Процес застосування норм права залежить від особливостей їх змісту.

Для вирішення будь-якої юридичної справи застосування норми права відбувається у три етапи, які в своїй сукупності складають процес застосування норми права: 1) встановлення фактичних обставин справи, яка розглядається; 2) вибір та аналіз правових норм, які можуть бути застосовані; 3) прийняття рішення та його юридичне оформлення.

¹ Патькевич І.М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 /Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2000.

Іноки безпосередньо державні органи виступають ініціаторами і організаторами процесу, який пов'язаний із застосуванням правової норми в механізмі реалізації прав людини, бо самі зацікавлені в активному здійсненні особою своїх прав.

Наприклад, під час застосування норм заохочувального характеру саме державні органи і громадські організації починають процедуру застосування цього виду норм права або ж порушують клопотання про це перед вищою інстанцією, а також збирають необхідні документи та докази для реалізації прийнятого рішення.

Ще одним елементом механізму реалізації прав людини є їх охорона (захист). Охорона (захист) є спеціальним видом правомірної діяльності органів держави, громадськості, або ж самої особи як носія прав і свобод. У законодавстві України проведено чіткий розподіл між реалізацією (здійсненням) прав людини і їх охороною (захистом). Наприклад, Глава 3 Цивільного кодексу України цілком присвячена захисту цивільних прав і інтересів (судом, Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування, нотаріусом, безпосередньо самою особою)¹. А ст. 16 цього ж кодексу говорить про захист цивільних прав: "Захист цивільних прав здійснюється в установленому порядку судом, арбітражем або третейським судом шляхом:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідносин;
- 7) припинення правовідносин;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб"².

Можна сказати, що до підстав, які викликають необхідність захищати права людини слід відносити: невиконання юридичного обов'язку, як корелята права; спір про наявність того чи іншого права людини; зловживання правом, яке створює перешкоди для його здійснення. Діяльність, яка спрямована на подолання цих підстав складає зміст захисту прав людини.

¹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. //Відомості Верховної Ради. - 2003. - № 40-44. - Ст. 356.

² Там само.

Розглянемо чим відрізняється охорона прав людини від їх захисту. Отже, *охорона* – це взаємопов'язані заходи, які мають запобігати правопорушенням, встановлювати умови і причини, які їх породжують, а також сприяють процесу реалізації прав людини. Зазвичай, здійснюються ці заходи державними органами та громадськими організаціями. Під *захистом* слід розуміти примусовий (по відношенню до зобов'язаної особи) спосіб здійснення суб'єктивного права, який застосовується у встановленому законом порядку уповноваженими на те органами чи компетентною особою. Ми можемо сказати, що охорона включає заходи, які застосовуються до моменту порушення прав людини, а захист – після вчинення такого порушення, і перш за все для поновлення порушеного права людини, або ж у тому випадку, коли при їх здійсненні створюються певні перешкоди, виникає суперечка тощо.

Охорона прав людини необхідна на будь-якій стадії їх реалізації, тому що у будь-який момент може відбутися їх порушення.

Розглянемо більш детально ці стадії:

1) стадія загального стану права людини, мається на увазі, стан володіння певним правом. Як приклад порушення цієї стадії, можна привести видання неправомірного нормативного акту, який обмежує правові можливості особи (акт, що ускладнює порядок реалізації права людини, шляхом зобов'язання останньої надати довідку, яка не передбачена законом чи якийсь інший документ). Поновити це порушене право можливо лише шляхом скасування незаконного акту.

2) стадія переходу від стадії володіння до стадії безпосереднього використання права людини. Наприклад, при зверненні особи з заявою до компетентного органу з метою встановлення відповідних юридичних фактів і прийняття відповідного правозастосовчого акту тощо. Таке порушення може мати вираз у формі бездіяльності зобов'язаної особи, у вигляді відмови визнання конкретного права, порушення строків розгляду справи тощо.

3) стадія безпосереднього використання людини. Прикладом може служити, відмова зобов'язаної особи виконувати вимоги акту застосування норми права.

На якій би стадії не відбувалося порушення права людини, воно має бути ліквідоване, а право поновлене. У випадку порушення права, уповноважена особа може самостійно вжити примусових дій по відношенню до правопорушника, чи звернутися за захистом до компетентного державного органу або ж громадської організації. Правові можливості, які спрямовані на захист прав людини і складають зміст права особи на захист.

Реалізація права на захист має чіткий процедурний порядок:

- а) ініціатива заявника;
- б) винесення правозастосовчого акту компетентним органом;
- в) фактичне виконання цього акту.

Однак поняття "реалізації" та "охорони" неможна протиставити. В своїй сукупності вони утворюють певний "комплекс захисту" де, реалізація – включає в себе і їх охорону (захист) в разі порушення з метою якнайбільш повного і всебічного їх здійснення. Охорона (захист) зазвичай є стадією реалізації, яка повинна забезпечити реальну, найбільш повну та всебічну реалізацію прав людини.

Добре розроблений та закріплений у законі механізм реалізації прав людини, забезпечує найбільш повне, швидке та ефективне використання соціальних благ, які закладені в його основі.

Стаття надійшла до редколегії 26.02.2005 р.

Т.В. Татоли

**ЭЛЕМЕНТЫ АВТОРИТАРИЗМА В ИДЕОЛОГИИ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ "ЗВЕНО" И ИХ ВОПЛОЩЕНИЕ
В ПРАКТИКУ ПОЛИТИЧЕСКОГО РЕЖИМА
"ДЕЯТЕЛЕЙ 19 МАЯ" В БОЛГАРИИ (1934-1935 ГГ.)**

Авторитаризм как идеология и политическая практика имеет многовековую историю. Но если в предшествующие эпохи он был в основном связан с тираническими (античный период) или монархическими (древневосточные и средневековые государства) формами государственного правления, то в XX веке авторитарные режимы очень часто утверждались в результате военных переворотов. Таким режимам были присущи, наряду с авторитарными, и тоталитарные черты при одновременном сохранении некоторых признаков либеральных режимов, ликвидированных в ходе переворотов. Эта особенность подобных режимов подчас приводит к сложностям в их изучении и оценке. В полной мере это относится к политическому режиму, установившемуся в Болгарии в результате государственного переворота 19 мая 1934 г., одной из организующих и руководящих сил которого была политическая группа "Звено".

В 1950-1980-е гг., в период господства идеологических догм в общественных науках, и характер политического режима "деятелей 19 мая" (такое название обычно применялось в советской исторической науке, в то время как болгарские авторы использовали термин "19-майцы"), и идеология его создателей оценивались однопланово. Режим именовался "военно-фашистским", соответственно, как фашистский определялся и характер идеологии группы "Звено". Подобная упрощенная трактовка уже в начале 1990-х гг. была пересмотрена учеными Болгарии. В Украине эта тема до сих пор остается вне поля зрения исследователей. Задача данной статьи – не допуская упрощенной смены знаков с "минуса" на "плюс", определить ха-

растер идеологии и политической практики группы "Звено" как авторитарный, не свободный от некоторого влияния тоталитаризма.

Политическая группа "Звено" была создана в 1927 г. и первоначально провозглашала себя надпартийной организацией. Но к началу 1934 г. "Звено" превращается в партию, по сути, авторитарного типа, объединяющую высших чиновников, офицеров запаса, интеллектуалов, журналистов и т.д. Данные о численном составе этой организации разноречивы. Так, российский историк В. Кадацкий, называя "Звено" "группой политиканствующих интеллигентов", отстаивает тезис о малочисленности этой организации, определяя ее численный состав в 300 чел.¹ По данным же болгарских историков, опирающихся на данные полицейских архивов, численность лишь софийской организации "Звена" составляла 330 человек; всего же по стране она насчитывала 2240 человек.

Идеологию организации "Звено" достаточно подробно изучали болгарские историки как старшего поколения², так и новая генерация исследователей³. По их мнению, она выражала настроения, взгляды и стремления той части интеллигенции (гражданской и военной), которая сформировалась во время Балканских и особенно Первой мировой войн. В программных и иных статьях лидеров организации, публиковавшихся в журнале "Звено", прослеживалась идея о кризисе буржуазной демократии, которую олицетворял классический либерализм. Эта идея тесно увязывалась с критикой недостатков парламентаризма, которые охватывали различные звенья политической системы: политические партии, парламент, местные органы власти, иные государственные институты. При этом деятели "Звена" критиковали не только парламентскую демократию вообще, но и недостатки парламентской системы в частности.

Одной из ключевых причин кризиса парламентской демократии в Болгарии признавалась деятельность политических партий. Именно раздробленность политических сил, внутрипартийная борьба и олигархические тенденции в партиях, по мнению идеологов "Звена", лежали в основе кризиса партийно-политической системы и государственного аппарата. Но означала ли эта критика прямой вывод о необходимости отказа от многопартийности? Эта сторона идеологии "Звена" требует дополнительного рассмотрения.

¹ См.: Кадацкий В.Ф. Политическая борьба в Болгарии. – С. 37-38.

² См.: Славчева Г. Политическият кръг "Звено" и военно-фашистският преврат от 19 май 1934 г.; Митев В. Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България. 1934-36 гг. – София: БАН, 1977.

³ См.: Поппетров Н. Авторитаризъм-фашизъм (към модела на политическото развитие на България – 1918-1944 г. // Исторически преглед. – 1997. – № 2; Цветков П. "Оригинален" и имитация в българските тоталитарни доктрини и организации (1918-1939) // Втори международен конгрес по българистика. Доклади. – Т. 23. – София: БАН, 1989; Дончева Л. Политическите възгледи на Иван Харизанов в периода от края на първата световна война до 9 септември 1944 г. // Епохи. – 1995. – № 3-4; Дончева Л. Идеята на "новата държава" на страниците на списание "Звено" 1928-1934 г. // Епохи. – 1998. – № 1.

Ідеологія якої-либ партії не може розглядатися як данна раз і назавжди. В залежності від змінюючоїся політичної ситуації вона так же змінюється. В цій динаміці і слід розглянути позицію "Звена" об стосунках до партій. Д. Казасов, приймаючи участь в дискусії о характері перевороту 19 мая 1934 г., проведеної болгарськими істориками в 1968 г., відставав думку о тому, що після перевороту ідеї групи "Звену" в життя не втілювалися. В частині, в якості аргумента він висказував думку о тому, що ліквідація в 1934 г. партій протирічила планам "Звена" працювати не на знищення партій, а на їх оновлення. "Партії були і залишаються фактором громадської життя країни. Відсторонити цей фактор і немислимо, і неможливо. Він повинен бути підвладний корекції і розвиватися, а не знищуватися"¹.

Однак Д. Казасов, цитує статтю з журналу "Звену", звертається к ранньому етапу існування організації, а саме к 1928 г. Дійсно, в початковий період свого існування ідеологи "Звена" не відкидали права на існування політичних партій, а критикували їх за розпорошеність і ставили питання о політичній перегрупировці. Наприклад, М. Файонов в 1929 г. висказував незгоду з "режимом державної партії як методом координування державної волі" і вважав, що представителів політичних партій з-за можливості об'єднання більшого числа людей являється "миротворчою дужкою для об'єднання їх в єдину державу"². К 1932 г. його стосунки до партій змінюються: вони характеризуються як віджиті і відмираючі формації, їх необхідно замінити новими функціональними одиницями в управлінні, котрі будуть створені при активній допомозі господарських і соціальних груп і культурних організацій. Після приходу к влади діячі "Звена" повністю відкидають ідею о необхідності існування політичних партій, виступаючи за утвердження беспартійної політичної моделі. По думці Ів. Харизанова, в нових умовах партії стали "інструментом, абсолютно непридатним для державного будівництва, і державство стало всім"³. Подібне відкидання партійно-політичних основ громадської життя було пов'язано з ідеєю о новому державстві як національному, загальному і надпартійному⁴.

В ідеології "Звена" знайшло місце і розробку шляхів виходу з кризи, в котрому опинилася парламентська система. Ів. Харизанов в різних статтях, опублікованих в журналі "Звену", запропонував наступне.

¹ См.: Дискусія по деяким спірним питанням історії на БКП. Характер на 19-майський пленум през 1934 г. // *Вісник* на інститута по історії на БКП. – Т. 21. – Софія, 1969. – С. 246.

² Дончева Л. Ідеята за "новата държава" на страниците на списание "Звену". – С. 44; Файонов М. Фашизмът как държавноправно учение // *Звену*. – 1929. – № 21. – С. 331.

³ Дончева Л. Политическите възгледи на Иван Харизанов в периода от края на първата световна война до 9 септември 1944 г. // *Епохи*. – 1995. – № 3-4. – С. 118.

⁴ См.: Харизанов Ів., Доланчиев Н. Нова държава. – Софія, 1934. – С. 24-45.

Выйти из кризиса государства и общества можно путем усиления исполнительной власти и вмешательства государства в хозяйственную жизнь. Предполагалась и новая субординация трех властей, и новое структурирование основных конституционных органов. Конкретные меры по реорганизации государственного аппарата намечались в декларации организации "Звено" от 28 июня 1930 г. В ней предусматривалось переустройство государственного механизма: административная реформа, перестройка финансового управления, коренное реформирование парламента. Известны два варианта реформы парламента, предлагаемые "звенарями". Первый вариант, предложенный в 1932 г., предусматривал существование трех автономных палат: политико-правовой, социально-хозяйственной и культурно-просветительной. Соответственно, граждане высказывают свое мнение по вопросам в первой палате через политические партии путем тайного голосования, во второй – через обязательные официальные профессиональные организации, а избирателями в третью палату будут только те граждане, которые имеют отношение к культурно-просветительной сфере. Государственное единство будет олицетворять глава государства, а конфликты будут разрешаться на пленумах трех законодательных палат.

Второй вариант реформы парламента был предложен в 1934 г. М. Бояджиевым. Одна часть парламента (150 человек) избирается на базе единой, целостной политической организации (по всей вероятности, напоминающей монопартию), вторая (100 чел.), "избранники компетентности", – превращенными в государственные органы профессиональными организациями. Высшие органы этих представительных союзов должны были стать своеобразными "маленькими совещательными парламентами" для обсуждения и оформления законодательных предложений, которые бы затем подавались в "большой парламента"¹. Как известно, ни один из вариантов парламентарной реформы не был претворен в жизнь.

В идеологии "звенарей" важное место отводилось профессиональным организациям и профессиональному представительству в парламенте. Это в свое время стало одним из факторов, позволивших болгарским и советским историкам характеризовать "Звено" как фашистскую организацию (ведь именно в фашистской Италии идея профессионального представительства достигла степени зрелости итальянского "корпоративного государства"). Однако вряд ли можно, вырвав данную идею из общего контекста, строить на ней общую политическую оценку организации. К тому же идея профессионального представительства принадлежит отнюдь не Бенито Муссолини – ее появление еще в конце XIX – начале XX в. связано с именами Ш. Бенау и Л. Дюги. Последний, например, предполагал возможность и желательность существования двухпалатного парламента, в котором одна палата сохраняет свой партийно-политический состав, а другая комплектуется

¹ См.: Дончева Л. Идеята за "новата държава" на страниците на списание "Звено". – С. 45-47.

таким образом, чтобы представлять интересы профессиональных организаций в государстве.

И представляется вполне очевидным вывод Л. Дончевой, что идеи "звенарей" о профессиональном представительстве (прежде всего идеи Ив. Харизанова) гораздо ближе идее Леона Дуоги (партийно-политический состав парламента сохраняется, но сочетается с профессиональным представительством), чем итальянских фашистов (корпорации полностью вытесняют из парламента партийное представительство, сочетаясь лишь с представителями от фашистской партии)¹.

Однако вышесказанное отнюдь не означает полного отрицания идейного влияния итальянского фашизма на организацию "Звено", хотя единства и в этом вопросе среди историков нет. Так, Г. Славчева, В. Мигев, П. Цветков считают, что влияние идеологии и даже фразеологии Б. Муссолини налицо², хотя "Звено" и отвергло внешние эффекты и обрядность фашистского движения как несвойственные духу болгарского народа. Л. Дончева же, анализируя работы идеологов "Звена", приходит к выводу, что этого влияния не наблюдалось в конце 1920-х гг., когда отвергались государственный синдикализм и корпоративная организация, а также государственная партия как способ координации государственной воли. Влияние этих идей начинает проследиваться с 1933 г.³.

Но, даже признавая некоторое идейное влияние итальянского фашизма на "Звено", следует указать на те отклонения от фашистской, т.е. тоталитарной, идеологии, которые явно бросаются в глаза. Во-первых, отсутствует экспансионизм, присущий и фашистской, и нацистской партиям. "Звенари" выступают за балканское взаимопонимание и за защиту национальных меньшинств. Во-вторых, не очень сочетается с тоталитарной идеей монопартии антипартийность "звенарей".

Не встречается в идеологии "Звена" (во всяком случае, не выражена более или менее определенно) и идея исключительности – классовой (присущей левототалитарной партии большевиков) или национальной (правототалитарные партии фашистского типа).

И, наконец, еще один весьма важный момент четко разграничивает идеологию "Звена" и итальянского фашизма: роль лидера. Этот вопрос неоднократно освещал один из идеологов "Звена" Д. Казасов в своих работах "Проблема политического вождя", "Политические лидеры", "Проблема сильной личности". По мнению Н. Поппетрова, в этих работах сильная лич-

¹ См. Дончева Л. Политическите възгледи на Иван Харизанов в периода от края на първата световна война до 9 септември 1944 г. // Епохи. – 1995. – № 3-4. – С. 123-124.

² Цветков П. "Оригиналност" и имитация в българските тоталитарни доктрини и организации (1918-1939) // Втори международен конгрес по българистика. Доклади. – Т. 23. – София: БАН, 1989. – С. 591; Славчева Г. Политическият кръг "Звено" и военно-фашистският преврат от 19 май 1934 г. – С. 103; Мигев В. Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура. – С. 32.

³ См. Дончева Л. Идеята за "новата държава" на страниците на списание "Звено". – С. 42.

ность – это скорее антипод нравственному кризису буржуазных политических деятелей, чем модель вождистского начала в болгарской политической жизни. Д. Казасов признает возрастание роли личности в истории, "авторитета личности" при осуществлении политической программы. Но пока не появилась эта сильная личность, следует рассчитывать на способности отдельных индивидуумов. Таким образом, представление о лидере в болгарских условиях, указывает Н. Поппетров, даже словесно отличается от такового в итальянском фашизме¹.

Вопрос о характере идеологии политического союза "Звено" до недавнего времени не был спорным. В проходившей во второй половине 1960-х гг. в Болгарии дискуссии о фашизме большинство историков высказывали мнение о фашистском характере этого политического образования. Приведем лишь несколько примеров: Ж. Натан: "Звено" из идейно-политического круга превратилось фактически в политическую организацию, имевшую свою оформленную программу управления. При этом эта программа не может быть квалифицирована как буржуазно-реформаторская, а, скорее, как социальная программа в духе современных тому времени фашистских концепций о сильной компетентной власти"². В. Хаджиниколов: "Режим 19-майцев не только имел свою теоретическую платформу, но по существу эта платформа была фашистской"³.

Более осторожным в своих оценках идеологии "Звена" был участник дискуссии Д. Казасов. Он соглашался с мнением патриарха болгарской социалистической историографии Ж. Натана о наличии "фашистских проявлений" в идеологии "звенарей", каковыми признавал стремление к установлению прочной гармонии между политическими силами и общественными классами и требование прямого участия профсоюзов в управлении. В то же время он утверждал, что "в своей основной концепции "Звено" было открытым противником фашизма и диктатуры. Оно противостояло не демократии, а ее фальсификациям. Оно боролось не против парламентаризма, а против его недугов. Оно боролось не против участия народа в управлении, а против картеля хитрецов, эксплуатирующих это формальное участие в свою личную пользу в ущерб народу"⁴.

Отдельные отклонения от общей точки зрения историками, участвующими в дискуссии, учтены не были. И в официальной "Краткой истории Болгарии" (1981 г.) "Звено" определяется как "типичная формация фашистского характера"⁵.

¹ См.: Поппетров Н. Водачески схващания в българския десен политически поток // Исторически преглед. – 1992. – № 2. – С. 135.

² См.: Дискусии по някои спорови въпроси от историята на БКП. Характер на 19-майския преврат през 1934 г. Доклад на акад. Ж. Натан. – С. 222.

³ См. там же. – С. 252.

⁴ См.: Казасов Д. Фашизъм и българските партии // Исторически преглед. – 1968. – № 5. – С. 97-98.

⁵ См.: Кратка история на България. – София: Наука и изкуство, 1981. – С. 354.

На рубежі 80-90 гг. XX в., в процессе отхода от социалистической идеологии, ряд историков нового поколения отказались от восприятия идеологии "Звена" как фашистской, взамен предложил определение "псевдофашистская, или фашистскоподобная"¹. На наш взгляд, это определение весьма удачно, поскольку учитывает и наличие в идеологии "Звена" черт, роднящих ее с идеологией итальянского фашизма, и те отклонения от фашистской идеологии, о которых речь шла выше. Используя традиционные оценки, идеологию группы "Звено" можно определить как авторитарную, о чем свидетельствуют рассмотренные выше позиции.

После осуществления в ночь с 18 на 19 мая 1934 г. представителями "Звена" и членами Военного союза стало возможным воплощение в жизнь политических идей организации. Способствовало этому и преобладание в новом правительстве представителей "звенарей". Из семи министров четыре представляли эту организацию, а лидер "Звена" К. Георгиев был не только премьер-министром, но и министром юстиции.

Идеология деятельности нового режима была обоснована в "Манифесте к болгарскому народу". В нем провозглашалось, что правительство будет действовать "во имя гражданского мира и объединения всех сил, рассчитывая на поддержку всего болгарского народа и готовность на любые жертвы перед алтарем отечества". Здесь же обосновывалась необходимость изменений в политической системе, провозглашалось создание надклассового государства и излагалась мысль, что управление этим государством нужно возложить на политическую и интеллектуальную элиту нации. Упомянулось и о необходимости внесения дисциплины в политическую жизнь².

В. Мигев выделяет как основополагающие в общей идеологии режима 19 мая такие идеи: антикоммунизм, антидемократизм, национализм, этатизм (идея об активном вмешательстве государства в жизнь общества)³. Последняя идея утверждалась особенно активно, поскольку была стержнем идеологии "Звена". Новое государство, создаваемое участниками переворота, представлялось панацеей от всех социальных недугов в соответствии с интересами всех слоев болгарского общества. Возможности нового государства определялись тем, что оно было элитарным (управлялось элитой нации), авторитетным (во главе всех сфер стояли компетентные, авторитетные личности), корпоративным (политическая власть в нем принадлежала общественным организациям сословий)⁴. Таким образом, налицо явное сохранение авторитарных тенденций в идеологии, теперь уже воплощаемой в политической практике.

¹ См.: Поппетров Н. Авторитаризм-фашизм (към модела на политическото развитие на България – 1918-1944 г. // Исторически преглед. – 1997. – № 2. – С. 46.

² См.: Байков Б. Политическата система на буржуазното общество в България в процеса на нейната фашизация (1934-39) // Исторически преглед. – 1987. – № 6. – С. 14.

³ См.: Мигев В. Утверждение на монархо-фашистската диктатура в България. – С. 47.

⁴ См.: Влайков М. Възпитанието в новата държава. – София, 1935. – С. 17.

Деятели 19 мая составили амбициозную программу осуществления важных реформ во всех областях государственной и общественной жизни. В определенной степени они использовали опыт тоталитарных государств, но в основном преобладала специфика, связанная с особенностями Болгарии.

Прежде всего, в рамках построения "нового государства", указом от 19 мая 1934 г. было приостановлено действие Тырновской конституции и распущено Народное собрание. В дальнейшем предполагалось создание семи сословных организаций, из которых и будет формироваться меньший по составу парламент. Эта идея явно была заимствована от корпоративности итальянских фашистов.

Законность своих действий правительство основывало на гл. 47 Конституции, согласно которой "если государству будет угрожать какая-то внешняя или внутренняя опасность, то Министерский совет ... может издавать декреты и делать распоряжения, которые имеют обязательную силу закона"¹. И с 19 мая 1934 г. по 9 сентября 1944 г. все болгарские правительства в своей деятельности в определенной степени опирались на эту главу. Однако очень трудно было доказать, что они действовали в условиях внешней или внутренней опасности. И злоупотребление главой 47 делало деятельность этих правительств полузаконной.

С целью усиления собственной власти правительство издает 25 мая 1934 г. декрет (отныне все преобразования в государстве будут осуществляться с помощью таких декретов), в котором закрепляет за собой законодательную функцию: "Все постановления Министерского совета, принятые в течение и после 19 мая 1934 г., имеют силу закона и отменяют законные распоряжения, которые им противоречат"². Таким образом, исполнительная власть расширяла свои полномочия.

Усиление исполнительной власти сопровождалось изменением ее структуры и функций ее органов. Уменьшилось число министерств (до восьми) и одновременно было создано два новых – Министерство народного хозяйства (путем слияния Министерства торговли, промышленности и труда и Министерства земледелия и государственного имущества) и Министерство сообщения (в результате слияния Министерства общественных сооружений, дорог и благоустройства и Министерства железных дорог, почт и телеграфов).

Государственный аппарат в период правления 19-майцев значительно бюрократизировался, что находилось в полном противоречии с декларируемыми ими идеями о "новом государстве". Резко возросла роль министров, начальников отделов, управлений, дирекций в министерствах. Огромное значение приобрели эксперты-специалисты, работающие в отдельных центральных ведомствах. Как результат – чиновник-бюрократ шаг за шагом

¹ См.: История на България: през погледа на историците. – С. 647.

² См.: Народна-закон от 25.05.1934 г. //Милкова Ф. История на Българската буржоазна държава. Приложение. – С. 73.

повышал свою самооценку. Все проблемы государственной и хозяйственной жизни он решал удивительно легко, и постепенно у него создалось убеждение, что можно управлять самостоятельно, без политической компетентности государственного и политического деятеля старого типа¹.

Одновременно под лозунгом борьбы с анархией, некомпетентностью и неэффективностью деятельности государственного аппарата режим провел его чистку. За достаточно короткое время было уволено более 6000 чиновников². Причем, как правило, увольнения происходили по политическим мотивам. Больше всего от чистки пострадали кадры общинского управления, а также администрация и полиция.

Новые власти значительно повысили роль полиции. До переворота полиция была в немалой степени связана с общей администрацией на местах: ее подразделениями руководили окружные и околийские управители. После 19 мая не было проведено полной реорганизации полиции, но укрепились ее самостоятельность. Дирекция полиции ужесточила контроль над областными и околийскими отделениями. Был усилен полицейский контроль над всеми формами общественной жизни, в общество активно внедрялась агентура. Начала проводиться адресная регистрация по месту жительства, что также облегчало полицейский контроль³. Был создан отдел политической полиции, чья деятельность была связана с применением декрета о роспуске партийно-политических организаций (см. ниже).

Одной из первых явно антидемократических реформ новой власти стала реформа местного самоуправления, которая нанесла сильный удар по самой массовой и традиционной форме демократии болгарского народа. Больше всего была затронута сельская община. В соответствии с декретом от 3 августа 1934 г. о сельских общинах произошла их перегруппировка, в результате которой из 2600 сельских общин осталось 837. Многие из них оказались отдаленными от центрального селения, и это создавало трудности для населения⁴. Был изменен реальный статус общины: из самоуправляющегося организма она превратилась в обычный винтик единой централизованной системы управления, поскольку сельские кметы теперь становились назначаемыми и подчинялись центральной власти. От них требовалось обязательное наличие высшего гражданского или военного образования. В результате посты сельских кметов нередко стали занимать люди, чуждые селу, не знавшие его проблем и к тому же жившие не в самих общинах. Такие люди смотрели на свои посты как на трамплин для карьерного роста. И в селе постепенно утверждалось недоверие и враждебность к власти и в конечном счете к государству.

¹ См.: Каракунев Ц. Кметът в новата община. – София, 1934.

² См.: История на България: през погледа на историците. – С. 649.

³ См.: Мигев В. Утвърждаване на монархо-фашистската диктатура... – С. 59.

⁴ См.: Мигев В. Утвърждаване на монархо-фашистската диктатура в България. – С. 55; Управление на творчество и дела. – София, 1937. – С. 72.

20 августа 1934 г. был принят декрет о городских общинах, закрепивший те же принципы организации местной власти: "Кмет назначается министром внутренних дел и здравоохранения по представлению соответствующего областного директора. Кмет должен отвечать следующим условиям: иметь высшее образование или закончить военное училище с правом на офицерский чин; достигнуть 28 лет; отвечать всем иным условиям, предусмотренным в законе о государственных служащих"¹. Выборные общинные городские советы были заменены новыми, куда входили поровну общинские чиновники (кмет, его помощник, директор гимназии, областной инспектор по земледелию, государственный лесничий и т.д.) и выборные советники. Таким образом, был изменен основной принцип местного самоуправления – выборность, что облегчало централизацию власти и было в интересах "звездарей".

Поскольку одним из основных пороков парламентской демократии "звездари" считали наличие партий как отжившего политического элемента, то уже менее чем через месяц после переворота они приступили к их ликвидации. 14 июня 1934 г. был издан декрет о запрещении партийно-политических организаций. Запрещалось образование и деятельность партий, союзов, движений. Существовавшие организации распускались. Прекращался выпуск всех партийно-политических печатных изданий. Запрещалось преобразование разогнанных организаций в какие-то иные, а также проведение любых политических собраний². Изданный 1 сентября 1934 г. Закон о защите безопасности государства закреплял запрет политических партий и организаций и предусматривал меры по чистке государственного аппарата по политическим мотивам³.

Одновременно с закрытием всех партийных изданий была введена жесткая цензура прессы. Все газеты и журналы могли издаваться лишь по разрешению. Полиция внимательно следила за соблюдением Закона о печати, принятого 14 июня 1934 г.⁴.

В соответствии с программой создания "нового государства" место партийно-политических организаций должны были занять профессиональные, которые бы примирили отдельные социальные группы, сочетать их интересы с "верховными целями нации"⁵. Предполагалось создание семи

¹ См.: Наредба-закон за градските общини // Милкова Ф. История на Българската буржоазна държава. Приложение. – С. 74.

² См.: Наредба-закон за разтуряне на партийно-политическите организации // Милкова Ф. История на Българската буржоазна държава. Приложение. – С. 75-76.

³ См.: Милкова Ф. Чрезвычайное законодательство в Болгарии в 1924-1944 гг. // Советское славяноведение. – 1971. – № 5. – С. 27; Наредба-закон за защита безопасността на държавата // Милкова Ф. История на Българската буржоазна държава и право. Приложение. – С. 78-79.

⁴ См.: Наредба за печата // Милкова Ф. История на Българската буржоазна държава и право. Приложение. – С. 78.

⁵ См.: Мигев В. Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура... – С. 52; Топузанов С. Идеология, строеж и задачи на БРС. – София, 1939. – С. 139.

организаций: рабочих, крестьян, ремесленников, торговцев, промышленников, государственных служащих и представителей так называемых "свободных профессий" – врачей, адвокатов, инженеров, архитекторов и т.д. Однако за период пребывания у власти деятели 19 мая осуществили лишь часть поставленной задачи. Они разработали общие принципы профессиональных организаций, создали союзы государственных и общинских служащих, разработали закон об одной из важнейших профессионально-сословных организаций – Болгарском рабочем союзе¹. Однако в целом идею "звенарей" о профессиональном представительстве в парламенте, на наш взгляд, можно считать провалившейся.

Социально-экономическое направление в реформах деятелей 19 мая было выражено значительно слабее, чем социально-политическое, и вряд ли можно говорить о "многочисленных мероприятиях в социально-экономической области"². Цель социально-экономической политики новой власти была выражена премьер-министром К. Георгиевым, заявившим, что "экономическая политика правительства является политикой классового примирения во имя верховного принципа – интересов нации – и направлена против потрясений, острой классовой борьбы и конфликтов"³. Одновременно с попыткой примирения труда и капитала экономическая политика 19-майцев, как и их предшественников, базировалась на идее государственного регулирования экономики: эта идея в начале 1930-х гг. становится весьма популярной во многих странах Европы и Америки, претворяясь в различных вариантах – от нацистского до рузвельтовского.

19-майцы ввели государственную монополию на спирт, соль, табак, нефть, обосновывая этот шаг необходимостью в увеличении доходов государства. В определенной степени этого удалось добиться, однако улучшения положения широких масс не произошло, а представители крупного капитала были крайне недовольны этой политикой. Не случайно после отставки правительства К. Георгиева государственная монополия была отменена в кратчайшие сроки.

Мероприятия правительства К. Георгиева в финансовой области, с одной стороны, облегчали положение крупного капитала и обеспечивали ему финансовую поддержку государства; с другой же, увеличивалось регулирование государством финансовой сферы. Был создан банк "Болгарский кредит" (в июне 1934 г.), включивший в себя на правах пайщика "Соединенные болгарские банки", находившиеся на пороге банкротства. Для этой цели правительство выделило из государственной казны 80 млн. левов.⁴

¹ См.: Георгиев В. Буржоазни и дребнобуржоазни партии в България. 1935-1939. – София, 1971. – С. 84.

² См.: Кадацкий В. Ф. Политическая борьба в Болгарии. – С. 44.

³ См.: Георгиев К. 19 май и новата държава. – С., 1934; Дискусии по някои спорни въпроси от историята на БКП. Характер на 19-майския превра през 1934 г. Доклад на акад. Ж. Натан. – С. 253.

⁴ См.: Кадацкий В. Ф. Политическая борьба в Болгарии. – С. 44.

Кроме этого, были сделаны попытки ввести планирование экономики: правительство разработало пятилетний план развития сельского хозяйства¹. Довольно неожиданным стало активное поощрение кооперативного движения в сельском хозяйстве и ремесле. Предполагалось, что Болгарский земледельческий и кооперативный банк станет надежной опорой кооперативов и поможет им более тесно взаимодействовать с остальными экономическими структурами. Это направление деятельности правительства, не давшее значительных результатов, можно объяснить стремлением эксплуатировать идеи болгарского Возрождения, в частности идею консолидации болгар. В то же время подобные кооперативы неплохо сочетались с идеей о профессиональных и сословных организациях.

Реформы, проводимые каким-либо политическим режимом, не всегда позволяют четко определить его характер. Гораздо больше об истинной сути режима говорят методы, используемые им в политической деятельности внутри страны. В данном случае следует обратить особое внимание на уровень политических репрессий, проводимых в стране.

Основой для проведения репрессий против несогласных с политикой властей, как и ранее, оставался Закон о защите государства. Основная редакция закона оставалась прежней, но изменен был текст ст. 22. Изменения были сделаны таким образом, что возможность апелляции и замены смертной казни другими наказаниями крайне ограничивалась. В результате этот закон превращается в более совершенное юридическое средство осуществления чрезвычайной уголовной репрессии².

Существенные изменения были внесены и в уголовное процессуальное право. Это было закреплено изменениями в Законе об уголовном судопроизводстве и Декретом о защите безопасности государства. Декрет предусматривал ускоренную судебную процедуру: предполагалось одно лишь кассационное обжалование без апелляции и одна-единственная мера пресечения – содержание под стражей³. В результате изменений Закона об уголовном судопроизводстве усложнилась процедура отмены приговора о смертной казни: если раньше это делал царь по представлению министра юстиции, то теперь ходатайство министра по этому вопросу должно было основываться на мнении комиссии, состоящей из главного прокурора Верховного кассационного суда, председателя Софийского апелляционного суда и начальника уголовного отдела Министерства юстиции⁴.

¹ См.: Мигев В. Политическата система на България... – С. 86.

² См.: Милкова Ф. О некоторых реакционных чрезвычайных законах в период фашистской диктатуры (1924-1944) // Вестник Московского университета. – Серия "Право". – 1976. – № 5. – С. 83.

³ См.: Наредба-закон за защита безопасността на държавата // История на Българската буржоазна държава и право. Приложение. – С. 79.

⁴ См.: Там же. – С. 75.

Численность жертв политических репрессий режима 19-майцев определить достаточно сложно. В литературе 1960-1970-х гг., как правило, говорилось о "жестоких преследованиях и суровых наказаниях" в отношении деятелей рабочего движения и Болгарской компартии, "волне белого террора", охватившей страну¹. Все же можно указать и некоторые конкретные цифры. Так, в ходе дискуссии о характере переворота 19 мая 1934 г. историк Н. Недев упоминал о репрессиях против членов коммунистической партии. Согласно его данным, в 1934 г. более 400 коммунистов были осуждены на длительные сроки тюремного заключения. В Хасковском округе были убиты 12 человек, в целом по стране эта цифра составила несколько десятков человек. В Пловдиве 9 человек были приговорены к смертной казни, около 40 – к длительному тюремному заключению. В Сливене были осуждены 23 человека. "Общее количество арестованных, осужденных и убитых в 1934 г. приближается к верхним границам, характеризующим террористическую расправу с массами"², – отмечал Недев.

В ходе этой же дискуссии В. Хаджиниколов в гораздо более общем ключе, не называя конкретных цифр, писал о массовых арестах солдат, организации больших судебных процессов, на которых в качестве подсудимых выступали десятки военных и гражданских³. Однако, судя по данным Д. Даскалова, репрессии против военных проводились в 1935 г. (в частности, процесс в Стара Загоре над 115 военными), то есть уже либо в процессе, либо после отстранения деятелей 19 мая от власти⁴.

Безусловно, репрессии в правление 19-майцев имели место, и направлены они были прежде всего против членов компартии. ЦК БКП после переворота 19 мая сделал ошибочный вывод, что страна вступила в стадию кризиса и революционной ситуации и задача коммунистов – свержение "военно-фашистской диктатуры". Соответственно, активизировалась деятельность нелегальных коммунистических организаций в различных районах страны, и как следствие усилились репрессии против коммунистов. Например, в Стара Загоре с мая по август 1934 г. было арестовано 110 человек и 48 отдано под суд⁵. Однако уровень репрессий был несравним с террором, последовавшим за июньским переворотом 1923 г., и тем более с уровнем репрессий, проводимых тоталитарными режимами. Например, количество жертв сталинских репрессий даже в этот период, до "большого террора", было значительно большим. Только в тюрьмах в 1933 г. содержалось около

¹ См., например: Хаджиниколов В. Още за фашизма и неговите особености в България // Исторически преглед. – 1968. – № 6. – С. 60.

² См.: Дискусии по някои спорови въпроси от историята на БКП. Характер на 19-майския преврат през 1934 г. Доклад на акад. Ж. Натан. – С. 226.

³ См. там же. – С. 251.

⁴ См.: Даскалов Д. Политически убийства в новата история на България. – София, 1999. – С. 154.

⁵ См. там же.

800 тыс. арестованных¹. В Украине, например, только по делу "Союза освобождения Украины" в 1930 г. в качестве подсудимых проходило 45 человек; в связи с этим делом было арестовано еще 700 человек. Всего же, по некоторым подсчетам, во время и после процесса над "Союзом" было арестовано, уничтожено или сослано более 30 тыс. человек².

Можно предположить, что в репрессивных действиях болгарских властей в 1934 г. явно прослеживается попытка авторитарной власти защитить себя силовым способом, ибо иные способы в обстановке политического и классового противостояния были просто неэффективными и поэтому могли использоваться лишь как вспомогательные.

Таким образом, авторитарные начала в идеологии группы "Звено" после переворота 19 мая 1934 г. были воплощены в политическую практику, и политический режим "деятелей 19 мая", исходя из этого, на наш взгляд, должен быть признан авторитарным. Тоталитарное влияние на идеологию "звенарей" проявляется скорее в некоем подражании наиболее привлекательным для широких масс идеям итальянского фашизма (роль профессиональных организаций, критика традиционных партий), чем в реальном достаточно полном восприятии всего комплекса тоталитарных идей. В период функционирования режима "деятелей 19 мая" тоталитарный импульс проявился сильнее, результатом чего стали приостановление действия конституции, запрет всех политических партий, переход части законодательных функций к правительству и др. Но и в этом случае тоталитарное влияние не достигло того уровня, при котором можно было бы говорить о тоталитарном характере режима 19 мая 1934 г.

Стаття надійшла до редколетії 16.12.2004 р.

А.Є. Шевченко

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО СТВОРЕННЯ ДАІ ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ

У системі правоохоронних органів України особлива роль відводилась працівникам Державної автомобільної інспекції, чия служба відрізняється багатогранністю, динамізмом і професійною специфічністю. Залежно від соціально-економічних, політичних змін у суспільстві змінювалися пріоритети головних напрямків, організаційні форми і методи діяльності і управ-

¹ См.: Бюффа Д. История Советского Союза. – Т. 1. – М., 1990. – С. 371.

² См.: Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 405.

лінія, галузеве підпорядкування міліціонерів-автомобілістів. При цьому незмінною та найважливішою завжди залишалася головна мета – захист особистості, прав і свобод громадян у різних нормах від злочинних зазіхань.

Література з досліджуваної проблеми нечисленна. Дослідники А.С. Маслов, А.П. Тимченко, А.С. Чайковський, І.Г. Білас, П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв, сам автор розглядають у своїх роботах структуру міліції радянської України, основні напрями її діяльності напередодні й за років Великої Вітчизняної війни, проте досліджень, що висвітлюють боротьбу міліціонерів-автомобілістів з аварійністю на дорогах України у 1930-40-і роки, дуже мало, а ті, які є, важливого значення не мають.

У пропонованій статті автор на основі дослідження архівних документів і матеріалів Державного архіву Міністерства внутрішніх справ, а також періодичного друку, літератури висвітлює організаційно-правові заходи радянського уряду щодо створення ДАІ та її діяльність у забезпеченні дорожнього руху.

Помітимо, що датою створення Державної автомобільної інспекції (ДАІ) як міліцейської структури, вважається 3 липня 1936 р., коли Рада Народних Комісарів СРСР своєю Постановою № 1182 затвердила Положення про Державну автомобільну інспекцію Головного Управління Робітничо-селянської міліції Народного Комісаріату внутрішніх справ СРСР¹.

До системи її органів увійшли апарати і підрозділи ДАІ управлінь міліції всіх республік, країв і областей.

Відповідно до Положення, структура Державної автомобільної інспекції затверджувалася Народним комісаром внутрішніх справ Союзу РСР. Штати інспекції затверджувалися у встановленому порядку. Працівники Державної автомобільної інспекції користувалися всіма правами, встановленими для робітничо-селянської міліції.

На Державну автомобільну інспекцію покладалися такі завдання:

- боротьба з аваріями і хижацьким використанням автотранспорту;
- розробка технічних норм оцінки експлуатації автотранспорту;
- спостереження за підготовкою і вихованням водіїв;
- кількісний та якісний облік автопарку.

Для виконання цих завдань Державна автомобільна інспекція була зобов'язана:

- вести облік аварій автомобільного транспорту;
- здійснювати аналіз аварій, виявляти їх причини і притягати до відповідальності водіїв машин та інших винних в аваріях осіб;
- контролювати проведення автомобільними господарствами, а також наркоматами, установами й організаціями необхідних заходів щодо утри-

¹ Історія міліції України / Під ред. П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєва. – К., 1999. – Т. 2. – С. 209.

мання автопарку в технічно справному стані, що забезпечує безпеку руху, а також щодо боротьби з аваріями, обліку і підготовки водіїв;

- керувати роботою кваліфікаційних комісій для випробування водіїв машин, викладачів і інструкторів шкіл і курсів водіїв; порушувати на основі даних кваліфікаційних комісій перед відповідними наркоматами питання про усунення недоліків роботи шкіл і курсів водіїв;

- вести облік автомобілів і мотоциклів по Союзу РСР за марками, власниками і категоріями, видавати номерні знаки і технічні паспорти і робити періодичні технічні огляди машин;

- розробляти технічні норми витрати пального, мастильних матеріалів і гуми, а також загальні вимірники експлуатації автотранспорту (коефіцієнт використання парку, кількість годин роботи машин на рік, пробіг і виготовлення в тоннах і пасажиро-кілометрах на одну машину на рік). Ці норми і вимірники подаються народним комісаром внутрішніх справ на затвердження Ради Праці й Оборони. Народні комісаріати, а також місцеві виконавчі комітети і Ради на основі зазначених загальних вимірників встановлюють експлуатаційні вимірники для підвідомчих їм автогоспо-дарств¹.

Крім того, за технічні огляди автомашин, за видачу номерних знаків і технічних паспортів, за проведення іспитів і за видачу документів водія органи Державної автомобільної інспекції стягували збори, розміри яких устанавлювалися Народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР разом з Народним комісаріатом фінансів Союзу РСР і затверджувалися Радою Праці й Оборони.

В роки становлення й організації Державна автомобільна інспекція зіткнулася з рядом труднощів. По-перше, не вистачало кваліфікованих кадрів, а тим, хто приходив на службу, – досвіду роботи. Найчастіше її співробітниками ставали випускники автодорожніх інститутів і технікумів, досвідчені працівники інших служб міліції й автотранспортних підприємств, а також молоді люди зі звичайних робочих і селянських родин, що направляються на службу за комсомольськими путівками. По-друге, молода Державтоінспекція не мала ні патрульних автомобілів, ні приладів для виміру швидкості, ні радіозв'язку. Дуже часто її співробітникам доводилося пересуватися на велосипедах. Звичний для нинішніх доріг світлофор у ті давні роки був рідкістю на міських вулицях.

Керуючись нормативно-правовими актами Головного Управління міліції СРСР та УРСР, ДАІ в 1937-1938 роках провела обмін посвідчень водія та технічних паспортів, затвердила правила обліку і технічного огляду автомобільного парку, проведення поглибленого огляду автогосподарства.

Необхідно відзначити, що з появою нового підрозділу Державної автомобільної інспекції регулюванням вуличного руху, наглядом за дотриман-

¹ Історія міліції України / Під ред. П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєва. – К., 1999. – Т. 2. – С. 209-210.

ням відповідних правил і пропагандистською діяльністю продовжували займатися відділи регулювання вуличного руху (так звані Оруді). Цей підрозділ формувалася зі стройових підрозділів міліціонерів – регулювальників (загонів, дивізіонів, взводів) відповідно до територіально-адміністративного принципу. Завдяки зусиллям Орудів було впроваджено перші світлофори, дорожні знаки і розмітки, покажчики для пішоходів, налагоджений централізований облік дорожньо-транспортних випадків. Проте у країні не існувало єдиних правил дорожнього руху. На кожній адміністративній території встановлювався свій порядок. І тільки в 1940 році були вироблені примірні норми типових правил руху по вулицях і дорогах, затверджені НКВС СРСР, що використовувалися для підготовки документів аналогічного змісту в регіонах.

З ростом автомобільного парку країни, розширенням мережі доріг ускладнювалися умови дорожнього руху. Крім того, по вулицях міст пересувалася велика кількість візників, велосипедистів і мотоциклістів, загострюючи і без того складну аварійну обстановку. Слабкий технічний контроль в автогосподарствах з боку керівників підприємств, недбале ставлення до правил дорожнього руху водіїв транспортних засобів стали причинами росту порушень. Усі ці завдання необхідно було вирішувати, звиваючи кардинальних заходів у галузі регулювання і безпеки дорожнього руху.

У цих умовах у 1938 році НКВС УРСР видав наказ, яким визначалися заходи, спрямовані на запобігання аваріям і катастрофам і посилення нагляду за рухом транспорту.

В Україні починає діяти така нова форма нагляду за правилами руху на дорогах, як виїзди автоінспекторів і механіків за межі міста на ділянки з напруженим рухом. Постова система автодорожнього нагляду, що існувала, скасовувалася. Наказ вимагав: "...органам рабоче-крестьянской милиции усилить контроль по правилам движения на дорогах с напряженными грузowymi и легковыми потоками. Практиковать технический обзор машин, проверку прав на управление машиной у лиц, которые сидят за рулем, и т.д."¹

Однак недостатній досвід роботи співробітників ДАІ щодо посилення нагляду за рухом автомобільного транспорту і контролем за його технічним станом спричинив в Україні зростання числа аварій. Так, за 11 місяців 1938 року по УРСР сталася 3881 аварія, унаслідок чого загинуло 490 осіб, поранено 2924 і ушкоджено 2535 машин². Із загальної кількості аварій по УРСР з вини водіїв сталася 61,8%, а по окремих областях частки таких аварій складала: Полтавська область – 84,8%, Житомирська – 81,2%, Кам'янець-Подільська – 73,2%, Вінницька – 73%, Чернігівська – 68%. Значний відсоток аварій спричиняли водії в нетверезому стані. Особливо це показово для таких областей, як Молдавська Автономна (МА) РСР – 41%, Во-

¹ Из истории милиции советской Украины / Под ред. П.П. Михайленко. – К., 1965. – С.132.

² Державний архів МВС України. – Ф. 46. Од. зб. 16 - а.

рошиловоградська область – 32,2%, Вінницька – 32%, Кам'янець-Подільська – 30,4%, Миколаївська – 30%. Була встановлена багато фактів, коли значна кількість аварій скоювалася особами, які не мали прав на керування автомобілями. Особливо це яскраво виражено в областях: Миколаївській – 18%, МА РСР – 18%, Житомирській – 16,6%, Харківській 13,4%, Одеській – 12,2%. Значне число аварій сталося у результаті вилучення на лінію технічно несправних машин, що по окремих областях склало: Чернігівська область – 18%, МА РСР – 13%, Вінницька – 12,8%, Житомирська – 10,4%, Сталінська – 10,3%¹. Крім того, причинами вище зазначених аварій стали також недостатня масово-роз'яснювальна робота серед населення і невпорядкованість пішохідного руху. Так, через відсутність на окремих перехрестях світлофорів, розміток пішохідних доріжок у містах Києві, Харкові й Одесі було зареєстровано 625 випадків наїзду на пішоходів². Розвиток у великих містах трамвайного руху спричинив і ріст трамвайних пригод, що ілюструють наступні дані (1939р.)³:

Міста	Кількість аварій	Загибло	Поранено
Харків	124	20	98
Одеса	118	12	54
Київ	103	12	87

Аналіз показує, що причинами подій є, насамперед, невміння пасажирів користуватися трамваем і незнання правил безпеки під час руху. Тривогу викликало і те, що десятки аварій спричинили співробітники ряду обласних органів НКВС УРСР. У місті Києві було зареєстровано – 38 таких аварій, по Харківській області – 26, по Житомирській – 25, по Одеській – 11. Внаслідок цих дорожньо-транспортних випадків загинуло 13 осіб, поранено 87 і пошкоджено 49 автомашин⁴.

З метою поліпшення роботи Державної автомобільної інспекції наказом заступника наркома внутрішніх справ УРСР були намічені заходи щодо запобігання аварійності на дорогах України. Протягом січня 1939 року співробітниками ДАІ разом з партійними і радянськими органами були проведені оперативні наради з питань боротьби з аварійністю на транспорті із запрошенням представників автогосподарств. Крім цього, були організовані радіопередачі для ознайомлення населення з правилами вуличного руху. Органи суду і прокуратури всі кримінальні справи, порушені на "аварійників", почали розглядати в першу чергу. Кваліфікаційна комісія ДАІ справи

¹ Державний архів МВС України. – Ф. 46. Од. зб. 16 - а.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

про порушення вивчала в п'ятиденний термін безпосередньо в автогосподарствах. Керуючись наказом НКВС СРСР від 2 серпня 1938 року, начальники ДАІ областей спрямували свою роботу на систематичний нагляд за рухом транспорту, особливо на найважливіших магістралях, залучаючи до цієї роботи весь особовий склад робітничо-селянської міліції і позаштатних державтоінспекторів. Для перевірки і надання практичної допомоги областям, уражених аваріями, була відряджена група співробітників апарату ДАІ з метою наведення порядку на дорогах України¹.

Таким чином, наведені документи розкривають процес становлення й організації ДАІ в Україні і ті труднощі, які довелося долати співробітникам Державтоінспекції для посилення нагляду за рухом автомобільного транспорту та його технічним станом з метою запобігання аварійності на дорогах України.

Надана робота рекомендована фахівцям і читачам, всім хто цікавиться історією органів внутрішніх справ. Матеріали статті важливі для написання і підготовки статей, спецкурсів професійно-орієнтованого напрямку по предметам "Історія ДАІ", "Історія органів внутрішніх справ", "Адміністративна діяльність ДАІ" та ін., для ви користування у краєзнавчій літературі, а також у наукових дослідженнях.

Стаття надійшла до редколегії 24.01.2005 р.

В.Н. Коробка

ПРАВОВАЯ ИДЕОЛОГИЯ РАБОТНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ

Одним из основных элементов структуры правосознания работников органов внутренних дел является правовая идеология. Понятие "идеология" происходит от греческого *idea* – идея и *logos* – учение – "учение об идеях". Терминологически окончательно оформившись в трудах французского просветителя Дестюда де Траси ("Элементы идеологии" 1801-1815 гг.), введенное в научный оборот понятие, благодаря заинтересованности Томаса Джефферсона становится известным не только в Европе, но и в Новом свете. Однако, из-за возникших политических разногласий Д. де Траси и его единомышленников-просветителей с Наполеоном Бонапартом термин "идеология", появившись в европейской общественно-политической лексике, изначально приобрел несвойственный ему уничижительный оттенок и обозначал совокупность идей и взглядов, оторванных от реальной жизни, чисто иллюзорных, несоответствующих действительному положению дел и настоящим

¹ Державний архів МВС України. – Ф. 46. Од. зб. 16 - а.

потребностям политики, являющихся продуктом сугубо умозрительных заключений¹. Подобное отношение к идеологии сохранилось до середины XX столетия. Лишь с 60-х годов XX столетия наметился отказ от трактовки идеологии как ложного сознания. Современные политологические словари характеризуют идеологию как систему философских, научных, художественных, нравственных, политических, правовых, экономических, социологических ценностей и знаний о мире, а также роли человека в нем. Идеология регулирует, интегрирует и направляет деятельность индивидов во всех сферах общества².

Интерес к осмыслению проблем правовой идеологии работников органов внутренних дел на теоретическом уровне не совсем традиционен для украинской юридической науки. Вместе с тем, на постсоветском пространстве феномен правовой идеологии сотрудников органов внутренних дел частично и, как правило, фрагментарно исследовался в отношении отдельных категорий работников органов внутренних дел в работах российских правоведов³.

Актуальность исследования правовой идеологии работников органов внутренних дел Украины, как системно сложного социально-правового феномена, оказывающего воздействие на личность работника, а также на качество выполняемых им служебных функций, обусловлена рядом причин. Одной из них является искусственно созданное политическое противостояние восточных и западных регионов Украины рельефно обозначившееся в ходе выборов Президента Украины в октябре-декабре 2004 г.

Будучи составной частью социальной идеологии, правовая идеология работников органов внутренних дел, как структурный важнейший элемент правосознания анализируемой категории субъектов политико-правовых отношений, отражает все нюансы сложившейся социально-политической ситуации в Украине. Противоречивое содержание политики, социальной идеологии, безусловно, достаточно сильно влияет на формирование правовой идеологии на групповом и индивидуальном уровне и вносит соответствующие коррективы в общее содержание правосознания работников органов внутренних дел Украины.

Целью настоящей статьи является анализ современного состояния правовой идеологии работников органов внутренних дел Украины на фоне так

¹ Сальников В.П., Степашин С.В., Хаббубулина Н.И. Государственная идеология и язык закона: Монография. – Санкт-Петербургский университет МВД России, Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности. – СПб.: Фонд "Университет", 2001. – С. 9.

² Политология. Краткий энциклопедический словарь-справочник. – Ростов-н/Д, 1995. – С. 54.

³ См. например: П.П. Баранов. Профессиональное правосознание работников органов внутренних дел (теоретические проблемы). – М.: ВЮЗШ МВД СССР, 1991. – 130 с., Жуков Е.А. Профессиональное правосознание сотрудников уголовного розыска: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-н/Д, 1997. – 28 с.

называемой "деидеологизации" профессиональной юридической деятельности, включая и деятельность милиции.

Начало дискуссии по поданному вопросу было положено в середине 80-х годов, в период, получивший название "перестройки". Речь шла о соотношении политического и правового статусов сотрудников правоохранительных органов в условиях острой политической идеологической борьбы в отмирающем советском обществе, когда перед ними зачастую вставал вопрос: каким образом должен действовать сотрудник (должностное лицо) вышеуказанных органов при противоречии политических установок и требований правовых норм. Политические амбиции зачастую захлестывали правовую целесообразность и четкие политические правила поведения. В политические игры, в борьбу за власть отдельные деятели пытались вовлечь и органы внутренних дел, сотрудникам которых нередко отдавались приказы и распоряжения политического толка, явно противоречащие правовым принципам, конкретным законам и правовым нормам.

Такая ситуация, в частности, имела место в России в октябре 1993 года, где политическое противостояние между президентской и парламентской властями поставило сотрудников правоохранительных органов не только в политический, но, прежде всего, в правовой тупик. Тогда органы внутренних дел России все-таки сумели выйти из той сложной ситуации с честью.

Подобная ситуация сегодня прослеживается в Украине с той разницей, когда противостояние наблюдается не между Президентом и парламентом, а между ныне действующей властью и теми, кто себя называет оппозицией.

Обращая внимание на деонтологическую проблематику взаимоотношений политики и права российский философ А.П. Окусов справедливо заметил, что проблема законности и целесообразности по-своему преломляясь в конкретной практике должна решаться в пользу закона¹. Просеивая данное положение на плоскость деятельности работников органов внутренних дел, необходимо подчеркнуть, что украинские милиционеры, выполняя свои служебные функции, должны решать проблему выбора между законностью и целесообразностью в пользу законности. В Законе Украины "О милиции" в ст. 5 по этому поводу указано следующее: "Милиция выполняет свои задачи независимо, в строгом соответствии с законом. Никакие исключительные обстоятельства или указания должностных лиц не могут быть основанием для каких бы то ни было незаконных действий или бездействий милиции"². Толкование статьи 5 данного закона позволяет сказать, что при получении приказа или указания, явно противоречащего закону, сотрудник органов внутренних дел обязан принять меры к исполнению закона. Политическая интерпретация закона в реализации работниками органов внутренних дел служебных функций изложена в ст. 2 этого же закона. Согласно

¹ Окусов А.П. Введение в юридическую деонтологию. – Ростов-н/Д., 1995. – С. 54.

² Право и практика. – 1998. – № 8. – С. 4.

данной статьи, основными задачами милиции являются: обеспечение личной безопасности граждан, защита их прав и свобод, законных интересов; предупреждение правонарушений и их пресечение; охрана и обеспечение общественного порядка; выявление и раскрытие преступлений, розыск лиц, совершивших их; обеспечение безопасности дорожного движения; защита собственности от преступных посягательств; исполнение уголовных наказаний и административных взысканий; участие в оказании социальной и правовой помощи гражданам, содействие в пределах своей компетенции государственным органам, предприятиям, учреждениям и организациям в использовании возложенных на них законом обязанностей¹. Таким образом, реализуя служебные функции, сотрудники органов внутренних дел даже в условиях острого политического кризиса обязаны выполнять закон, ориентируясь во всех случаях исключительно на обеспечение прав, свобод граждан, независимо от их вероисповедания, национальной принадлежности, политических и правовых взглядов. Только в этом случае с работников органов внутренних дел снимается ответственность за политическую интерпретацию закона в правоприменительной деятельности. Статья 3 Закона Украины "О милиции" прямо указывает: "В подразделениях милиции не допускается деятельность политических партий, движений и других общественных объединений, преследующих политическую цель"². По этому поводу представляется справедливым высказать следующую точку зрения. Для работников органов внутренних дел деидеологизация не должна означать отказ от политических ориентиров, поскольку идеология связана с перспективой общественного развития, идеалами, взглядами, ценностями, которые признают и исповедуют граждане государства. Отсутствие идеологии – признак бессистемного, основанного на общепсихологическом уровне развития общественного сознания и общества в целом. Следовательно ОВД, сотрудник уголовного розыска, являясь должностными лицами и обладая государственно-властными полномочиями, осуществляют расследование преступлений от имени государства. В правоприменительной деятельности работников органов внутренних дел идеология реализует познавательную и предписательную функции, представляя реальность в систематизированном виде. Описание и объяснение реальности совершенного преступления сопровождается выработкой необходимых следственно-оперативных действий. Поэтому, о деидеологизации правоохранительной деятельности, в том числе и деятельности милиции, на наш взгляд, представляется более правильным говорить как об отказе от монополии на идеологию, поскольку монополизм одной идеологии неизбежно ведет к ее искажению и вырождению.

Правовая идеология работников органов внутренних дел Украины определяется особенностями современной правовой системы общества. По-

¹ Право и практика. – 1998. – № 8. – С. 3.

² Там же. – С. 3.

следняя, на ряду с системой права, включает в себя также юридическую практику и господствующую правовую идеологию. Соседство правовой идеологии и юридической практики безусловно сказывается на особенностях самой правовой системы. Представляется, что господствующая правовая идеология работников органов внутренних дел Украины сегодня должна основываться на следующих положениях:

1. Приоритет закона перед властью, права перед политикой.

Превосходство закона над властью, права над политикой совсем не означает победу одного над другим. Это означает только то, что закон становится максимально адекватным своей сущности и следование ему со стороны работников органов внутренних дел является действительной защитой прав человека на принципах подлинной справедливости.

2. Незыблемость закона и неизбежность наказания в случае его нарушения.

Данное положение предполагает, во-первых, профессиональную и нравственную безупречность работников органов внутренних дел, их максимальную заинтересованность в осуществлении своих должностных обязанностей на высоком качественном уровне. Во-вторых, оно свидетельствует о том, что наказание должно быть непременно неотвратимым, поскольку именно неизбежность наказания превращает закон из формального в реальный.

3. Построение гражданского общества.

Гражданское общество существует как самостоятельная подсистема общественного организма. Все что происходит в его рамках, находится вне компетенции государства до тех пор, пока не нарушается закон. Следовательно, органы внутренних дел, являясь важным элементом механизма государства должны реализовывать свои служебные функции, во-первых, с учетом приоритета прав и свобод граждан по отношению к своим профессиональным целям и задачам; во-вторых, реализуя свои служебные функции, работники органов внутренних дел не должны рассчитывать на дополнительную благодарность со стороны граждан за ту работу, которую они для них выполняют; в-третьих, работники органов внутренних дел обязаны знать, что следование образу действий правонарушителя, использование его приемов и способов – признак низкого профессионализма.

Поскольку правовая идеология является системно сложным образованием, в данной статье мы не можем обойти вниманием такие важные элементы структуры в правовой идеологии, как, например, правовые идеи, правовые взгляды, правовые представления, правовые знания работников органов внутренних дел. В юридической литературе вопрос о правовых знаниях ра-

ботников ОВД освещался в трудах П.П. Баранова, Н.Л. Гранат, В.Н. Кудрявцева, Н.Я. Соколова и других исследователей¹.

Нами были проведены замеры уровня правовых знаний работников органов внутренних дел Украины². Проведенные исследования показали: правовые знания работников органов внутренних дел характеризуются отсутствием целостности, системности, узкоспециализированной направленностью; в недостаточной степени работники органов внутренних дел владеют знанием субъективных прав личности, гарантированных законом.

Уровень правовых знаний работников ОВД влияет на состояние правового мировоззрения данной категории работников. Правовое мировоззрение работников органов внутренних дел следует рассматривать как систему важнейших, наиболее обобщенных правовых взглядов, представлений, правовых идей, при помощи которых они выражают свое отношение к окружающей правовой действительности. Правое мировоззрение является стержневым элементом структуры правовой идеологии. Фундамент правового мировоззрения составляют правовые взгляды, имеющие нравственную основу.

По мнению российского правоведа П.П. Баранова правовое мировоззрение современного работника милиции образует следующий комплекс правовых идей:

1. Законность правоохранительной деятельности, субъектом которой он выступает.
2. Справедливость осуществляемых им правоохранительных действий и актов.
3. Правоохранительная целесообразность при выполнении служебных задач и функций.

Названные идеи представляют собой минимальный профессиональный идейно-правовой багаж сотрудника органов внутренних дел³. С целью определения уровня правового мировоззрения работников органов внутренних дел, респондентом из числа следователей ОВД Донецкой области, было предложено ответить на следующий вопрос:

Совпадают ли с Вашим мнением следующие суждения:

1. У нас в Украине "всегда прав тот, у кого больше прав".
2. У нас в Украине "закон – что дышло: куда повернул, туда и вышло".
3. У нас в Украине "сколько юристов, столько и толкований закона".

¹ См. например: Гранат Н.Л. Профессиональное сознание и социалистическая законность в органах внутренних дел. – М., 1988. Соколов Н.Я. Правовая информированность в социалистическом обществе // СССР – Болгария. Правовая информированность личности. – М., 1984.

² Коробка В.М., Пашутин В.В. Сучасна правосвідомість слідчих (теоретико-соціологічний аспект). – Донецьк, 2002.

³ П.П. Баранов. Профессиональное правосознание работников органов внутренних дел (теоретические проблемы). – М.: ВЮШ МВД СССР, 1991. – С. 69.

4. Правонарушитель всегда откупится, если для этого у него будет достаточно денег.

5. Правонарушитель всегда уйдет от ответственности, если у него будет достаточно, влиятельных знакомых, друзей.

6. Правонарушитель всегда уйдет от ответственности, если он занимает достаточно высокое должностное положение.

Мнения респондентов разделились следующим образом. По первому, второму и третьему вариантам суждений – 60,68%, 46,89%, 47,58% опрошенных ответили "да" и признали, что их мнение совпадает с представленными суждениями. С четвертым суждением согласились 33,10%, с пятым – 42,75%, с шестым – 43,44% опрошенных. Полученные результаты свидетельствуют о неверии работников органов внутренних дел в силу закона, законность, справедливость. Такое положение, безусловно, разрушительно воздействует на идейно-правовую триаду (законность, справедливость, целесообразность правоохранительной деятельности), формирующую правовое мировоззрение современного работника органов внутренних дел, что, в целом, неблагоприятно сказывается на общем состоянии правовой идеологии работников ОВД.

Основываясь на ранее изложенных положениях, а также результатах проведенного нами конкретно-социологического исследования, представляется необходимым сделать следующие выводы:

1. Правовую идеологию работников органов внутренних дел Украины можно определить как систему правовых идей, взглядов, оценок, представлений, ценностных ориентаций, основывающихся на правовых знаниях, отражающих особенности современной правовой системы общества, выражающих отношение данных работников к действующему праву, юридической практике, правам, свободам, обязанностям граждан, так и к желаемому праву, к другим желаемым правовым явлениям.

2. Методологической основой исследования особенностей современного состояния правовой идеологии работников органов внутренних дел является анализ структурных компонентов правовой идеологии (правового мировоззрения, правовых взглядов, представлений, ценностных ориентаций, правовых знаний и др.). Современное состояние правовой идеологии работников органов внутренних дел Украины характеризуется, во-первых, слабо выраженным присутствием позитивных социально-правовых установок, побуждающих работников ОВД действовать в строгом соответствии с законом, не нарушая прав личности. Во-вторых, работники органов внутренних дел пассивно настроены к соблюдению основных субъективных прав личности. В-третьих, работники органов внутренних дел не соотносят личную правоприменительную деятельность с демократическими идеями, принципами и концепциями в праве, не верят в предпринимаемые попытки демократического переустройства системы. В-четвертых, для правового мировоззрения работников органов внутренних дел характерна не критическая само-

оценка своих действий. Правовые идеи, взгляды, представления по вопросам, затрагивающим глубинный социальный смысл правоохранительной деятельности в своей массе несут бессистемный поверхностный характер.

3. Правовая идеология активно воздействует на профессиональную деятельность работников органов внутренних дел. Для работников ОВД идеологизация должна означать не отказ от идеологии вообще, а отказ от монополии на идеологию. При этом, в основу правовой идеологии работников органов внутренних дел, должны быть положены реализуемые ими служебные функции, когда работники ОВД обязаны исполнять закон, ориентируясь во всех случаях исключительно на обеспечение прав, свобод граждан, независимо от их вероисповедания, национальной принадлежности, политических, правовых взглядов.

Стаття надійшла до редколегії 24.01. 2005 р.

В.Д. Берназ
О.О. Погрібний
С.М. Смоков

РЕФЛЕКСІЯ В ПІЗНАВАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО

Термін "рефлексія" походить від латинського reflexio і означає міркування, самоспостереження, самопізнання. З філософських позицій це форма теоретичної діяльності людини, спрямована на осмислення своїх власних дій і їх законів¹.

Відомий психолог С.Л. Рубинштейн називав рефлексію особливим за собом існування людини. По його висловленню, "вона як би припиняє, перериває безупинний процес життя, виводить людину мислено за її межі... З цього моменту кожний вчинок людини набуває характеру філософського судження"².

В психологічному словнику за редакцією В.И. Войтка термін рефлексія розкривається через інший термін – "самоаналіз", як осмислення людиною передумов, закономірностей і механізмів власної діяльності. А утримання рефлексії визначається переходом неявного знання в явне, формалізоване і логічно розчленоване з застосуванням гіпотез, ідеалізації. Потреба в ньому виникає внаслідок сумнівів щодо вихідних положень своєї життєдіяльності³.

¹ Советский энциклопедический словарь. – С. 1600.

² Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973 г. – С. 351.

³ Психологічний словник / За ред. чл-кор. АПН СРСР В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – С. 157-216.

У сучасній психології рефлексія розуміється як обертання свідомості на себе, думка про думку. Відзначається також багатозначність рефлексивного феномена, що у самому загальному виді має три основних значення. По-перше, це філософсько-методологічна рефлексія – усвідомлення, осмислення наукою саме себе, свого предмета і методу. По-друге, це індивідуально-психологічна рефлексія – самопізнання, самосвідомість людини. Це одна з актуальних тем психології й одне з найважливіших напрямків її практичного додатка, в тому числі і до юридичної сфери. Висока фахова відповідальність юриста припускає підвищений самоконтроль, продумане прийняття рішень, розуміння своїх особистих можливостей, чітку самоорганізованість, а значить, і володіння рефлексією. По-третє, це соціально-психологічна рефлексія – постановка себе на місце іншої людини і міркування за іншу особу. Саме в цьому значенні поняття рефлексії і вживається насамперед у юридичній психології¹.

Сподіваємось, що стосовно до слідчої діяльності рівнозначним і рівно значимим є індивідуально-психологічне і соціально-психологічне значення рефлексії.

Як відомо, поняття рефлексії вперше в юридичну психологію ввів А.Р. Ратинов і йому ж належить робота з рефлексії в додатку до слідчої практики². В подальшому ідеї А.Р. Ратинова про рефлексію стосовно до криміналістичної практики розвили А.В. Дулов, В.Е. Коновалова, Н.Л. Гранат, Г.А. Зорин і ряд інших вчених, що розкривають значення рефлексії в природі мислення слідчого, підготовці і проведенні допиту, обшуку й інших слідчих дій.

Так, Г.А. Зорин називає рефлексію одним з інструментів прогнозування про те, що рефлексія обов'язково, хоча і не завжди усвідомлено супроводжує всю діяльність слідчого, тому що розслідування завжди пов'язане з "програванням" і аналізом позицій партнерів по слідчих діях³.

Р.С. Белкин визначає рефлексію як спрямованість свідомості людини на самого себе, свій внутрішній світ, на свої якості, стан, на самостереження і самопізнання. Коли рефлексія стосується предмету спільної діяльності, розвивається особлива її форма – предметно-рефлексивні відношення. У криміналістиці, підкреслював Р.С. Белкин, вони служать базою для передбачення поведінки і дій учасників кримінального процесу, що протистоять розслідуванню, а також підставою для розробки і вибору тих або інших тактичних прийомів, визначення напрямків розшуку осіб і предметів⁴.

¹ Прикладная юридическая психология: Учебное пособие для вузов / Под ред. проф. А.М. Столярченко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – С. 469-470.

² Ратинов А.Р. Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике //Правовая кибернетика. – М.: Наука, 1970. – С. 185-198.

³ Зорин Г.А. Психологический контакт при производстве допроса. Учебное пособие по курсу "Криміналістика". – Гродно: Гродненский госуниверситет, 1986. – С. 27.

⁴ Белкин Р.С. Криміналістическая энциклопедия. – М.: БЕК, 1997. – С. 191.

Рефлексія в пізнавальній діяльності слідчого слугує пізнанню явищ громадського життя в умовах обмеженої інформації. По своїй природі рефлексія спрямована на проникнення у свідомість іншої особи (учасника спілкування) і має риси керуючого впливу. П.В. Баранов відзначає, що поняття рефлексія включає такі процеси, як проникнення людини в явища чужої свідомості, пізнання його людиною й уявлення (моделювання) цих явищ у своєму внутрішньому світі¹.

На перший погляд, прогнозування і рефлексія багато в чому збігаються, проте ці поняття не є тотожними, між ними існують розходження. Прогнозування відбиває загальний процес розслідування і дає уявлення про основні напрямки як усього розслідування, так і окремих слідчих дій. Таким чином, прогнозування є поняттям більш широким. В.Е. Богинський, говорячи про рефлексивне керування при такій слідчій дії як допит підозрюваного, відзначає, що при прогнозуванні слідчий, використовуючи положення рефлексії, імітує позиції підозрюваного, зіставляє їх із власною й обирає найбільш прийнятну тактику допиту. При рефлексії продумуються можливі види розумових платформ, що можуть бути використані підозрюваними. Рефлексивне керування являє собою конкретне перетворення слідчим напрямків прогнозу². Думаємо, що це можна віднести до рефлексивного керування не тільки при допиті, але і при здійсненні всієї слідчої діяльності.

П.Д. Біленчук відзначає, що рефлексія, поряд із когнітивною емпатією і правомірним психологічним впливом, лежить в основі раціонального спілкування слідчого, без чого розслідування втрачає свій владний характер. Вони завжди здійснюються в рамках кримінального процесу, а сутність їх підпорядковується законом логіки і психології, моральним принципам. За даними проведених ним досліджень такі прийоми слідчими використовуються для вивчення особи обвинуваченого перед проведенням допиту в 80%, при обшуку – у 53,4%, очній ставці – у 70,7%, при відтворенні обставинки й обставин подій – у 65, 9% випадків³.

Рефлексія в поведінковому змісті – це відтворення, передбачення позицій і дій протидіючої сторони у відповідь на свої дії⁴. На думку Г.Л. Смоляна, сутність рефлексивного підходу полягає в тому, що супротивники в конфлікті імітують міркування один одного і будуть рефлексивні

¹ Баранов П.В. Рефлексивное управление и рефлексивная структура решений в играх двух лиц со строгим соперничеством // Проблемы принятия решения. – М.: Мысль, 1976. – С. 127.

² Богинский В.Е. Рефлексивное управление при допросе. Учебное пособие. – Харьков: ХЮИ, 1983. – С. 21.

³ Біленчук П.Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (проблеми комплексного вивчення особи обвинуваченого в стадії попереднього слідства): Монографія. – К.: Атіка, 1999. – С. 115.

⁴ Енкієєв М.И., Черных Э.А. Психология допроса: Учебное пособие. – М.: ВЮЗИ, 1990. – С. 36.

моделі, що включають як власні уявлення, так і уявлення супротивника про ситуацію, цілях і стратегіях¹.

Думасмо, що і на сьогоднішній день є безспірним положення, висловлені А.Р. Ратіновим щодо того, що рефлексія дозволяє осягнути й охопити весь процес внутрішнього життя партнерів по спілкуванню. Динаміка цього внутрішнього процесу містить у собі: хід, становлення і результат міркування, його докази, аргументи, мотиви і пережиті почуття. Щоб успішно, розумно і правомірно впливати на людей, потрібно знати і враховувати складні психологічні закономірності, що визначають позиції учасників процесу і, у першу чергу, того, хто явно або незримо протистоїть слідчому².

Рефлексивна спроможність слідчого розуміти внутрішній світ допитуваного (а отже, і будь-якого іншого учасника кримінального процесу) залежить від ряду чинників: ступеня розвитку уяви, життєвого і фахового досвіду, вміння правильно оцінювати реакції людей. Рефлексія є також ефективним засобом саморегуляції поведіння. Переваги в рефлексивних міркуваннях дозволяють слідчому не тільки передбачати поведінку партнерів по спілкуванню, регулюючи тим самим і своє поведіння, але і подають можливість впливати на процеси прийнятих партнерами рішень.

Рефлексивне мислення слідчого, як відзначає А.В. Дулов, надає йому широкі можливості, у тому числі:

- побудови уявної моделі поведінки різноманітних учасників у ході минулої пізнаваної події;
- планування власної пізнавальної діяльності;
- прогнозування поведінки учасників процесу в ході гаданих процесуальних дій;
- розробки системи впливу на окремих учасників, що є джерелами одержання необхідної інформації;
- розробки системи впливу з метою перевиховання осіб, що вчинили правопорушення.

Рефлексивне мислення допомагає зберегти стійкість уваги слідчого до сприйманих предметів у ході обшуку. Для цього слідчому доцільно періодично задавати собі питання, наприклад: чи на звичайному для даного помешкання й особи місці знаходяться конкретні предмети домашньої обстановки, що за умовами життя особи, що обшукується повинні бути в даній квартирі, знаходяться на місці. Цим самим слідчий зосередить свою увагу на тих предметах, що потребують найбільше ретельного обстеження або відсутність яких потребує подальших цілеспрямованих пошуків.

Необхідно також врахувати, що той хто обшукується, ховаючи предмети, що його обвинувачують, звичайно виходить із своїх уявлень про надій-

¹ Смольні Г.Л. Причини дослідження конфліктів // Вопросы философии. – 1968. – № 8. – С. 39.

² Ратінов А.Р. Теорія рефлексивних ігор в прикладі к следственной практике // Правовая кибернетика. – М.: Наука, 1970. – С. 189.

ність схованки, що ним вибирається. При цьому, як показує слідча практика, шукані предмети ховають у тих місцях, речах, що є найбільше близькими для того, що обшукується по характері придбаних навичок і умінь, їхніх домашніх занять.

Процес припустимого впливу одержав назву "рефлексивне керування". Рефлексивне керування слідчого полягає в з'ясуванні питання, як міркують сторони, що суперничають із ним, і якою увагою відбувається прийняття ними рішень. В.А. Лефевр і Г.Л. Смолян під рефлексивним керуванням розуміли процес передачі основ для прийняття рішень однієї з конфліктуючих сторін іншій¹. Підстави для ухвалення рішення можуть виражатися в мовній інформації, уяві дій або поведженні особи, а також у навмисній зміні обстановки.

У діалектичній єдності з рефлексивним керуванням знаходяться мовний вплив. А.А. Леонтьєв відзначав, що сутність мовного впливу полягає в керуванні людською поведінкою за допомогою мовної інформації, що являє собою цілеспрямоване вербальне спілкування, що припускає досягнення запланованого суб'єктом промови ефекту її регулярного впливу на адресата і цілеспрямований зсув у його системі установок².

Теоретичний підхід до пояснення механізму впливу ґрунтується на положеннях логіки рефлексивних ігор або рефлексивного керування поведженням об'єкта, що здійснюється в умовах схованого конфлікту слідчого і підозрюваного. Вони як би відбивають у своєму мисленні міркування один одного. На основі рефлексивного уявлення очікуваних дій і вчинків один одного, сторони конфліктної взаємодії приймають рішення, що регулюють їхнє власне поведження. У свій час А.Ф. Кони писав із цього приводу: "Я думаю, що він думає, що я думаю, що він думає, що я думаю... а тому треба поступати так, а не інакше"³.

Види мовного впливу знаходять своє вираження в основах, що передаються для ухвалення рішення в рефлексивному керуванні, якщо зміст їх складається з мовної інформації. Мовний вплив у цьому випадку здійснюється не сам по собі, а в зв'язку з рефлексивним уявленням реакції адресата інформації на цей вплив. Той хто говорить уявляє, що думає його співрозмовник після почутого, які емоції в зв'язку з цим виникнуть у нього і до яких дій це може призвести адресата інформації. Наприклад, при проведенні обшуку навіть формулювання пропозиції про видачу шуканого може бути різноманітним. Так, спочатку, коли прибувши на місце проведення обшуку, слідчий називає себе представником влади і пред'являє необхідні документи на право проведення обшуку, пропозицію про видачу шуканого доцільно

¹ Лефевр В.А., Смолян Г.Л. Алгебра конфликта. – М.: Знание, 1968. – С. 36.

² Леонтьєв А.А. К психологии речевого воздействия //Материалы IV Всесоюзного симпозиума по психолнгвистике и теории коммуникации. – М.: Наука, 1972. – С. 31.

³ Кони А.Ф. Избранные произведения в двух томах. – Т. I. – М.: Госюриздат, 1959. – С. 18.

висловити у формі наказу. В промові слідчого повинна відчуватися впевненість у правильності своїх дій і готовності виконати завдання обшуку. Якщо мова наказу не зробить належного впливу на того, хто обшукується або якщо останній буде виявляти нерішучість, коливання, то доцільно удатися до з'ясування, переконання в необхідності видачі шуканого.

Промова слідчого може бути також емоційною, що впливає на почуття того, хто обшукується, або образної – із приведенням прикладів, коли добровільна видача пом'якшувала долю винного.

Рефлексивне керування має важливе значення для виробітку слідчим і застосуванням ним у ході розслідування тактичних прийомів. Воно достатньо часто використовується при виборі тактики проведення різноманітних слідчих дій. Найбільше зримо воно при проведенні обшуку. При цьому, рефлексивне керування може носити двоїстий характер: бути опосередкованим і безпосереднім. Так, В.О. Коновалова відзначає, що опосередковане рефлексивне керування, застосовуване слідчим, має місце до обшуку і складається в обранні того або іншого напрямку проведення обшуку в зв'язку з визначенням деякого комплексу можливих місць приховання шуканого. Слідчий у цей період візуально не знає місце майбутнього обшуку й у залежності від слідчої ситуації й особистості що обшукується може не знати про безпосередні прояви¹.

Проте рефлексія в діяльності слідчого це не тільки рефлексія власне слідчого. Рефлексивне керування В.О. Коновалова і В.Ю. Шепитько називають і засобом протидії слідчому, використовуваним тим, хто обшукується у формі вирішення задач по приховуванню за рахунок того, хто обшукується вводить слідчого в оману і не дозволяє йому догадатися про обраний варіант засобів приховування².

На думку ж Г.Г. Шиханцова, безпосереднє рефлексивне керування починається з проведення обшуку і здійснюється, з одного боку, реальною обстановкою і можливістю негайно перевірити виникаючі версії, а з іншого боку – поведінням особи, що обшукується і сумою реакції його і навколишніх на дії слідчого. В ході рефлексивного керування слідчий повинен розумово розгадати дії особи, що обшукується, спробувати "обігнати" його в рефлексивних міркуваннях³.

Вирішуючи питання рефлексивного керування при виборі тактичних прийомів обшуку, дуже важливим є врахування типу темпераменту осіб, що обшуковуються. Так, у відношенні флегматика, для якого характерна усталеність настоїв, інтересів, завзятість, обмірковування важливих для нього вчинків, доцільно застосовувати тактичні прийоми, що виражаються в терплячо-

¹ Коновалова В.Е. Правовая психология: Учебное пособие. – 2-е изд. – Х.: Консум, 1997. – С. 127.

² Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Обыск: тактика и психология. – Х.: Гриф, 1997. – С. 38-39.

³ Шиханцов Г.Г. Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: Зерцало, 1998. – С. 220.

му роз'ясненні, переконанні. До сангвініків, що легко переживають невдачу й відзиваються швидко на події, що проходять навколо, для котрих не власливо ретельне обмірковування своїх дій, краще можуть підійти ті тактичні прийоми, що виражають навальний темп дій слідчого.

Тому реалізуючи те або інше тактичне рішення, слідчий повинен аналізувати свою власну позицію й одночасно робити рефлексивний аналіз позиції свого процесуального супротивника. У цьому випадку рефлексивне керування складається у формуванні у протидіючій стороні обґрунтованого і тактично виправданого для неї рішення, наслідки якого будуть заздалегідь прогнозовані й враховані слідчим у розробці тактики слідчих дій. Так наприклад, розробляючи тактичні прийоми пред'явлення доказів із метою викриття підозрюваного і подолання його протидії розслідуванню, слідчий, маючи у своєму розпорядженні декілька доказів і знаючи про імпульсивний характер допитуваного може спрогнозувати його поведження в такий спосіб. Якщо будуть пред'явлені самі вагомі докази, то підозрюваний на допиті може відразу відмовитися від дачі будь-яких показань і тим самим буде втрачений необхідний психологічний контакт. Якщо цій особі спочатку пред'являти менше вагомі докази, то збережеться можливість подальшого одержання показань, нехай навіть і неправдивих. В подальшому ці помилкові показання можуть також бути використані для демонстрації неспроможності позиції підозрюваного. Аналізуючи рефлексивне мислення слідчого, підозрюваний у свою чергу також аналізує дану ситуацію і на основі тих доказів, що були пред'явлені йому слідчим, оцінює свої варіанти поведження – якщо в слідчого є більш вагомі докази, то сперечатися немає резону, якщо ж немає, то є можливість зм'якшити свою провину або зовсім відмовитися від причетності до вчинення даного злочину. Оскільки слідчий не пред'являє "серйозних" доказів, то небезпеки поки немає і значить можна давати показання, намагаючись повести слідчого від себе і "підставити" йому інший шлях розслідування.

Стосовно до такої важливої слідчої дії як допит успішність рефлексивного керування визначається такими чинниками, як:

- велике значення має кількість і якість інформації, що мають слідчий і підозрюваний друг про друга. Вона визначає оптимальність стратегії і лінії поведження сторін;

- важливу роль грає рівень моделювання слідчим міркувань підозрюваного і навпаки. Але в більшості випадків у слідчого є безспірна перевага перед підозрюваним, оскільки підозрюваний має інформацію про слідчого на основі особистих спостережень, а лінія поведження слідчого з врахуванням його особистих спостережень, а лінія поведження слідчого з врахуванням його особистих спостережень за підозрюваним визначається наявною в справі інформацією.

Аналіз слідчої практики свідчить про те, що рефлексивне керування поведіння підозрюваного, обвинуваченого можливо на будь-якому етапі розслідування, при цьому характерними рисами будуть:

- рефлексивне керування може здійснюватися слідчим при проведенні більшості слідчих дій;
- рефлексивне керування полягає в зміні обстановки, що відбивається у свідомості підозрюваного, обвинуваченого;
- рефлексивне керування здійснюється шляхом формування в підозрюваного (обвинуваченого) визначеної цілі і бажаної уяви дій.

Стаття надійшла до редколегії 30.11.2004 р.

М.О. Снігерьова

ПРОБЛЕМА СТРАХОВОГО ІНТЕРЕСУ

Рушійною силою здійснення майнового страхування, включаючи морське, є наявність у страхувальника страхового інтересу, однак у законодавстві України відсутнє визначення даного поняття, що пов'язано, на наш погляд, із дискусійністю визначення самого поняття "інтерес" як загальної категорії, тому що страховий інтерес є лише одним з її різновидів.

Якщо звернутися до етимології даного терміна, то слід зазначити, що він широко використовувався римськими юристами, а латинське словосполучення *inter esse* мало ряд значень: "знаходитися між чим-небудь", "розрізнятися", "мати велике значення"¹. Безумовно, зміст цього терміна пізніше трансформувався. Наприклад, у німецькому праві слово *Interesse* розумілося як "користь, вигода", а в сучасному значенні термін "інтерес" позначає "реальну причину соціальних дій, що лежить в основі безпосередніх спонукань – мотивів, ідей" або "відношення особи до предмета як до чогось для неї цінного, привабливого"².

Слід зазначити, що й визначення природи категорії інтересу є в науці дискусійним. Так, одні учені вважають, що інтерес – це суб'єктивна категорія, тому що без усвідомлення інтересу суб'єктом не можна говорити й про існування самого інтересу.

Друга група вчених розглядає інтерес як об'єктивну категорію, аргументуючи це тим, що інтереси існують і незалежно від усвідомлення їх суб'єктом. На думку Д.М. Чечота, соціальні інтереси мають об'єктивний

¹ Див.: Михайлов С.В. Категорія інтереса в російському громадянському праві. – М.: Статут, 2002. – С. 12.

² Див.: Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет: А.М. Прохоров (пред.). – М.: Советская Энциклопедия, 1981. – С. 502.

характер, хоча об'єктивність інтересу в даному випадку не означає, що інтерес знаходиться поза суб'єктом¹. Таким чином, не свідомість суб'єкта сама по собі вимагає від нього певних дій, а його об'єктивне становище в суспільстві, умови суспільного буття є стимулами діяльності.

Нарешті, третя група вчених вважає, що категорія інтересу поєднує в собі як суб'єктивні, так і об'єктивні риси.

На наш погляд, варто погодитися з прихильниками об'єктивно-суб'єктивної теорії, тому що інтереси дійсно існують незалежно від усвідомлення їх суб'єктом. Водночас будь-який інтерес належить визначеному суб'єктові. У зв'язку з цим В.П. Грибанов, характеризуючи інтерес як об'єктивне явище, відзначав, що на характер інтересів впливають такі фактори, як національні особливості, стан культури, ідеологія і політика, економіка, право, мораль, звичаї, навіть пережитки минулого у свідомості людей, а стосовно індивідуальних інтересів ураховуються й індивідуальні, професійні, вікові та багато інших умов і обставин. Щоб різні фактори громадського життя, які визначають характер діяльності людей, почали діяти, вони повинні прийняти форму інтересу, тобто пройти крізь свідомість людей. У цьому полягає суб'єктивна сторона інтересу², а отже, і страхового інтересу.

Виконуючи ті або інші юридичні дії, наприклад укладаючи договір морського страхування, страховальник вступає в конкретні правовідносини, тим самим підкреслюючи свою особисту (суб'єктивну) зацікавленість у цілості вантажу, що підлягає морському транспортуванню. Той факт, що страховальник свідомо укладає договір страхування, указує на суб'єктивний характер інтересу даного суб'єкта страхових правовідносин. Проте в даному випадку інтерес щодо цілості вантажу існував як до, так і після укладання договору морського страхування, більше того, він існував ще до усвідомлення страховальником необхідності страхування, що свідчить про об'єктивний характер цього інтересу. Тобто інтерес існує як об'єктивна категорія доти, доки конкретна особа не вчинить певних дій щодо його захисту. Після здійснення цих дій, зокрема укладання договору страхування, страховий інтерес стає суб'єктивним. Тому ми вважаємо, що категорію інтересу в страхуванні, у тому числі в морському страхуванні, варто розглядати як об'єктивно-суб'єктивну. Такий дуалізм страхового інтересу характеризує різні етапи його здійснення.

Цю точку зору поділяє і Є.П. Губін, який вважає, що інтерес узагалі як загальнонаукова категорія об'єктивний, а в юриспруденції, згідно з її специфічними цілями та завданнями, інтерес розуміється як об'єктивно-

¹ Див.: Четот Д.М. Субъективное право и формы его защиты. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – С. 29.

² Див.: Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М.: Статут, 2000. – С. 236-237.

суб'єктивна категорія, оскільки в праві, у тому числі й у цивільному, не може бути інтересів, які б не були попередньо усвідомлені¹.

Без інтересу немає страхування. Тому, як цілком справедливо свого часу зазначав В.І. Серебровський, поняття страхового інтересу є одним із фундаментальних понять страхового права².

Спробуємо дати визначення цього поняття, тому що в науці цивільного права щодо цього питання відсутня єдина думка. До числа найбільш поширених точок зору варто віднести точку зору Ершенберга, котрий розглядав страховий інтерес як відношення, через яке страхувальник може зазнати майнової шкоди³. О.С. Іоффе під страховим інтересом розумів збиток, що страхувальник або вигодонабувач можуть понести в результаті загибелі або ушкодження застрахованого майна⁴. Уважасмо, що такої позиції дотримувався і В.І. Серебровський, коли відзначав, що страховий інтерес – це зворотна сторона збитку до його настання⁵. Аналізуючи це визначення, можна прийти до висновку, що словосполучення "зворотна сторона збитку" близьке до поняття вигоди. М.А. Гурвич висловив думку, що охоронюваний законом інтерес є саме вигода, забезпечена не нормою матеріального права, а охоронною, насамперед процесуальною, нормою⁶.

Можна погодитися з думкою Киша, згідно з якою те, що виходить за допомогою страхування, є не стільки самим майновим благом, скільки його втіленою грошовою цінністю, тобто мова йде не про речі й не про дохід, а про грошову суму, що відповідає цим різноманітним благам⁷. На основі цього Киша дає визначення страхового інтересу як грошової цінності, що піддається утраті конкретного майнового блага. Таким чином, дане визначення ілюструє взаємодію понять страхового інтересу і страхового збитку: страховий інтерес – це майнова цінність, яку страхувальник може втратити від страхового випадку, а страховий збиток є втратою самої майнової цінності. Цю думку підтримував і Г.Ф. Шершеневич, який, говорячи про морське страхування, зазначав, що для хазяїна вантажу загибель товарів байдужа, тому що вони придбані ним не для особистого споживання, а для подальшого відчуження. Він заінтересований виключно в збереженні тієї цінності, яка з цим пов'язана і право на яку входить до складу його майна⁸.

¹ Цит. за: Михайлов С.В. Категорія інтереса в російському громадянському праві. – М.: Статут, 2002. – С. 24-25.

² Див.: Серебровський В.І. *Избранные труды по наследственному и страховому праву*. – М.: Статут, 1997. – С. 371.

³ Див. там само. – С. 373.

⁴ Див.: Іоффе О.С. *Обязательственное право*. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 741.

⁵ Див.: Серебровський В.І. *Избранные труды по наследственному и страховому праву*. – М.: Статут, 1997. – С. 281-282.

⁶ Див.: Грибанов В.П. *Пределы осуществления и защиты гражданских прав*. – М.: Статут, 2000. – С. 238.

⁷ Див.: В.І. Серебровський. *Страхование*. – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1927. – С. 80-81.

⁸ Див.: Шершеневич Г.Ф. *Курс торгового права*. – Т. III. – М.: Статут, 2003. – С. 364.

У літературі приділяється певна увага й структурі страхового інтересу. Так, М.І. Брагинський і В.В. Вітрянський вважають, що існує два види страхових інтересів: позитивний і негативний¹. Позитивний інтерес страхувальника в договорі майнового страхування виражається в тому, що в разі настання страхового випадку страхувальник зможе зажадати від страховика відшкодування збитків, що виникли в результаті відповідної події (страхового випадку). Негативний же інтерес, будучи визначеною гарантією для страховика, спрямований на те, щоб страховий випадок усе-таки не настав.

Проблемі страхового інтересу приділялася і приділяється увага й в інших країнах. У зв'язку з цим становить інтерес також визначення страхового інтересу, яке дав суддя Лоуренс у справі "Lucenda versus Craufurd" у 1806 році, де він відзначає, що бути заінтересованим у збереженні чогонебудь означає знаходитися в таких обставинах стосовно цього, щоб одержувати вигоду від його існування і шкоду від його руйнування². Підсумовуючи вищевикладене, незважаючи, здавалося б, на певні розбіжності точок зору, можна зробити висновок, що страховий інтерес може бути за наявності ряду умов: по-перше, згідно з об'єктивно-суб'єктивним тлумаченням страхового інтересу, він не існує сам по собі, а повинен бути пов'язаний з визначеною особою; по-друге, наявність страхового інтересу пов'язана з конкретними обставинами, з можливістю настання певних подій. При цьому страховий інтерес існує тільки тоді, коли настання зазначених подій може заподіяти шкоду заінтересованій особі (страхувальникові, вигодонабувачеві).

Отже, можна говорити про те, що страховий інтерес як різновид категорії "інтерес" має ряд ознак, завдяки яким він займає центральне місце в страховому правовідношенні. Варто погодитися з класифікацією В.І. Серебровського, який виокремив чотири основні ознаки страхового інтересу.

1. Страховий інтерес повинен мати майновий характер, бо моральні й наукові інтереси не можуть страхуватися³. С.В. Михайлов відзначає, що майновий інтерес має своїм предметом майно, яке завдяки економічним (ринковим) відносинам можна вимірити в грошовому вираженні. Так само вимірюється і майновий інтерес⁴. Отже, страховий інтерес – це не абстрактна психологічна спрямованість, а майнова категорія, що вимірюється в грошовому еквіваленті. Таке розуміння страхового інтересу ілюструє компенсаційну функцію страхування, яке не може мати на меті безпідставне збагачення. Відповідно до ст. 9 ч. 17 Закону України "Про страхування" (далі – Закон)⁵ страхове відшкодування не може перевищувати розмір прямого зби-

¹ Див.: Брагинський М.І., Вітрянський В.В. Договорное право. – Ч. III. – М.: Статут, 2002. – С. 536.

² Іспользованы материалы интернет-сайта: <http://advocate.rdc.lu/docs/poniat/poniat.html>

³ Див.: В.І. Серебровський. Страхование. – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1927. – С. 76.

⁴ Див.: Михайлов С.В. Категория интереса в российском гражданском праве. – М.: Статут, 2002. – С. 109.

⁵ Див.: Про страхування: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 18. – Ст. 78.

тку, понесеного страхувальником, а якщо визначене майно застраховане в декількох страховиків і загальна страхова сума перевищує реальну вартість майна, то страхове відшкодування не може перевищувати реальну вартість майна (ст. 9 ч. 19 Закону). Договір страхування є нікчемним у частині страхової суми, що перевищує страхову вартість майна.

2. Страховий інтерес повинен бути юридичним. Дана ознака характеризує юридичний зв'язок страхувальника з предметом страхової охорони. Наприклад, якщо мова йде про морське перевезення, то інтерес щодо цілості одного й того ж самого майна (судна) можуть мати різні суб'єкти (судновласник, вантажовласник, фрахтувальник). Зазначені особи можуть укласти договір страхування в рамках свого інтересу.

Стосовно множинності страхових інтересів, у цивілістичній літературі існує дві теорії – об'єктивного і суб'єктивного страхового інтересу¹. Відповідно до об'єктивної теорії страховим відшкодуванням забезпечуються, крім зазначених у страховому договорі осіб, також і інші особи, які мають інтерес щодо цілості застрахованого майна. Тобто страховий договір, укладений, наприклад, судновласником, надає право на страхове відшкодування в межах страхової суми також і фрахтувальникові, вантажовласникові та ін.

Однак для наявності страхового інтересу недостатньо однієї тільки суб'єктивної заінтересованості, бажання схоронності майна або запобігання збиткам. Необхідно в першу чергу, щоб особа, на користь якої здійснюється страхування, мала визначені права стосовно застрахованого майна або несла пов'язані з ним обов'язки. На наш погляд, більш обґрунтованою є суб'єктивна теорія страхового інтересу, відповідно до якої страховий інтєресент, тобто особа, заінтересована в цілості майна, повинен бути названий при самому укладенні страхового договору. За наявності ж заінтересованості декількох осіб у цілості одного й того ж самого майна страхування, укладений однією з них страховий договір дає лише цій останній особі (страхувальникові або вигодонабувачеві) право на одержання страхового відшкодування. Отже, якщо судновласник застрахував належне йому судно, це не дає права фрахтувальникові або вантажовласникові вимагати страхове відшкодування у випадку загибелі або псування застрахованого судна.

3. Страховий інтерес повинен бути суб'єктивним. Як уже зазначалося раніше, ми вважаємо природу страхового інтересу суб'єктивно-об'єктивною, оскільки під час укладення договору страхування страхується не якийсь абстрактний інтерес, а такий, що належить визначеній особі, заінтересованій у цілості майна. Про "суб'єктивність" страхового інтересу говорить також і факт неможливості одержання страхового відшкодування особами, що не мають страхового титулу (юридичного інтересу), тобто особами, що не є суб'єктами страхового правовідношення. Крім того, страховий інтерес прямо пов'язаний із заінтересованою особою і з тими обставинами, у яких вона

¹ Див.: Граве К.А., Луці Л.А. Страхування. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 43.

знаходиться. Під час зміни обставин, а отже, і заінтересованої особи, міняється і характер інтересу. Тобто наявність страхового інтересу і його величина залежать не тільки від указівок закону, але й від особистості заінтересованої особи. У ст. 930 Цивільного кодексу Російської Федерації (далі – ЦК РФ) міститься положення про те, що договір майнового страхування може бути укладений тільки на користь особи, яка має інтерес у збереженні майна. У даному випадку застосовується страхове правило про те, що страховий інтерес завжди визначає максимально можливий обсяг страхового відшкодування. Отже, особа може застрахувати майно тільки в межах свого страхового інтересу. Таким чином, одержання фрахтувальником, який застрахував судно на свою користь, страхового відшкодування у випадку загибелі судна вважатиметься безпідставним збагаченням.

4. Страховий інтерес повинен бути правомірним. Загальновідомо, що мета страхування – зняти страх за збитки, а не принести вигоду страхувальникові. Таке положення закріплено в ст. 4 Закону, відповідно до якої об'єктами страхування можуть бути майнові інтереси, що не суперечать законодавству України. У ст. 998 Цивільного кодексу України (далі – ЦК)¹ зазначено, що договір страхування визнається судом недійсним, якщо його було укладено вже після настання страхового випадку, а також якщо об'єктом страхування є майно, що підлягає конфіскації. Наведена правова норма дублюється і Законом (ч. 2 ст. 29). Даний підхід вже довгий час використовується у світовій практиці. У правових системах більшості країн з давньою історією страхування наявність страхового інтересу підлягає доведенню. Широко відомим є прийнятий ще 1774 року в Англії законодавчий акт, що має назву Gambling Act, який закріпив вимогу наявності страхового інтересу як для договорів майнового, так і особистого страхування². Крім того, цей законодавчий акт закріпив вимогу про те, що страховий інтерес існує за умови, якщо він може бути виражений у грошах. У ст. 928 ЦК РФ сказано, що страхування протиправних інтересів не допускається³. Також російський законодавець зазначає, що не допускається страхування витрат, до яких особа може бути примушена з метою звільнення заручників. Щодо заборони страхування парі й ігор ЦК РФ у ст. 1062 вказує, що вимоги, пов'язані з участю в іграх і парі, за загальним правилом не підлягають судовому захисту, отже, не охороняються правом, тому їх страхування було б, щонайменше, невинуватим.

Стаття надійшла до редколегії 27.01.2005 р.

¹ Див.: Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

² Цит. за: Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. – М.: Статут, 1997. – С. 281-282.

³ Див.: Гражданский кодекс Российской Федерации. – М.: Инфра-М-Норма, 1998. – 558 с.

В.Н. Тихонов

ЧТО ДАСТ НАМ ВРЕМЯ ПЕРЕМЕН?

Понятие "статус-кво" любимо политиками разного масштаба. Сохранить имеющееся положение дел, ничего не менять – для многих почти идеальная ситуация. Мечта! До минимума сведены разного рода риски ошибиться и повредить карьере, гарантирован покой и отсутствие потрясений... А из негативного только одно малосущественное – если ничего не делать для своего государства и народа, не способствовать их прогрессу, то нечего будет о тебе вспоминать потомкам. Впрочем, столь ли это существенно, когда на другой чаше весов спокойная жизнь со всеми прилегающими благами? Забудь о том, что для развития и уверенной встречи завтрашнего дня нужно обязательно умело и целенаправленно совершенствовать не только производство, но и общественные отношения, – не пожалеешь?

Правда, крайняя степень этого самого "статус-кво" в упрощенном понимании – стагнация, с которой мы сталкивались и которая неминуемо ведет к напряжению в обществе. Это, конечно, чревато. Но, авось, обойдется, пронесет... Хотя история учит: на коне всегда тот, кто делает, а не тот, кто ждет, сдерживая прогресс изо всех сил.

Выбираться из спокойного окопа обстоятельства обязательно заставят!

ЕВРОСТАНДАРТ

Украина никогда не скрывала, что заинтересована не только в торговом и политическом сотрудничестве с Европейским Союзом, но и в самом тесном сближении с ним. В идеале мы хотели бы стать полноправным жильцом общеевропейского дома, справедливо полагая, что имеем на это право. И своей историей, и географическим положением, и тем вкладом, что наш народ внес в континентальное дело на протяжении многих веков своего существования и борьбы. Сегодня этот путь – вообще приоритетный. И, похоже, немало сил будет положено на форсирование подготовки ко вступлению в ЕС. Будут использованы те авансы, что дали наши партнеры, прозрачно намекая: при наличии перемен в державе они готовы рассмотреть вопрос.

Что ж, дело хорошее! И правильно, что с максимальной энергией беремся подгонять под общий стандарт законодательство, экономические и социальные нормы. Нам, действительно, если хотим идти в ногу с веком, надо выбираться из спячки и наверстывать, наверстывать... И как не порадоваться, что представители новой власти публично обещают: в ближайшее время страна исполнит все взятые на себя обязательства!

Я не возьмусь оценивать промышленные или аграрные проблемы – это дело специалистов. Но уже более десятка лет, что называется "по долгу службы", мне приходится заниматься вопросом развития местного само-

управления. И здесь надо признать: успехи державы гораздо скромнее, чем могли бы быть. Стоит вспомнить – с помпой и впереди многих стран развитой демократии независимая Украина подписала Европейскую хартию местного самоуправления, которая подразумевает серьезное изменение системы власти на местах – в том числе и создание исполнительных органов при Советах. Был этот документ ратифицирован парламентом, а потом благополучно забыт. Тот самый "статус-кво" спокойной жизни помешал стране.

Сегодня наступает время перемен? Китайцы не жалуется такие годы, считая их тяжелыми. Пословицу-пожелание у нас все знают! Но уж если начали революцию, вести ее надо так, чтобы в конечном результате плюсов было больше, чем минусов, и чтобы мировой авторитет страны возрос, а не рухнул. Если говорим о евростандартах в политике и жизни, воплощать их надо настойчиво. А то ведь не поймут! Тем более, что наш богатый опыт разного рода потрясенный подсказывает: те, кто сегодня в мире аплодирует новым начинаниям, завтра могут превратиться в жестких критиков, если сочтут, что топчемся на месте или вовсе пошли не туда.

Чтобы иметь признание, мы не должны слово отделить от дела. А слов про самоуправление, развитие демократии и волю народа мы сказали Европе уже немало. За десятилетие не припомню случая, чтобы кто-то отринул эту идею. Все – за. Только почему воз и ныне там?

Мы все еще только в стадии обсуждения и подготовки...

СЛУШАТЬ И СЛЫШАТЬ

Впрочем, хорошо хоть так. Оптимизма добавляет факт, что после жарких политических баталий, какими ознаменовались президентские выборы, и преддверии серьезных изменений в жизни страны, связанных с воплощением конституционной реформы, в естественно трудный период кадрового и идеологического становления новой власти не погасла дискуссия о путях развития местного самоуправления. Похоже, действительно стремимся выполнить европейские обязательства и начать жизнь по евростандарту?

Конечно, приказом в одночасье систему поменять нельзя. Работа эта непростая и плановая. Отрадно, что не остался в стороне от нее авторитетный украинский политик Владимир Литвин. Он немало удивил многих на местах, когда обратился к областям с предложением высказать соображения по развитию общественных отношений. Кое-кто полагал, что сейчас не время... Этой теме было посвящено и заседание Координационного совета, который действует при председателе Верховной Рады. Оно показало: несмотря на еще недавнее жесткое политическое размежевание, мы сохранили способность слушать и слышать друг друга.

На этот представительном собрании я высказал коллективную точку зрения Украинской ассоциации местных и региональных властей, которую возглавляю. Она сегодня объединяет более 1500 Советов всех уровней из

всех частей страны. Наша общая позиция была сформирована на прошедшем недавно президиуме Ассоциации, где состоялась достаточно жесткая дискуссия. Что дало повод? Есть удовлетворение тем, что политреформа сдвинулась с мертвой точки и обрела реальные черты — принято решение Верховной Радой. Иначе, как победу демократии, его оценить невозможно. Однако может ли оно устроить в полной мере? Все-таки итоговый документ носит достаточно декларативный и даже поверхностный характер. Если учесть обстоятельства, в которых он рождался, понять все можно, однако на четырнадцатом году независимости мы должны констатировать: существующая модель территориальной организации власти не отвечает мировым стандартам! Нам пока не удалось уменьшить региональные диспропорции экономического, социального, демографического характера. Это происходит потому, что современные структуры территориальных органов власти преимущественно опираются на советское наследие территориально-административного деления с доминированием огромной территориальной разрозненности.

До этого времени пока еще не удалось превратить органы местного самоуправления в структуры результативного управления. В рамках существующей системы властных отношений на уровне области, района, города, поселка и села остается неопределенным разделение сфер влияния каждого властного института. Не урегулированы полномочия и компетенция между органами местного самоуправления и органами местной исполнительной власти.

Проявлением несовершенства территориальной власти в Украине является чрезмерная централизация государственной власти. Начавшаяся политическая реформа может стать важным фактором на пути демократических преобразований в государстве. Наша ассоциация полагает, что ее проведение должно иметь свое логическое продолжение путем усовершенствования системы власти на региональном и местном уровнях. Именно им люди наиболее доверяют, так как органы местного самоуправления и структуры самоорганизации населения позволяют реализовать широкий спектр их конституционных прав. Да и граждане могут осуществлять эффективный контроль.

Именно поэтому Ассоциация предложила внедрить децентрализованную модель территориальной организации власти, способной в рыночных условиях эффективно влиять на социально-экономическое развитие территорий и качественное предоставление управленческих услуг населению на уровне европейских стандартов. Модернизировать существующую систему властных институтов с целью обеспечения сбалансированного развития областей, районов, городов, поселков, сел и создать условия для эффективного функционирования местной демократии. Переориентировать систему административно-распорядительных функций районных и областных государственных администраций на контрольно-наблюдательные. А чтобы создать условия для право-

вого, организационного, финансового обеспечения исполнения органами местного самоуправления всей полноты саморегулирования, ввести в структуру местного самоуправления областей и районов исполнительные комитеты. Гарантией должен стать эффективный гражданский контроль за деятельностью органов власти и обеспечение прозрачности и гласности в принятии управленческих решений. Это сейчас – вообще веление времени!

Понятно, что для достижения этих целей нужны не только существенные поправки в Конституцию и другие законы, регулирующие местное самоуправление, но и решение "материального вопроса" – с коммунальной собственностью, размежеванием земель, упорядочением бюджетных отношений.

Все изложенное было заслушано членами Координационного совета со вниманием и без серьезных возражений. Это еще раз показало: практически у всех представителей местного самоуправления, вне зависимости от штегов партийного знамени, подход к проблеме, что называется, консолидированный. Потому что она одинакова для Львова и Луганска, Симферополя и Сум, Харькова и Ивано-Франковска.

Тут все мы в одной лодке...

НЕ МЕРЯЙТЕ ПО СЕБЕ!

Однако сказать, что заседание Координационного совета прошло вовсе бесконфликтно, не получится. Если с общими задачами разбирались дружно, то личные отношения еще раз показали: политическая культура, терпимость, умение разделять собственную сиюминутную выгоду и магистральные задачи общества – это пока только приобретаемый нами капитал. В рядах Украинской ассоциации местных и региональных властей всегда были и сейчас есть сторонники разных политических лидеров. Однако даже очень нежелательная попытка втянуть в разбирательство "по политическим позициям" практически единогласно была отвергнута. Есть дела поважнее!

На Координационном совете представитель Ассоциации городов Украины попробовал поступить по-другому, предъявив личные претензии ко мне. В вину поставлена приверженность "не тому Виктору", а в виде наказания предлагался запрет занимать руководящие посты в движении местного самоуправления. В том числе – в Координационном совете при председателе Верховной Рады, где я являюсь заместителем Владимира Литвина, и в Конгрессе местных и региональных властей, где занимаю пост сопредседателя. Уделяю этому моменту внимание не из стремления оправдываться, а чтобы характеризовать систему отношений, которая будет отправной точкой для дальнейшего развития местного самоуправления. Моя позиция ясна – Луцишина определилась со своим выбором на самом старте кампании, трижды подтверждала это голосованием, и, по-моему, долг любого выборного руководителя – быть со своими избирателями. Мне очень жаль, что обычная по демократическим меркам процедура – определение лидера государ-

ства – превратилась в столь напряженный процесс, внесший серьезный раскол в общество. Понятно, что сегодня надо не нагнетать противоречия, а искать компромиссы, что позволят Украине успокоиться и стабильно развиваться.

Очень выразительна реакция членов Совета – никто не поддержал "революционера", мечтавшего показательно посчитаться. Точно так же, как не возымели силы угрозы "если не так", поставить под сомнение сам факт существования Конгресса местных и региональных властей, составной частью которого является Ассоциация городов Украины.

– Здесь не место для сведения счетов! – такова была позиция и председательствовавшего на заседании Владимира Литвина.

ОБЪЕДИНЯТЬ, НО НЕ КОМАНДОВАТЬ

Кстати, о Конгрессе и об объединяющей все местное самоуправление силе... На протяжении последних десяти лет в Украине участники муниципального движения активно обсуждают вопрос о необходимости создания общенационального органа, который мог бы эффективно представлять и защищать интересы всех уровней местного самоуправления. Сейчас этими вопросами занимаются профильный комитет Верховной Рады, Нацсовет, два координационных совета при Президенте, государственная и межведомственная комиссия, правительственные комитеты...

Практика показала – у такого количества нянек дитя точно без глаза! Нужна реорганизация и единый общенациональный центр, который будет реализовывать заложенные в действующем законодательстве возможности по развитию местного самоуправления, заниматься оценкой правовой базы. Была надежда, что им станет Конгресс, но у него нет права законодательной инициативы. И в новых политических условиях назрела необходимость трансформации, связанной или с появлением этого самого права, или с созданием государственного органа, способного представлять местное самоуправление на уровне правительства. Как он будет назван, не суть важно. Главное, что это "министерство регионального развития" не должно командовать. Оно должно объединять!

Каким путем пойдём? Вопрос сегодня открыт, и решать его можно только после серьезного обсуждения с привлечением максимального количества участников. Полагаю, свое слово может сказать Съезд советов всех уровней. Решение о его проведении было принято на Координационном совете. Создан и оргкомитет, который уже приступил к работе. Считаю, что под съезд нужно выделить самый большой столичный зал, чтобы представительство от регионов было наиболее полным.

Только бы оправдались надежды...

Стаття надійшла до редколегії 01.03.2005 р.

**Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ
ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА**

Э.А. Дидоренко
Н.И. Курочка
М.И. Четверкин
Л.В. Черечукина

**ЭКСПЕРТНАЯ ОЦЕНКА ПРОЕКТА КОНСТИТУЦИОННОГО
ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ВЕРХОВНОГО СУДА УКРАИНЫ
В ЧАСТИ ВОЗВРАЩЕНИЯ СУДОМ УГОЛОВНОГО ДЕЛА
НА ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ РАССЛЕДОВАНИЕ**

Трудно переоценить, насколько значимым для укрепления основ правовой державы является принципиальный пересмотр института дополнительного расследования – неотъемлемого атрибута розыскной (инквизиционной) формы уголовного процесса. Положенная в основу проекта необходимость соблюдения конституционного принципа самостоятельности с отделением функции правосудия от задач, решаемых в процессе судопроизводства сторонами, объективно должна исключать право суда на возвращение уголовных дел для производства дополнительного расследования. Аргументация, приведенная при этом, полностью соответствует Конституции Украины, а также п. 1 ст. 14 Международного пакта о гражданских и политических правах и п. 1 ст. 6 Конвенции о защите прав человека. Уместно отметить, что положительное разрешение проекта, без преувеличения, коренным образом изменяет всю концепцию уголовно-процессуального права Украины, раз и навсегда освобождает его от тоталитарных архаизмов прошлого. В этом контексте логика документа представляется весьма убедительной и безупречной. Его позитив очевиден: разграничение функций обвинения и защиты; возложение на суд исключительно функции правосудия; процессуальное равноправие сторон.

Нельзя не сказать и о том, что институт дополнительного расследования, с одной стороны, сегодня является суррогатом оправдательного приговора с последующей длительной волокитой расследования, а в итоге зачастую – с келейным прекращением дела, в том числе и по надуманным основаниям. В этом случае нарушенные права гражданина, как правило, не вос-

становляються. С другої сторони, то ж дослідження може бути використано як засіб для волокити по справі в цілях необґрунтованого уникнення відповідальності винуватим.

Можно констатувати, що додаткове розслідування як таке не тільки не сприяє цілі доведення – досягненню об'єктивної істини по справі, но і чреватим зловживаннями сторін в кримінальному процесі і суді. Її наявність нині в тканині процесуального закону дозволяє стороні обвинувачення не нарощувати зусиль по повному, об'єктивному і всесторонньому дослідженню обставин справи, оскільки в разі правового поразки додаткове розслідування – надійне процесуальне прикриття від відповідальності за професійну безграмотність або зловживання.

В той же час проект, як і будь-який інший подібний документ вищої категорії складності і значимості, містить основу для плідної дискусії, висновки якої мають суттєве значення для оптимізації розв'язання поставленої проблематики.

Несколько спірним представляється виділення фундаментальних положень корекції інституту дослідження з кримінально-процесуального закону в цілому. Як наслідок, принцип состязательности по-прежнему розглядається застосовно тільки до стадій судових. В результаті сторона обвинувачення залишається наділеною невимірно більшими правами, ніж сторона захисту, в тому числі і по оскарженню дій дійсних дознавачів, слідчого і прокурора в судовому порядку на ранніх стадіях процесу. Нині діючим кримінально-процесуальним законодавством не передбачено і право захисту задавати питання при проведенні слідств дійсних дійсних з підзахисним, розширено обставини, виключаючі участь захисника в справі. Рішення ж по ходатайствам і скаргам захисту і потерпевшого на досудовому слідстві покладено виключно на сторону обвинувачення. Не передбачено процесуальний порядок виключення судом на стадії попереднього розгляду кримінального справи недопустимих доказів, представлених сторонами, а також обов'язкове участь сторони захисту, потерпевшого і його представителів на цій стадії. Те ж обмеження принципу состязательности сторін, заборона на досудове оскарження дійсних дійсних слідчого, дознавачів, прокурора, невизначеність з питанням об виключенні недопустимих доказів сторонами збережені і в положеннях проекту УПК України, проведеного перше читання в ВР України. Таким чином, переваги однієї зі сторін, отримані на досудових стадіях, в тому числі і суттєві порушення норм процесуального права чреватим постановленням необґрунтованого обвинувального або оправдательного приговору, оскільки не можуть бути усунуті засобом додаткового розслідування. Крім того, розглядання в судах справ публічного обвинувачення позбавляє потерпевшого права

заявить ходатайство о квалификации действий обвиняемого по статье, предусматривающей ответственность за более тяжкое преступление. Тем самым объем прав потерпевшего оказывается значительно меньшим в сравнении с правами защиты и невосполним в случае ошибки, недобросовестности или злоупотреблений со стороны дознавателя, следователя, прокурора. При этом обвиняемый может необоснованно избежать уголовной ответственности за фактически содеянное. В настоящее время этот вопрос достаточно успешно решается как посредством института дополнительного расследования, так и путем изменения обвинения в суде.

Отмеченные спорные положения никоим образом не означают их неприятия. Напротив, полагаем, что полное упразднение института доследования назрело и настоятельно необходимо, но только после законодательного разрешения вопросов о распространении принципа состязательности и диспозитивности на все стадии уголовного процесса, включая обжалование в судебном порядке действий дознавателя, следователя, прокурора, разработки процедуры исключения недопустимых доказательств.

До принятия нового Уголовно-процессуального кодекса возможно на промежуточном этапе скорректировать основания дополнительного расследования недопустимостью принятия этого решения судом, сохранив их исключительно за сторонами уголовного процесса.

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2005 р.

Л.М. Лобойко

ВІДОБРАЖЕННЯ ЗМАГАЛЬНОГО МЕТОДУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У ЗМІСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Методам кримінально-процесуального права взагалі та його змагальному методу зокрема в юридичній теорії не приділяється уваги, що видається вкрай дивним, бо саме методи права несуть "основне навантаження в динаміці, "роботі" права" показують, "як регулюються суспільні відносини, якими прийомами та у які способи"¹. Окрім того, методами разом із предметом правового регулювання визначається до якої галузі права належить певна сукупність правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини. В межах однієї статті розглянути всі теоретичні проблеми методів кримінально-процесуального права неможливо. В цій статті поставлено за мету з'ясувати яким чином відображається змагальний метод у змісті криміналь-

¹ Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Х.: Консум, 2001. – С. 241.

но-процесуальної діяльності. Для досягнення цієї мети потрібно виконати такі завдання: 1) дослідити яким чином відображається змагальний метод правового регулювання у діяльності сторін обвинувачення та захисту, а також суду у кримінальній справі взагалі; 2) проаналізувати якими є особливості прояву дії змагального методу в основних стадіях кримінального процесу (в тих, де вирішується питання про кримінальну відповідальність). Тема цієї статті є актуальною, бо останнім часом розгорнулася активна робота із підготовки нового Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК), проект якого ухвалено Верховною Радою України в першому читанні у травні 2003 року. Як видно із змісту проекту цього нормативно-правового акту, він готувався без урахування результатів теоретичних досліджень змагального методу кримінально-процесуального права. У зв'язку з цим результати, що їх передбачається одержати в цій статті, можуть бути впроваджені у проект КПК ще до другого його читання.

Змагальний метод кримінально-процесуального права – це метод правового регулювання, сутність якого полягає у забезпеченні впливу сторін кримінального процесу одна на одну через вільного (незалежного) від їхніх інтересів арбітра – суду і можливості останнього стримувати активність сторін, пов'язану із незаконним створенням ними умов, що погіршують становище іншої сторони. Розглядуваний метод відображається у змісті діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокурора і суду доволі специфічно. І це зрозуміло, бо цей метод є особливим методом кримінально-процесуального права, сутність якого полягає у правовому забезпеченні здійснення впливу сторін одна на одну не "напрямую" (як під час застосування імперативного чи диспозитивного методів правового регулювання), а неначе "по дузі", тобто через суд. У зв'язку з цим виникає питання про те, відображається змагальний метод у всіх стадіях процесу, чи тільки в судових.

Під час вирішення цього питання слід виходити із беззаперечного положення про те, що змагальний метод є правовим механізмом реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. Про змагальність можна вести мову тільки в тому випадку, коли в процесі з'являються сторони, одна з яких реалізує функцію кримінального переслідування, а інша – функцію захисту. Наявність таких сторін на досудовому провадженні фактично існує за чинним КПК, а нормативно відображена в проекті нового Кримінально-процесуального кодексу України (далі – проект КПК)

В проекті КПК (ст. 178) визначено, що суб'єктами кримінального переслідування є особа, яка звернулася із заявою про порушення кримінальної справи, орган дізнання і особа, яка здійснює дізнання, слідчий і начальник слідчого підрозділу, прокурор. Кримінальне переслідування, яке здійснюють ці суб'єкти, проходить наступні стадії: попередня перевірка заяв, повідомлення чи іншої інформації про злочин, дізнання, досудове слідство, підтри-

мання обвинувачення в суді (ст. 181 проекту КПК). З цих положень слідує однозначний висновок про те, що функція кримінального переслідування виникає одночасно з поданням заяви про порушення кримінальної справи і існує до закінчення судового розгляду останньої.

Набагато важче визначити момент виникнення функції захисту. Виходячи з положення, визначеного у ч. 4 ст. 54 проекту КПК, згідно з яким захисник допускається до участі у справі на будь-якій стадії процесу, але не раніше затримання, визнання особи підозрюваною чи пред'явлення їй обвинувачення, можна зробити висновок про те, що захисна функція виникає пізніше обвинувальної функції. Але не завжди. Бо вже у заяві про порушення кримінальної справи може бути вказано на особу, яка, на думку заявника, вчинила злочин. Ця особа вже в дослідчому кримінальному процесі (за проектом КПК – стадії попередньої перевірки заяв, повідомлень чи іншої інформації про злочин) набуває деяких прав, які дають змогу захищатися від кримінального переслідування. Зокрема, Конституцією України (ст. 63) передбачене право відмовитися давати пояснення. Але в дослідчому кримінальному процесі у застосуванні змагального методу потреби ще немає. Бо в цьому процесі елементи змагальності (якщо вони взагалі існують), перебувають у зародковому стані. Сторони ще не набувають прав, завдяки яким вони могли б суттєво впливати одна на одну. Саме тому захисник має право вступити в процес після того, як особа стане підозрюваним або обвинуваченим. Тобто в стадії досудового розслідування, коли органи кримінального переслідування отримують право вживати щодо неї примусових заходів, пов'язаних із позбавленням свободи. З цього моменту сторона захисту в свою чергу отримує право впливати на особу, яка провадить дізнання, чи слідчого (прокурора) шляхом оскарження до суду затримання чи обрання іншого запобіжного заходу. Для врегулювання відносин між органами кримінального переслідування і стороною захисту з цього моменту стає можливим і застосування змагального методу.

В деяких випадках змагальний метод може відображатися у змісті кримінально-процесуальної діяльності і раніше, але в будь-якому разі не до того моменту, коли у справі з'явиться суб'єкт, на якого органи кримінального переслідування вкажуть у своєму рішенні про порушення кримінальної справи як на такого, що є причетним до вчинення злочину. Таке рішення органу дізнання, слідчого, прокурора може мати наслідком застосування до особи, щодо якої порушена кримінальна справа, примусових заходів. Останні, як відомо, завжди пов'язані з певними обмеженнями, що ставить цю особу у невигідне для неї (в плані змагальності) становище. Саме тому законодавець передбачив можливість оскарження постанови про порушення кримінальної справи до суду. При чому скарга повинна бути розглянута судом в стадії досудового розслідування, на що було звернено увагу Конституційним

судом України. Останній визнав такими, що не відповідають Конституції України положення частини 6 ст. 234 та ч. 3 ст. 236 КПК, які унеможливають розгляд судом на стадії досудового слідства скарг на постанови слідчого, прокурора стосовно приводів, підстав і порядку порушення кримінальної справи щодо конкретної особи (п. 2 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора), далі – Рішення). При розгляді цього питання Конституційний Суд України виходив із того, що постанови про порушення кримінальної справи щодо певної особи, винесена із недодержанням вимог КПК може породити наслідки, які виходять за межі кримінально-процесуальних відносин, і завдати такої шкоди конституційним правам і свободам внаслідок несвочасного судового контролю, що поновити їх буде нездійсненним. В основу рішення вищого органу конституційної юрисдикції було покладено також те, що унеможливлення розгляду судом скарги на постанову про порушення кримінальної справи щодо конкретної особи на стадії досудового слідства, відкладення її перевірки судом на стадію попереднього розгляду кримінальної справи або на стадію розгляду її по суті, відстрочка судового контролю обмежують конституційне право людини на судовий захист, який є гарантією всіх прав та свобод людини і громадянина. При вирішенні даного питання Конституційний Суд України виходив із необхідності визначення відповідності згаданих вище положень Конституції України. Тому, звичайно, в рішенні суду йдеться про дотримання прав і свобод людини. З огляду ж на реалізацію цього рішення в практиці кримінально-процесуальної діяльності, воно є неопцієним в плані запровадження елементів змагальності на перших етапах провадження у справі.

Відображається змагальний метод правового регулювання і в діяльності органів дізнання та слідчого (прокурора), пов'язаній із затриманням підозрюваного у вчиненні злочину. Короткочасність затримання вимагає негайного втручання суду, як арбітра, в разі оскарження до нього рішення про затримання в стадії досудового розслідування. Згідно з ч. 7 ст. 106 КПК скарга затриманого негайно надсилається начальником місця попереднього ув'язнення до суду. Суддя розглядає скаргу одночасно з розглядом подання про обрання запобіжного заходу. Навіть в тих випадках, коли скарга надходить до суду після обрання запобіжного заходу, він повинен розглянути її протягом трьох діб з часу надходження. Якщо подання не надійшло або коли скарга надійшла після закінчення сімдесятидвогодичного строку після затримання, скарга на затримання розглядається суддею протягом п'яти діб з часу надходження. Як бачимо, строк розгляду скарги суддею є стислим, що

робить можливим як вчасне поновлення прав затриманого, так і виправлення можливо порушеного становища щодо змагальності сторін.

У згаданому вище рішенні Конституційного Суду України визнані такими, що відповідають Конституції України положення частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 КПК, згідно з якими скарги на постанови слідчого, прокурора про притягнення як обвинуваченого розглядаються судом першої інстанції при попередньому розгляді справи або при розгляді її по суті (п. 1.2. Рішення). Постановляючи таке рішення в цій частині, суд виходив з того, що перевірка судом на стадії досудового слідства постанови про притягнення як обвинуваченого, враховуючи її зміст, фактично означатиме перевірку достатності зібраних у справі доказів ще до закінчення досудового слідства і передрішення питання щодо винуватості особи у вчиненні злочину ще до розгляду кримінальної справи по суті. У зв'язку з цим суд навіть процитував положення ч. 1 ст. 62 Конституції України, згідно з якою особа вважається невинуватою у вчиненні злочину, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (презумпція невинності). Уявляється, що дане рішення є не зовсім переконливим. По-перше, розгляд судом скарги на постанову про притягнення як обвинуваченого не означає передрішення питання щодо винності особи. Такі аргументи можна було б цілком використати і для заборони розгляду судом скарг на постанову про порушення кримінальної справи, затримання, попередній розгляд справи суддею. По-друге, завданням суду під час розгляду скарги на постанову про притягнення як обвинуваченого не є висловлювання своєї позиції щодо доведеності винності особи. Свою позицію з цього питання суд може висловлювати тільки у вирокі. В даному ж разі мова повинна йти про законність і обгрунтованість процесуального рішення. В плані змагальності це є цілком нормальним. Рішення про притягнення як обвинуваченого надає стороні переслідування (державним органам) право на застосування щодо обвинуваченого примусових заходів, в тому числі і запобіжних заходів, аж до взяття під варту. У зв'язку з цим встановлення судового контролю за прийняттям розглядуваного рішення і процедури притягнення як обвинуваченого є доцільним і вкрай актуальним. Інакше виникає запитання про те, чому скарги щодо затримання особи на термін до сорока двох годин розглядаються судом відразу після затримання, а скарги на притягнення особи як обвинуваченого, що дає підставу для обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту до вісімнадцяти місяців, лише в наступних стадіях кримінального процесу. Правове регулювання оскарження рішення органів кримінального переслідування про притягнення особи як обвинуваченого є "байдужим" до змагальності процесу, бо воно робить можливим порушення балансу можливостей сторін на користь сторони обвинувачення на стадії досудового розслідування. Тобто тоді, коли форму-

ється основна і найбільша за обсягом частина сукупності доказів у кримінальній справі. В наступних стадіях (попереднього розгляду справи суддею, а тим паче – судового розгляду) виправити це становище вже неможливо.

Вищевикладене дає підстави для висновку про те, що при застосуванні змагального методу правового регулювання законодавцю потрібно зважати не тільки на можливість оскарження однією стороною рішення іншої сторони, а й на момент, коли скарга повинна бути розглянута судом. Відтягування цього моменту нівелює положення щодо змагальності сторін. А порушення балансу їх можливостей стає непоправним. З цього слідує, що проміжок часу, протягом якого суд повинен втрутитися у справу після зіткнення інтересів сторін обвинувачення і захисту в стадії досудового розслідування, повинен бути максимально коротким.

Такими є основні моменти відображення змагального методу в практиці досудової кримінально-процесуальної діяльності. Остання може завершитися закриттям кримінальної справи в разі, коли сторона обвинувачення не здобуде достатніх доказів для притягнення особи як обвинуваченого (не зможе довести винність) або коли здобуде докази того, що події злочину, у зв'язку з яким порушено кримінальну справу, не було, чи в діях особи немає складу злочину. Ці обставини повинні бути виключними для того, щоб сторона обвинувачення самостійно, без звернення до суду могла закрити кримінальну справу. Тут не має особливого значення закриттям слідчий справу самостійно чи прийматиме таке рішення за погодженням з прокурором. Головне, що суддя, як арбітр, в цих випадках не повинен втручатися у вирішення справи, бо факт закриття справи з реабілітуючих підстав є обставиною вигідною для сторони захисту. Окрім того, закриття кримінальної справи за вищезазначеними підставами означає відсутність у сторони обвинувачення "претензій" до конкретної особи. Відсутність останніх виключає змагальність. Але тут виникає питання про те, як врегулювати із застосуванням змагального методу права потерпілого щодо наполювання його на продовженні кримінально-процесуальної діяльності. За чинним кримінально-процесуальним законом перед закриттям справи за реабілітуючими підставами слідчий навіть не з'ясовує думку потерпілого з цього приводу. У зв'язку з вищевикладеним виникає запитання: чому під час судового розгляду справи в разі відмови прокурора від обвинувачення потерпілий має право наполягати на продовженні провадження у справі, а під час досудового розслідування він такого права позбавлений? Відповіді на поставлене запитання можна таким чином. В судовому засіданні відбувається розгляд кримінальної справи, у якій на досудовому слідстві обвинувачення вже було пред'явлене слідчим. З обвинуваченням погодився прокурор, затвердивши обвинувальний висновок. Суддя при попередньому розгляді справи визнав можливим призначення справи до розгляду в суді. Тобто процес змагання, регламентований із застосуванням змагального методу, вже розпочався і

активно здійснювався. У випадку ж закриття кримінальної справи з реабілітуючих підстав на досудовому слідстві у застосуванні змагального методу потреби немає, бо ніякого змагання між сторонами не відбувалося через те, що обвинувачення не було пред'явлене. В цій ситуації має бути застосований диспозитивний метод правового регулювання, який дозволяє врегулювати свободу оскарження як потерпілим, так і обвинуваченим рішення слідчого про закриття справи з метою продовження провадження, а не задля відновлення умов для змагальності сторін (із-за об'єктивної відсутності останньої).

Складнішими є ситуації, коли справа за реабілітуючими підставами скривається на досудовому слідстві після попереднього притягнення певної особи як обвинуваченого. Рішення про закриття справи за таких умов в будь-якому разі породжує у потерпілого сумніви щодо законності його прийняття. У зв'язку з цим потерпілому має бути надане право наполягати на продовженні провадження у кримінальній справі. Для врегулювання оскарження до суду рішення слідчого про закриття кримінальної справи не може бути застосований інший метод, ніж змагальний. В разі скасування судом даного рішення провадження у кримінальній справі з відомих причин не можна доручати тому слідчому, який його прийняв. Тому в законі слід передбачити обов'язок прокурора доручити провадження у такій справі іншому слідчому. В той же час, аби не допустити ситуації, коли сторона захисту буде змагатися із невизначеною кількістю слідчих – "переслідувачів", доцільно встановити обмеження щодо кількості разів скасування судом рішення про закриття справи. Уявляється, що після першого закриття справи в стадії досудового розслідування за реабілітуючими підставами і скасування судом рішення про це, справа може бути відновлена судом не більше одного разу.

Під час врегулювання діяльності в стадії попереднього розгляду справи суддею існує певна специфіка у застосуванні змагального методу. Специфіка пов'язана із положенням даної стадії в системі кримінального процесу та її роллю в цій системі. Стадія попереднього розгляду справи відіграє роль своєрідного "процесуального фільтру", завдяки якому до "головного" судового розгляду не допускаються неякісно розслідувані кримінальні справи. Змагальність у цій стадії процесу не має того визначального значення, яке вона відіграє у стадіях досудового розслідування та судового розгляду справи. Тому змагальний метод правового регулювання проявляється в стадії попереднього розгляду справи в обмеженому (урізаному) вигляді, бо участь прокурора в ній є обов'язковою, а сторона захисту – ні. Інтерес останньої у кримінальній справі повинен спонукати її стати суб'єктом цього підготовчого щодо судового розгляду провадження. Але якщо навіть цього не станеться, то змагальність не зазнає значної шкоди. Стадія попереднього розгляду обмежена доволі короткими строками. Тому виправлення порушеного балансу

(якщо це мало місце) може відбутися в стадії судового розгляду, де змагальність проявляється найповніше.

Стадією, в якій змагальний метод пронизує всю кримінально-процесуальну діяльність, є стадія судового розгляду кримінальної справи. Якщо в стадії досудового розслідування переважають імперативний і диспозитивний вплив суб'єктів кримінально-процесуальних відносин один на одного (що є можливим в межах змішаної форми кримінального процесу), то в стадії судового розгляду при регламентації діяльності панівним є змагальний метод. Таке положення змагального методу викликане тим, що в цій стадії приймає справу до свого провадження і здійснює його не сторона обвинувачення, а сам арбітр – суд. Тому врегулювати кримінально-процесуальні відносини в стадії розгляду справи без застосування змагального методу не можливо. Однак це зовсім не означає, що інші методи правового регулювання (імперативний і диспозитивний) в цій стадії ніяким чином не проявляються. Імперативність правових приписів зберігається у відносинах суду із усіма іншими суб'єктами процесу, в тому числі і зі сторонами. Диспозитивний метод використовується для врегулювання поведінки сторін – вони є вільними у наданні суду доказів, сторона захисту – у виборі способів захисту тощо. Імперативний і диспозитивний метод застосовуються при врегулюванні простих кримінально-процесуальних відносин, тобто тих, де беруть участь два суб'єкта, один із яких – суд. А от здійснити імперативний чи диспозитивний вплив безпосередньо один на одного сторони не можуть. Всі дії, в тому числі і пов'язані із впливом на іншу сторону, вони повинні виконувати тільки з дозволу головуючого в судовому засіданні. Йдеться про окремі дії сторін, що в сукупності складають функцію обвинувачення або захисту. У зв'язку з цим доцільним є розгляд питання про застосування змагального методу при відмові сторін від виконуваних ними функцій.

Відразу зауважимо, що функцію обвинувачення виконують і прокурор, для якого виконання її є службовим обов'язком, і потерпілий, для якого виконання функції обвинувачення є диспозитивним правом. Тому відмова потерпілого від здійснення функції обвинувачення є його приватною справою. Він не зобов'язаний нікому пояснювати причини відмови від обвинувачення. Його ніхто не може змусити здійснювати цю функцію. Відмова потерпілого від обвинувачення за умови підтримання державного обвинувачення прокурором не здатна похитнути баланс можливостей сторін, характерний для змагальності. Мабуть саме з цих причин законодавець не приділяє особливої уваги регламентації правового положення потерпілого після відмови його від обвинувачення. Хоча, виходячи із загальних положень щодо прав людини взагалі, прав потерпілого, як особи, якій злочиним завдано шкоди, та в контексті реалізації принципу змагальності в кримінальному процесі, потерпілий, який відмовився від обвинувачення, не може бути виключений із процесу назавжди. Він продовжує користуватися всіма права-

ми, наданими йому законом. В будь-який момент провадження у справі він може знову розпочати виконувати функцію обвинувачення.

Інакше виглядає ситуація, коли від обвинувачення відмовляється прокурор. Відмова цього суб'єкта від обвинувачення доволі детально врегульована нормами кримінально-процесуального права, сукупність яких, на думку деяких вчених, утворює особливий процесуальний інститут¹. Погодитися з такою думкою не можна, бо ці норми є складовою частиною правового інституту обвинувачення², який включає до свого складу норми не тільки ті, що регламентують порядок здійснення державного обвинувачення, а й обвинувачення, здійснюваного потерпілим у справах публічного, приватно-публічного та приватного обвинувачення. Останнє, на відміну від публічного (державного) визначається як неофіційне (приватне)³. Отже якщо прокурор відмовився від державного обвинувачення, то потерпілий має право підтримувати приватне обвинувачення. У зв'язку з цим виникає запитання: якщо потерпілий скористався цим правом, то чи перетворюється кримінальна справа публічного обвинувачення на справу приватного обвинувачення? Роз'яснення цього питання дозволить встановити яким чином може бути застосований змагальний метод для врегулювання кримінально-процесуальної діяльності після відмови прокурора від обвинувачення і продовження підтримання обвинувачення потерпілим.

Відразу зазначимо, що в тому разі, коли потерпілий не бажає скористатися цим правом, то суд зобов'язаний "в силу принципу змагальності кримінального судочинства своєю ухвалою (постановою) закрити справу (ч. 2 ст. 282 КПК)"⁴. Таке рішення суду обґрунтовується неможливістю продовжувати діяльність у справі у зв'язку з припиненням існування як державного, так і приватного обвинувачення.

Якщо ж потерпілий продовжує обвинувачувати підсудного, то це свідчить тільки про припинення державного і продовження приватного обвинувачення. Це дає підставу для найменування кримінальних справ, у яких прокурор повністю відмовився від обвинувачення, а потерпілий продовжує його підтримувати, справами приватного обвинувачення. Звичайно слід вказати на специфіку цих справ – злочини, за якими обвинувачується підсудний, не віднесені законом до тих, провадження за якими здійснюється в порядку приватного обвинувачення, але зміст діяльності в них повністю узгоджується

¹ Трофименко В. Деякі особливості відмови прокурора від обвинувачення // Вісник прокуратури. – 2003. – № 7. – С. 74.

² На необхідності надання обвинуваченню такого статусу наголошують О. Михайленко та В. Юрчишин. Див.: Обвинувачення. Його види і значення в кримінальному судочинстві України // Вісник прокуратури. – 2003. – № 5. – С. 46.

³ Михайленко О., Юрчишин В. Обвинувачення. Його види і значення в кримінальному судочинстві України // Вісник прокуратури. – 2003. – № 5. – С. 51.

⁴ Трофименко В. Деякі особливості відмови прокурора від обвинувачення // Вісник прокуратури. – 2003. – № 7. – С. 75.

ся із змістом діяльності у справах приватного обвинувачення, віднесених законом до цієї категорії. У справах приватного обвинувачення прокурор участі не бере. У зв'язку з цим виникає декілька питань: 1) чи повинен прокурор після відмови від державного обвинувачення залишатися в залі судового засідання? 2) якщо так, то яким буде його процесуальний статус (до відмови він має статус державного обвинувача), 3) чи повинен він мати право впливати через суд на сторону захисту. Відповідь на перше питання ще в 1959 році дала Г.Н. Агеєва, яка цілком обґрунтовано зазначала, що прокурор не може залишатися державним обвинувачем, якщо він відмовився викривати підсудного перед судом¹. Повністю підтримуючи позиції Г.Н. Агеєвої, доповнимо, що прокурор, відмовившись від обвинувачення не повинен продовжувати брати в ній участь, бо функція прокурора в судовому засіданні одна – підтримання перед судом державного обвинувачення. Припинення виконання цієї функції означає припинення діяльності прокурора в стадії судового розгляду кримінальної справи. У зв'язку з цим законодавець із використанням змагального методу повинен запровадити в кримінально-процесуальний закон положення про те, що відмова прокурора від обвинувачення в стадії судового розгляду кримінальної справи позбавляє його права брати участь у подальшому її розгляді.

Розгляд питання щодо змагального методу правового регулювання буде неповним, якщо не проаналізувати відображення цього методу при врегулюванні відмови сторони захисту від здійснення притаманної для неї функції. Відображення змагального методу в ситуація, коли від захисту відмовляються обвинувачений і його захисник, характеризується певними особливостями. Останні викликані декількома чинниками. По-перше, здійснення захисної функції є правом, а не обов'язком сторони захисту. По-друге, питання про те розпочати здійснення захисту чи припинити його сторона захисту вирішує самостійно, за власним розсудом. По-третє, відмова від здійснення захисту не розцінюється стороною обвинувачення і судом як визнання обвинуваченим своєї вини. Таким чином, нездійснення функції захисту не тягне за собою ні закриття справи, ні збільшення доказів обвинувачення.

Наступне на чому треба акцентувати увагу – це як узгоджується із положеннями щодо змагальності відмова від захисту, бо ж в такому разі сторона обвинувачення отримує значні переваги у вигляді відсутності спротиву з боку сторони захисту. Тут знову треба згадати положення, згідно з яким рівність прав і, особливо, можливостей сторін у процесі є формальними. Публічне обвинувачення (переслідування) завжди є активною діяльністю, бо здійснюється в загальносупільних інтересах із застосуванням імперативного методу правового регулювання. Реалізація прав щодо захисту регламентується з використанням диспозитивного методу, який дозволяє обвинува-

¹ Агеєва Г.Н. О процессуальном положении прокурора в судебном разбирательстве // Ученые записки ВЮЗИ. – 1959. – Вып. 6. – С. 124.

ченому і його захисникові здійснювати діяльність активно або взагалі її не здійснювати із наданням права розпочати її в будь-який момент провадження у кримінальній справі. В цьому зв'язку можна вести мову про потенційний захист від обвинувачення. Тим паче, що змагальність передбачає обов'язкову особисту участь представників сторони захисту як на досудовому провадженні, так і в суді. Тому не провадження ними активних захисних дій не означає, що вони не готуються до їх провадження шляхом вироблення стратегії і тактики захисту. З огляду на це, законодавець і не регламентує ніяким чином фіксацію факту відмови від захисту. Змагальний метод тут проявляється тільки в установленні можливостей для захисника вступу у справу, а для обвинуваченого – розпочати свій захист – у будь-якій стадії.

Специфічним є відображення змагального методу і в наступних стадіях кримінального процесу, але потреби розглядати їх ґрунтовно немає. До такого висновку призводить те, що змагальність у наступних після судового розгляду стадіях кримінального процесу стосується "вузького" кола питань. У провадженні з перегляду рішення суду першої інстанції ці питання вирішуються тільки в межах переглядуваного рішення. В стадії виконання вироку змагальність (і то в обмеженому вигляді) стосується тільки питань, пов'язаних з виконанням вироку, а не з визначенням винності особи у вчиненні злочину.

Дослідивши питання відображення змагального методу у змісті кримінально-процесуальної діяльності, слід зробити такі висновки: 1) змагальний метод правового регулювання може бути використаний для врегулювання кримінально-процесуальних відносин, які виникають, розвиваються і припиняються не тільки у стадії судового розгляду кримінальної справи, а й у всіх інших стадіях кримінального процесу; 2) використовуючи змагальний метод правового регулювання, законодавець повинен зважати не тільки на можливість оскарження однією стороною рішення іншої сторони, а й на момент, коли скарга повинна бути розглянута судом.

Проведене в межах цієї статті дослідження дозволяє констатувати факт виконання завдань, поставлених на початку статті, а отже – і досягнення мети дослідження. Але дослідження проблем відображення змагального методу у кримінальному процесі мають бути продовжені за такими напрямками: 1) відображення змагального методу у окремих стадіях кримінального процесу; 2) відображення змагального методу у формі (структурі) кримінально-процесуальної діяльності. Поряд з цими напрямками, доцільним є дослідження структури і функціонального призначення змагального методу та його співвідношення з іншими методами правового регулювання.

Стаття надійшла до редколегії 15.12.2004 р.

Л.В. Афанасьева

**ПРИНЦИП НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА СУДОПРОИЗВОДСТВА
И ПОЛОЖЕНИЯ НОВОГО ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО
КОДЕКСА УКРАИНЫ**

Согласно ст. 10 Конституции Украины государственным языком в Украине является украинский язык, вместе с тем в Украине гарантируется свободное развитие, использование и защита русского, других языков национальных меньшинств Украины¹.

Одним из важнейших принципов гражданского судопроизводства является принцип национального языка судопроизводства, который относится к межотраслевым принципам². Содержание этого принципа заключается в том, что гражданское судопроизводство осуществляется на украинском языке как государственным, но его осуществление возможно и на языке большинства населения данной местности³.

В соответствии со ст. 9 действующего Гражданского процессуального кодекса Украины судопроизводство ведется на украинском языке или языке большинства населения данной местности.

Лицам, участвующим в деле и не владеющим языком, на котором ведется судопроизводство, обеспечивается право делать заявления, давать объяснения и показания, выступать в суде и заявлять ходатайства на родном языке, а также пользоваться услугами переводчика в порядке, установленном настоящим Кодексом.

Судебные документы, в соответствии с установленным законом порядком, вручаются лицам, участвующим в деле, в переводе на их родной язык или на другой язык, которым они владеют⁴.

Следует отметить, что положения ст. 9 Гражданского процессуального кодекса Украины не изменялись с 1981 года, когда части первая и вторая указанной статьи были изложены в новой редакции⁵, и применяются с учетом последующих изменений в законодательстве о языках, в частности, с учетом норм ст. ст. 3, 18 Закона Украинской ССР "О языках в Украинской ССР" от 28 октября 1989 года.

¹ Конституция Украины. Официальное издание Верховной Рады Украины. – К., 1996. – С. 10.

² Гражданский процесс: Учебник / Под ред. Комарова В.В. – Х.: ООО "Одиссей", 2001. – С. 39.

³ Цивильний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. В.В. Комарова – Х.: Оліссей, 2001. – С. 28.

⁴ Цивильний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. – С. 9.

⁵ Указ Президиума Верховного Совета Украинской ССР "О внесении изменений и дополнений в Гражданский процессуальный кодекс Украинской ССР" // Ведомости Верховного Совета УССР. – 1981. – № 5. – Ст. 6.

Так, согласно ст. 18 Закона Украинской ССР "О языках в Украинской ССР" судопроизводство в Украинской ССР осуществляется на украинском языке.

В случаях, предусмотренных в части второй статьи 3 этого Закона, судопроизводство может осуществляться на национальном языке большинства населения той или иной местности, а в случаях, предусмотренных в части третьей этой же статьи, – на языке, приемлемом для населения данной местности.

При рассмотрении в судах уголовных и гражданских дел лицам, которые принимают участие в деле и не владеют языком судопроизводства, обеспечивается право ознакомления с материалами дела, участие в судебных действиях через переводчика, право выступать в суде на родном языке.

Следственные и судебные документы вручаются лицам, которые принимают участие в деле, по их требованию, в переводе на родной язык или другой язык, которым они владеют¹.

В соответствии с ч. 2 ст. 3 указанного закона в работе государственных, партийных, общественных органов, предприятий, учреждений и организаций, расположенных в местах проживания большинства граждан других национальностей (города, районы, сельские и поселковые Советы, сельские населенные пункты, их совокупность) могут использоваться наряду с украинским и другие национальные языки.

Часть 3 этой же статьи предусматривает, что в случае, если граждане другой национальности, которые составляют большинство населения указанных административно-территориальных единиц, населенных пунктов, не владеют в надлежащем объеме национальным языком или когда в пределах этих административно-территориальных единиц, населенных пунктов компактно проживает несколько национальностей, ни одна из которых не составляет большинства населения данной местности, в работе названных органов и организаций может использоваться украинский язык или язык, приемлемый для всего населения².

Вместе с тем Верховной Радой Украины 18 марта 2004 года принят новый Гражданский процессуальный кодекс Украины (далее – ГПК 2004 года), который вступает в силу с 1 января 2005 года, но не ранее вступления в силу Административного процессуального кодекса Украины. В настоящее время дата вступления в силу нового Гражданского процессуального кодекса Украины не известна, поскольку еще не принят Административный процессуальный кодекс Украины.

¹ Закон Украинской ССР "О языках в Украинской ССР" // Ведомости Верховного Совета Украинской ССР. – 1989. – № 45. – Ст. 18.

² Там же. – Ст. 3.

ГПК 2004 года содержит множество новелл, но в данной статье мы остановимся лишь на некоторых из них, которые непосредственно касаются языка гражданского судопроизводства.

Согласно ст. 7 ГПК 2004 года гражданское судопроизводство осуществляется на государственном языке.

Лица, которые принимают участие в деле и не владеют или недостаточно владеют государственным языком, в порядке, установленном настоящим Кодексом, имеют право делать заявления, давать пояснения, выступать в суде и заявлять ходатайства на родном языке или языке, которым они владеют, пользуясь при этом услугами переводчика, в порядке, установленном настоящим Кодексом.

Судебные документы составляются на государственном языке¹.

Сравнив редакции ст. 9 действующего Гражданского процессуального кодекса Украины и ст. 7 ГПК 2004 года, можно сделать следующие выводы:

1. Если ранее в гражданском процессуальном законодательстве был закреплён принцип национального языка судопроизводства, в соответствии с которым судопроизводство ведётся как на украинском, так и на языке большинства населения данной местности, то ГПК 2004 года закрепляет принцип исключительно государственного языка судопроизводства и не допускает ведения судопроизводства на каком-либо другом языке.

2. Как и ранее, гарантируются права лиц, не владеющих языком судопроизводства (кроме того, в ст. 7 ГПК 2004 года говорится и о недостаточном владении государственным языком), в том числе и право пользоваться услугами переводчика. Мало того, при прямом толковании ст. 7 ГПК 2004 года её положения следует понимать так, что при участии в процессе лица, не владеющего или недостаточно владеющего государственным языком, это лицо обязательно должно пользоваться услугами переводчика при реализации своего права делать заявления, давать пояснения, выступать в суде и заявлять ходатайства на родном языке или языке, которым оно владеет.

3. В соответствии с ч. 3 ст. 7 ГПК 2004 года все судебные документы составляются на государственном языке. В отличие от ч. 3 ст. 9 Гражданского процессуального кодекса Украины, ч. 3 ст. 7 ГПК 2004 года уже не предусматривает положения, в соответствии с которым судебные документы вручаются лицам, участвующим в деле, в переводе на их родной язык или на другой язык, которым они владеют.

Вместе с тем ст. 55 ГПК 2004 года, регулирующая права и обязанности переводчика, предусматривает, что переводчик обязан, в частности, удостоверить правильность перевода своей подписью в процессуальных документах, которые вручаются сторонам в переводе на их родной язык или язык,

¹ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 7.

которым они владеют¹. Данная норма устанавливает обязанность переводчика, но в ГПК 2004 года не предусмотрено право стороны или другого лица, участвующего в деле, на получение процессуальных документов в переводе на соответствующий язык!

Нетрудно предположить, к чему приведет реализация указанных положений на практике в регионах, где большинство населения является русскоязычным и не владеет или в недостаточной степени владеет государственным языком. А в таких регионах, в частности, в Луганской и Донецкой областях, Автономной Республике Крым проживает значительная часть населения Украины. И если в Автономной Республике Крым ключевым вопросом является взаимоотношение крымско-татарского и русскоязычного населения, то в целом в Украине межэтническая проблема сводится преимущественно к взаимодействию русских и украинцев².

Гражданин, обращающийся в суд за защитой своих прав и интересов и не владеющий или недостаточно владеющий государственным языком, вынужден будет оплачивать услуги переводчика. С учетом уровня благосостояния населения это сделает судебную защиту менее доступной.

Расходы, связанные с привлечением переводчиков, относятся к судебным расходам, которые присуждаются стороне, в пользу которой принимается решение. Ст. 86 ГПК 2004 года предусматривает, что расходы, связанные с переездом в другой населенный пункт переводчика, наимом им жилья несет сторона, заявившая ходатайство о привлечении переводчика. Что же касается суточных (в случае переезда в другой населенный пункт), а также компенсации за утраченный заработок или отрыв от обычных занятий, то они уплачиваются переводчику стороной, не в пользу которой принято судебное решение. В таком же порядке компенсируются расходы на оплату услуг переводчика³.

Вместе с тем можно предположить, что на практике все эти расходы в любом случае первоначально понесет сторона, которая обратится с заявлением о привлечении переводчика. Если же они превысят граничные, установленные Кабинетом Министров Украины, то в части превышения эти расходы компенсируются вообще не будут.

Кроме того, собственно судьи не сразу смогут перестроиться в своей работе, ведь теперь вести процесс необходимо будет исключительно на украинском языке. Безусловно, в ч. 3 ст. 127 Конституции Украины закреплена такое требование к судьям, как знание государственного языка⁴, однако в

¹ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 55.

² Леоненко М. Правові питання визначення принципу національної мови в кримінальному судочинстві // Право України. – 1999. – № 4. – С. 66.

³ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 86.

⁴ Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. – К., 1996. – С. 127.

настоящее время гражданское судопроизводство, например, в судах Луганской области ведется на русском языке в соответствии со ст. 9 Гражданского процессуального кодекса Украины.

Часть 2 ст. 18 ГПК 2004 года предусматривает, что в случаях, установленных этим Кодексом, гражданские дела в судах первой инстанции рассматриваются коллегией в составе одного судьи и двух народных заседателей, которые при осуществлении правосудия пользуются всеми правами судьи¹. Статья 66 Закона Украины "О судоустройстве Украины" не предусматривает такого требования к народным заседателям, как знание государственного языка. Вместе с тем в соответствии со ст. 67 Закона Украины "О судоустройстве Украины" подлежат освобождению от выполнения обязанностей народного заседателя по распоряжению председателя суда по их просьбе лица, которые не владеют государственным языком². Согласно ст. 10 указанного закона судопроизводство в Украине осуществляется на государственном языке, применение других языков в судопроизводстве осуществляется в случае и порядке, определенных законом³.

В отличие от гражданского судопроизводства, совершенно иная ситуация в хозяйственных судах. Во-первых, при рассмотрении хозяйственных споров интересы юридических лиц, как правило, представляют работники этих лиц – юрисконсульты – квалифицированные специалисты в области права, которые в достаточной мере владеют государственным языком. Во-вторых, хозяйственное процессуальное право Украины (в отличие, например, от хозяйственного процессуального права Российской Федерации) не предусматривает такое средство доказывания, как свидетельские показания.

Но ведь в гражданском судопроизводстве именно такое средство доказывания, как показания свидетелей, является одним из основных. И если судья обязан знать государственный язык, а стороны по делу вынуждены будут нанимать переводчика, то как быть со свидетелями? ГПК 2004 года четко не урегулировал эту ситуацию. А ведь в случае, если норма закона не будет изменена, вскоре в практической деятельности возникнут проблемные ситуации. Мало того, в регионах, где компактно проживает русскоязычное население, их возникновение неизбежно.

Следует отметить, что свидетель не относится к лицам, участвующим в деле, о которых речь идет в упоминаемой ст. 7 ГПК 2004 года. Вместе с тем согласно ч. 4 ст. 50 ГПК 2004 года свидетель имеет право давать показания на родном языке или языке, которым он владеет⁴. В соответствии же с ч. 2

¹ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 18.

² Закон Украины "О судоустройстве Украины" // Ведомости Верховной Рады Украины. – 2002. – № 27-28. – Ст. 66-67.

³ Там же. – Ст. 10.

⁴ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 50.

ст. 55 ГПК 2004 года переводчик допускается определением суда по заявлению лица, которое принимает участие в деле¹.

Можно предположить, что на практике с заявлением о привлечении переводчика в случае необходимости будет обращаться сторона, заявившая ходатайство о вызове свидетеля, не владеющего или недостаточно владеющего государственным языком. Но как быть в ситуации, если такое заявление стороной не подается? Возможно, следует предусмотреть право суда по собственной инициативе привлечь переводчика с последующим отнесением соответствующих расходов на сторону, не в пользу которой вынесено решение.

Автор настоящей статьи не является противником использования в судопроизводстве украинского или любого другого языка. Безусловно, каждый гражданин государства должен изучать и знать государственный язык. Однако при принятии законов и иных нормативно-правовых актов необходимо учитывать реальную обстановку относительно уровня знания государственного языка среди населения. Так уж исторически сложилось, что, например, в Луганской области большинство населения считает родным языком русский язык и до последнего времени соответственно гражданское судопроизводство ведется не на государственном, а на языке большинства населения данной местности.

В связи с затронутой проблемой представляет определенный интерес ситуация, возникшая после принятия 11 июля 2003 г. новой редакции Закона Украины "О рекламе". Так, ст. 6 Закона Украины "О рекламе" в новой редакции устанавливала норму, согласно которой реклама распространяется на территории Украины исключительно на украинском языке². Следует отметить, что это положение стало неожиданностью для субъектов рекламной деятельности, в том числе и средств массовой информации, так как соответствующая поправка была внесена в текст закона в последний момент.

Практически сразу же был разработан законопроект о внесении изменений в ст. 6 Закона Украины "О рекламе". Соответствующие изменения были внесены в Закон Украины "О рекламе" 3 февраля 2004 г. и теперь указанное положение закона изложено так: применение языка в рекламе осуществляется в соответствии с действующим законодательством Украины о языках³.

Принятие в 2003 г. положения о том, что реклама распространяется исключительно на украинском языке, противоречащего положениям ратифи-

¹ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 55.

² Закон Украины "О внесении изменений в Закон Украины "О рекламе" // *Ведомости Верховной Рады Украины*. – 2004. – № 8. – Ст. 6.

³ Закон Украины "О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины относительно охраны интеллектуальной собственности" // *Ведомости Верховной Рады Украины*. – 2004. – № 16. – Ст. 9.

цированной Украиной Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств, сразу же вызвало справедливое возмущение. В многочисленных публикациях по этому вопросу отмечалось, что для южных и восточных областей ст. 6 Закона Украины "О рекламе" если и не подорвет бизнес, то сильно его затруднит.

Проблемы, которые возникнут в случае, если в ГПК 2004 года не будут внесены изменения (относительно языка судопроизводства, процессуальных прав лиц, участвующих в деле, на получение судебных документов в переводе на соответствующий язык, порядка привлечения переводчика), будет гораздо сложнее преодолеть. При этом, исходя из официального толкования Конституционным Судом Украины ст. 10 Конституции Украины, внесение каких-либо принципиальных изменений в ближайшее время вряд ли стоит ожидать.

Если обратиться к конституционным нормам, то в Разделе VIII "Правосудие" Конституции Украины отсутствуют положения, регулирующие вопросы языка судопроизводства. Согласно частям первой и второй ст. 10 Конституции Украины, государственным языком в Украине является украинский язык, государство обеспечивает всестороннее развитие и функционирование украинского языка во всех сферах общественной жизни на всей территории Украины. Вместе с тем часть третья указанной статьи предусматривает, что в Украине гарантируется свободное развитие, использование и защита русского, других языков национальных меньшинств Украины, а согласно части пятой этой же статьи применение языков в Украине гарантируется Конституцией Украины и определяется законом¹.

В п. 9 постановления Пленума Верховного Суда Украины от 1 ноября 1996 года № 9 "О применении Конституции Украины при осуществлении правосудия" говорится, что в соответствии со ст. 10 Конституции государственным языком в Украине является украинский язык, всестороннее развитие и функционирование которого во всех сферах общественной жизни на всей территории Украины обеспечивается государством. Исходя из этого конституционного положения судопроизводство в Украине должно осуществляться на украинском языке. Во исполнение ч. 4 ст. 10 Конституции суд по ходатайству лиц, которые принимают участие в рассмотрении дела, обязан применить при осуществлении судопроизводства и другой язык в порядке, определенном законом – например, Уголовно-процессуальным, Гражданским процессуальным кодексами².

¹ Конституция Украины. Официальное издание Верховной Рады Украины. – К., 1996. – С. 10.

² Постановли Пленуму Верховного Суду України (1995 – 1998). Правові позиції щодо розгляду судами окремих категорій цивільних справ // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1998. – № 8. – С. 52.

Официальное толкование ст. 10 Конституции Украины было дано Конституционным Судом Украины в решении от 14 декабря 1999 года (дело о применении украинского языка). Согласно указанному решению положения части первой статьи 10 Конституции Украины, по которым "государственным языком в Украине является государственный язык", необходимо понимать так, что украинский язык как государственный является обязательным средством общения на всей территории Украины при осуществлении полномочий органами государственной власти и органами местного самоуправления (язык актов, работы, деловодства, документации и т.д.), а также в других публичных сферах общественной жизни, которые определяются законом (часть пятая ст. 10 Конституции Украины).

Наряду с государственным языком при осуществлении полномочий местными органами исполнительной власти, органами Автономной Республики Крым и органами местного самоуправления могут использоваться русский и другие языки национальных меньшинств в пределах и порядке, которые определяются законами Украины¹.

Ссылаясь на указанное решение, В.Т. Маляренко в своей статье, посвященной языку уголовного судопроизводства, отмечает, что судопроизводство в государстве должно вестись на украинском языке. Ведение дела на ином языке является нарушением, так как положения законодательства о применении языков и процессуального законодательства, допускающие ведение процесса на языке большинства населения данной местности, противоречат Конституции Украины².

Автор настоящей статьи разделяет позицию судьи Конституционного Суда Украины А.Н. Мироненко, который в особом мнении по указанному делу отметил, что перед Конституционным Судом Украины был поставлен политический, а не юридический вопрос, решение которого относится к компетенции политических (законодательной и исполнительной) ветвей власти³. Вместе с тем, как отмечает в особом мнении А.Н. Мироненко, Конституционный Суд Украины может использовать принцип "толкования, которое изменяется", характерный, например, для практики толкования конституционных норм Верховным Судом США, и, руководствуясь данным принципом, исправить сложившуюся в связи с принятием указанного решения ситуацию⁴.

В связи с новеллами ГПК 2004 года относительно языка гражданского судопроизводства представляют также интерес положения Европейской

¹ Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. (у справі про застосування української мови) // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 1. – С. 9.

² Маляренко В.Т. Про мову кримінального судочинства // Вісник Верховного Суду України. – 2000. – № 2. – С. 42.

³ Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. (у справі про застосування української мови) // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 1. – С. 10-11.

⁴ Див. там само. – С. 15.

хартії регіональних мов або мов меншин, ратифікованої Україною в 2003 році.

Згідно ст. 9 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин сторони зобов'язуються, стосовно тих судових округів, в яких численність жителів, які використовують регіональні мови або мови меншин, виправдовує прийняття заходів, наведених нижче, в відповідності з станом розвитку кожного з цих мов і при умові, що використання можливостей, які надаються цим пунктом, по думці суду, не перешкоджає належному функціонуванню правосуддя, в громадянському судопроцесі (підпункт b пункту 1 ст. 9):

i) передбачити, що суди, по ходатайству однієї із сторін процесу, здійснювали процес на регіональних мовах або мовах меншин; и/или

ii) якщо сторона повинна з'явитися перед судом особисто, дозволити їй користуватися своєю регіональною мовою або мовою її меншини без додаткових витрат; и/или

iii) дозволити надання документів і доказів на регіональних мовах або мовах меншин; в разі потреби з залученням усних і письмових перекладачів¹.

Згідно ст. 4 Закону України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" Україна взяла на себе зобов'язання застосувати лише підпункт "b (iii)" п. 1 ст. 9 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, тобто зобов'язалася в громадянському судопроцесі дозволити надання документів і доказів на регіональних мовах або мовах меншин, в разі потреби з залученням усних і письмових перекладачів, стосовно тих судових округів, в яких численність жителів, які використовують регіональні мови або мови меншин, виправдовує прийняття заходів, в відповідності з станом розвитку кожного з цих мов і при умові, що використання заходів, які надаються цим пунктом, по думці суду, не перешкоджає належному функціонуванню правосуддя².

Таким чином, принцип виключно державної мови громадянського судопроцесу, передбачений в ГПК 2004 року, не допускає введення процесу на регіональній мові (мові меншин), не суперечить прийнятим Україною зобов'язанням в зв'язку з ратифікацією Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Разом з тим безумовно позитивною новелою ГПК 2004 року є те, що він, в відміння від діючого громадянського процесуально-

¹ Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. – К.: Фенікс, 2004. – С. 10-11.

² Закон України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30. – Ст. 4.

го законодательства, детально урегулював права і обов'язки учасників цивільного процесу, які не є особами, що беруть участь у справі (секретар судового засідання, судовий виконавець, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, що надає правову допомогу).

Так, відповідно до ст. 55 ЦПК 2004 року перекладачем може бути особа, яка вільно володіє мовою, на якій здійснюється цивільне судопроцесування, і іншою мовою, знання якої необхідно для усного або письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, немими або глухонемими.

Перекладач має право задавати запитання з метою уточнення перекладу, відмовитися від участі в цивільному процесі, якщо він не володіє достатніми знаннями мови, необхідними для перекладу, а також на оплату виконаної роботи і на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Перекладач зобов'язаний являтися за викликом суду, виконувати повний і правильний переклад, підтвердити правильність перекладу своїм підписом у процесуальних документах, які вручаються сторонам в перекладі на їхню мову або мови, якими вони володіють¹.

Відповідно до ст. 167 ЦПК 2004 року цивільний процесуальний кодекс України передбачає, що перекладач має право і обов'язок попередити про кримінальну відповідальність за заведомо неправильний переклад, за відмовою без поважливих причин від виконання повноважень на нього накладеної². Ст. 171 ЦПК 2004 року передбачає не тільки роз'яснення передбачає перекладачу його прав і обов'язків і попередження про кримінальну відповідальність, але й приведення перекладача до присяги³.

Раніше п. 3 ч. 2 ст. 314 ЦПК 2004 року передбачав, що рішення в будь-якому випадку підлягає скасуванню, якщо при розгляді справи були порушені правила про мову, на якій здійснюється судопроцесування⁴. ЦПК 2004 року, як і діючий в даний час ЦПК України з наступними змінами і доповненнями, вже не містить такої імперативної норми. Разом з тим, на нашу думку, порушення принципу цивільного судопроцесування в будь-якому випадку повинно втягати скасування судового рішення, що мало б відобразити в цивільному процесуальному законодавстві України.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 55.

² Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. – С. 167.

³ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 171.

⁴ Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. В.В. Кошарова – Х.: Одиссей, 2001. – С. 29.

В літературі неоднократно отмечалось, что нарушение принципа национального языка судопроизводства влечет отмену решения суда, при этом приводился следующий пример. Так, решением Луцкого городского суда, оставленным без изменений определением судебной коллегии по гражданским делам Волынского областного суда, гражданке К. отказано в иске к гражданину С. об отобрании ребенка.

Президиум Волынского областного суда удовлетворил протест заместителя председателя Верховного Суда Украины и в постановлении о наложении дела на новое рассмотрение указал на следующее.

В соответствии с ч. 2 ст. 9 ГПК лицам, которые не владеют украинским языком, обеспечивается право делать заявления, давать пояснения и показания, выступать в суде и заявлять ходатайства на родном языке, а также пользоваться услугами переводчика.

Истица в жалобе в порядке надзора ссылалась на то, что судопроизводство велось на украинском языке, но поскольку она не владеет им в совершенстве, то не совсем поняла содержание пояснений ответчика и свидетелей. При таких обстоятельствах, когда суд не выполнил возложенной на него обязанности обеспечить ведение судебного процесса в соответствии с пожеланием истицы и не выяснил вопрос о языке судопроизводства и необходимости участия в деле переводчика, постановленное судом решение подлежит отмене, а дело – направлению на новое рассмотрение¹.

В заключение хотелось бы отметить, что, по нашему мнению, выходом из сложившейся ситуации могло бы стать более четкое нормативное регулирование порядка привлечения переводчика и оплаты его услуг, в том числе за счет государства. Так, согласно ст. 10 Закона Украины "О судоустройстве" лица, которые не владеют или недостаточно владеют государственным языком, имеют право пользоваться родным языком и услугами переводчика в судебном процессе. В случаях, предусмотренных процессуальным законом, это право обеспечивается государством².

В связи с этим следует поддержать предложение о создании при органах юстиции Реестра аттестованных судебных переводчиков, отвечающих определенным требованиям³.

Своевременное внесение изменений в законодательство, создание указанного Реестра помогло бы избежать многих проблем, которые в против-

¹ Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За ред. В.В. Комарова. – Х.: Одиссей, 2001. – С. 28-29; Гражданский процесс: Учебник / Под ред. Комарова В.В. – Х.: ООО "Одиссей", 2001. – С. 39.

² Закон Украины "О судоустройстве Украины" // Ведомости Верховной Рады Украины. – 2002. – № 27-28. – Ст. 10.

³ Костіна Л. Шодо вдосконалення процесуального становища перекладача на стадії досудового розслідування // Право України. – 2004. – № 3. – С. 120.

ном случае неизбежно возникнут на практике после вступления в силу нового Гражданского процессуального кодекса Украины.

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2005 р.

В.С. Мілаш

ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ ДОГОВІР – ПРАВОВА ФОРМА ОПОСЕРЕДКУВАННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Фундаментом ринкової економіки є торговельно-ринкові відносини, які реалізуються у договірній формі. Прообразом сучасного підприємницького комерційного договору у дорадянський період (кінець XIX ст. – початок XXст.) була торговельна угода, яку не обійшли увагою багато відомих вчених того часу: Д.М. Генкін, А.Х. Гольмстен, В.М. Гордон, А.І. Гуляєв, А.А. Добровольський, А.І. Камінка, С.Н. Ландкоф, П. Соколовський, П.С. Ципкін, П. Цитович, Г.Ф. Шершеневич, В. Шрертер. Командно-адміністративній економічній системі взагалі не відомий такий різновид господарського договору як підприємницький комерційний договір, адже необхідною передумовою існування останнього є ринок. В зазначений період законодавству та вітчизняній доктрині було відоме лише поняття господарського договору. Серед найбільш відомих радянських вчених, які займалися тими чи іншими аспектами проблематики, пов'язаної з господарським договором слід відмітити Г.Н. Амфітеатрова, А.І. Танчука, В.В. Луця, В.К. Мазутова, Н.І. Краснова, Г.І. Хайдаса, В.Н. Мажейко, Н.І. Овчинникова, В.С. Шелестова, В.В. Лагтева, В.Г. Вернидиктова та інших. Серед сучасних вчених, які тією чи іншою мірою досліджували специфіку договорів у сфері господарської, зокрема, підприємницької діяльності слід відмітити В.С. Белих, О.А. Беляневич, О.М. Вінник, В.В. Луця, В.К. Мамутова, В.П. Жушмана, Р.Б. Шишку, В.С. Щербину та ін.

На зміст господарського договору й існування тих чи інших його різновидів безпосередньо впливає існуючий у даному суспільстві тип економічної системи. Отже, метою даної статті є дослідження характеру зв'язку підприємницького комерційного договору та ринку як необхідної передумови існування останнього.

У сучасній економічній літературі існує велика кількість визначень категорії "ринок". Наведемо деякі з них: ринок – це відношення між покупцями та продавцями з приводу обміну усієї маси вироблених товарів та по-

слуг¹; ринок – це обмін, який здійснюється за законами товарного виробництва та обігу²; ринок – це система економічних зв'язків між господарюючими суб'єктами, що базується на мінових відносинах та платності усіх благ та послуг³; ринок – це сфера товарного обігу, сукупність угод купівлі та продажу товарів та послуг⁴; ринок – це певна сукупність економічних відносин між домашніми господарствами, різними типами фірм та організацій і державою з приводу купівлі товарів і послуг у сфері обігу та механізм забезпечення цього процесу відповідно до законів товарного виробництва і грошового обігу⁵.

Кожне із запропонованих визначень "ринку" за своєю суттю є вірним, оскільки розкриває ту чи іншу сторону, грань даного поняття. Разом із тим, у правовому контексті, на нашу думку, слід сконцентрувати увагу на ринку як системі економічних відносин, що складаються між суб'єктами економічної діяльності на стадії суспільного виробництва – обміні.

Разом із тим, відносини з обміну цінностями мають місце у інших (неринкових) сферах суспільного життя. Підприємницький договір опосередковує суспільні відносини з приводу обміну, які мають місце у сфері суспільного виробництва. Само суспільне виробництво є процесом відтворення, який включає у себе чотири ланки (стадії): безпосередньо виробництво як процес створення матеріальних благ (послуг); розподіл, в результаті якого кожен учасник суспільного виробництва отримує свою частку у виробленому національному продукті (у натурі або в певній сумі грошей); обмін, у процесі якого отримана частка при розподілі (натуральна, грошова) обмінюється на необхідні конкретні засоби існування; споживання – тут вироблений продукт завершує свій рух, відбувається його кінцеве споживання, а й тим самим дається поштовх до початку нового виробничого циклу. Суспільне виробництво є основою життєдіяльності людей, разом з тим, останнє обслуговує й само себе. Тому в кожній з названих стадій виконуються й чисто виробничі функції. Так, у процесі розподілу розподіляється, окрім продукту, робоча сила та засоби виробництва між різними сферами, галузями, підприємствами⁶.

¹ Носова С.С., Талахадзе А.А. Економіка: Базовий курс лекцій для вузов. – М.: Гелиос АРВ, 2001. – С. 108.

² Основи економічної теорії: Підручник / За ред. А.А. Сухна. – К.: Вища школа, 2001. – С. 145.

³ Іохин В.Я. Экономическая теория: введение в рынок и микроэкономический анализ: Учебник. – М.: ИНФРА – М, 1997. – С. 84.

⁴ Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Курс лекций для студентов высших учебных заведений. – М.: Юрайт, Центральный институт непрерывного образования общества "Знание" России, 1998. – С. 119.

⁵ Економічна теорія: Посібник для студентів вищих закладів освіти / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Видавничий центр "Академія", 1999. – С. 137.

⁶ Політична економія: Підручник / За ред. С.В. Мочерного, М.М. Павлишенко. – К.: Ніка-Центр, Елога, 2000. – С. 33, 36.

На стадії обміну, яка передує виробничому споживанню, відбувається укладення господарських, у тому числі підприємницьких комерційних договорів. При цьому, споживання слід розглядати не лише як стадією виробництва, але й як мету задля якої функціонує увесь механізм суспільного виробництва. При цьому, якщо матеріальне виробництво розглядається ізольовано від нематеріального, самі стадії суспільного виробництва знаходяться у чіткій послідовності: виробництво → розподіл → обмін → споживання. При розгляді суспільного виробництва у широкому смислі слова, відбувається взаємодія двох підсистем (матеріального та нематеріального виробництва) має місце інша послідовність стадій суспільного виробництва. Така взаємодія має місце на стадії обміну: до матеріального виробництва залучаються нематеріальні активи, які на даній стадії отримують правову форму – інвестицій. Матеріальне виробництво становить собою вирішальну сферу діяльності в будь-якому суспільстві, а необхідною передумовою його здійснення є наявність виробничих ресурсів, які можуть бути представлені як матеріальними, так і нематеріальними активами. В останньому випадку існує наступна схема: обмін (сфера ринкових відносин) → виробниче споживання → виробництво → розподіл, після якого, за бажанням інвестора (йдеться про реінвестування) цикл повториться.

Ринкові відносини серед усього багатоманіття економічних відносин не випадково знаходяться в епіцентрі правового регулювання, адже це відносини в яких реалізуються взаємні інтереси учасників ринку (суб'єктів економічної діяльності) та усього суспільства у цілому (публічні інтереси). З іншого боку, сам ринок як певна соціальна система є полігоном для зіткнень різноманітних економічних інтересів, для попередження та подолання яких необхідним є встановлення "правил гри" на ринку. Отже, характер співвідношення категорій "ринок" ↔ "підприємницький комерційний договір" відображається із залученням категорії "правове регулювання" наступним чином: ринок (як сукупність економічних відносин у сфері обміну, на які розповсюджуються об'єктивні економічні закони) → дія норм права → правовідносини (підприємницький комерційний договір як різновид правовідносини). Отже, підприємницький комерційний договір є *правовою формою опосередкування ринкових відносин, учасниками яких є суб'єкти економічної діяльності, які переслідують мету задоволення своїх господарських потреб: з одного боку – отримання прибутку за реалізований товар (роботи, послуги), а з іншого – господарське споживання, яке отримує форму інвестування чи само інвестування.*

Розвиток економічних відносин не є випадковим процесом, оскільки вони направляються внутрішніми, властивими саме їм законами. Останні виражають типові, тривалі, необхідні зв'язки та залежності, які характеризують головний магістральний напрям розвитку тієї чи іншої сфери еконо-

міки. Закони ринку мають об'єктивний характер, оскільки вони виражають реальний зв'язок економічних явищ і процесів, які відбуваються незалежно від волі й свідомості людей. Економічні закони можуть проявлятися, реалізовуватися лише через господарську діяльність людей, через їхні економічні стосунки (відносини) між собою. Отже, економічні закони незалежні від свідомості, бажання людей, але не від їхньої діяльності¹. *Оскільки господарські, зокрема, підприємницькі комерційні договори опосередковують економічні (ринкові) відносини між суб'єктами економічної діяльності, на формування їхнього змісту (ідеться про договірні умови) та динаміці укладення тих чи інших їх різновидів (наприклад, за останній час збільшилося кількість укладених договорів об'єктом яких є інформація, майнові права інтелектуальної власності тощо) здійснюються в значній мірі об'єктивні закони ринку.*

Закони економіки різноманітні й різнобічні, усю їх сукупність економісти розподіляють на три основних групи. Першу групу утворюють загальні економічні закони – це закони, які діють у всіх без винятку способах виробництва. Такі закони відображають, як правило, внутрішні, сталі й суттєві зв'язки, властиві процесу взаємодії людини з природою і які є однаковими на всіх етапах розвитку людського суспільства. Серед них економісти виділяють закон зростання продуктивності праці або, як його ще називають, закон економії часу, закон відповідності виробничих відносин характеру й рівню розвитку продуктивних сил, закон усупільнення виробництва й праці, закон зростаючих потреб. Загальні закони економіки впливають на кількісний показник договірної діяльності. Так, закон економії часу, вимагає технологізації та комп'ютеризації виробничого процесу, що у свою чергу, вимагає від виробника постійного якісного "оновлення" виробництва та, відповідно, залучення у якості виробничого ресурсу нових винаходів, "ноу-хау" і т. ін., яке відбувається за допомогою укладення договорів інвестиційного характеру. Для економії часу та успішної підприємницької діяльності, виробнику певного товару (роботи, послуги) досить важливо володіти інформацією про ринкову кон'юнктуру, особливості того чи іншого ринкового сегменту; важливо є також правильна розробка тактики й стратегії своєї господарської діяльності, що обумовлює динаміку росту підприємницьких комерційних договорів об'єктом яких є інформація (договори консалтингу). Закон зростаючих потреб має прояв у потребі отримання соціумом нових, екологічно безпечних інноваційних продуктів, які також неможливо виробити без залучення у договірній формі нових технологій.

Другу групу утворюють специфічні економічні закони – це закони, що діють лише в межах одного способу виробництва. Вони виражають сутність історично визначених виробничих відносин, які виникають на основі тих чи

¹ Політична економія: Підручник / За ред. С.В. Мочерного, М.М. Павлишенка. – К.: Ніка-Центр, Елога, 2000. – С. 42, 43.

інших форм власності на засоби виробництва, характерних для якогось конкретного суспільного ладу. Будь-який спосіб виробництва має багато властивих йому специфічних законів, які за своєю суттю є законами-принципами тієї чи іншої економічної системи. Так, в умовах командної економіки специфічна мета виробництва досягалася через тотальне одержання економічних процесів, а задоволення суспільних потреб – через централізоване державне планування народного господарства. Ці основні риси радянської економіки обумовили такі її властивості, як дефіцитність та надмірний рівень монополізації. Серед теоретичних принципів (імперативів) адміністративно-командної системи господарювання слід виділити перелік такі: ліквідація приватної власності та становлення суспільної, головним чином державної власності на засоби виробництва; обмеження товарно-грошових відносин, обмін продуктами праці через торгівлю, усунення ринку й конкуренції; утвердження безпосередньо суспільного характеру виробництва, його планомірне регулювання; централізований розподіл продуктів суспільної праці з метою задоволення потреб як суспільства в цілому, так і його членів відповідно до принципу оплати за працею; участь усіх працездатних членів суспільства в продуктивній праці.

Наведені вище особливості існуючої за радянських часів системи господарювання пояснюють відсутність в зазначений період підприємницького комерційного договору, необхідною передумовою існування якого є ринкова система господарювання. Отже, не лише правові особливості господарського договору, а й наявність тих чи інших його різновидів, зокрема, підприємницького комерційного договору, зумовлюються самою системою господарювання. Зміна системи господарювання, перехід від планової до ринкової економіки безперечно відбилися й на самому змісті господарської діяльності, на розширенні кола суб'єктів господарювання, на ліквідації монополії державної власності – стрижня планової економіки та встановленні рівноправності всіх форм власності, формування конкурентного середовища тощо, й, відповідно, на змісті та правових особливостях господарського договору, його об'єктивній диференціації на різновиди, серед яких найбільша питома вага належить підприємницькому комерційному договору.

Економісти виділяють чотири головні підпори ринкової економіки: конкуренція, свобода підприємницької діяльності, різноманітність форм власності, стабільність вартості грошей. Крім того, ринковій економіці властиві й інші тенденції, зокрема, упровадження передової технології та засобів виробництва у великих масштабах; спеціалізація та кооперування, які у свою чергу служать передумовою ефективного використання ресурсів економіки. Спеціалізація бажана як на регіональній, так і на міжнародній основі, оскільки вона дає можливість кожному регіону виготовляти певні товари, використовуючи власні ресурси. Спеціалізація й кооперація безпо-

середньо пов'язані між собою: чим менше кожен виробляє для себе, тим більше його залежність від виробництва, здійснюваного іншими¹, та зумовлюють активізацію такої стадії суспільного виробництва як обмін, відповідно відбивається й на динаміці укладення підприємницьких комерційних договорів.

Одним із найважливіших спеціальних економічних законів є закон конкуренції, який є важливою рушійною силою розвитку економіки як суперництва старого з новим, тобто з новими технологіями, новими формами організації виробництва, новими товарами. Разом з тим, закон конкуренції впливає не лише на договірну кон'юнктуру (ріст кількості підприємницьких комерційних договорів, укладених у межах ринку інтелектуальної власності, та договорів, за якими реалізуються інноваційні продукти, відповідно, для виготовлення яких були залучені нові технології), а й безпосередньо на зміст підприємницьких комерційних договорів. Ідеться, насамперед, про конкурентні методи боротьби, які, у свою чергу, розподіляються на добросовісні та недобросовісні. До перших відносяться: вироблення товарів із вищими якісними характеристиками; вироблення товарів з особливими характеристиками, що задовольняють потреби вузького кола споживачів; продаж аналогічних товарів за більш низькими цінами ніж у конкурентів тощо. Недобросовісні методи конкурентної боротьби утворюють склад порушень законодавства про захист економічної конкуренції та передбачені, зокрема, у законах України "Про захист економічної конкуренції"², "Про від недобросовісної конкуренції"³. Наприклад, за ст. 4 Закону України "Про від недобросовісної конкуренції" неправомірним є використання без дозволу уповноваженої на те особи чужого імені, фірмового найменування, знаків для товарів і послуг, що може призвести до змішування з діяльністю іншого господарюючого суб'єкта (підприємця), який має пріоритет на їх використання. У свою чергу, такий дозвіл надається у договірній формі, шляхом укладення відповідного підприємницького комерційного договору. Таким чином, саме укладення підприємницького комерційного договору у певних випадках є одним із методів здійснення добросовісної конкуренції.

Разом із тим, у низці випадків підприємці прагнуть перетворити договір на недобросовісний метод ведення конкурентної боротьби шляхом учинення анти конкурентних узгоджених дій. Відповідно до ст. 6 Закону України "Про захист економічної конкуренції" анти конкурентними узгодженими діями, зокрема, визнаються узгоджені дії, які стосуються: установ-

¹ Господарське право: Навчальний посібник / За ред. Жук Л.А., Жук І.Л. – К.: Кондор, 2003. – С. 20, 21.

² Про захист економічної конкуренції: Закон України № 2210-III від 11 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 12. – Ст. 64.

³ Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України № 236/96-ВР від 7 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 36. – Ст. 164.

лення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів; укладення угод за умови прийняття іншими суб'єктами господарювання додаткових зобов'язань, які за своїм змістом або згідно з торговими та іншими чесними звичаями в підприємницькій діяльності не стосуються предмета цих угод тощо. Закон конкуренції повинен виступати у якості "фільтру" визначення законності окремих умов підприємницьких комерційних договорів.

Разом із тим, чинне законодавство (ст. 215 ЦК України) серед загальних підстав недійсності правочину називає лише: наявність вільного волевиявлення учасника право чину, яке відповідає його внутрішній волі; спрямування правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; відповідність правочину, що вчинюється батьками, правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Крім того, ст. 228 ЦК України передбачає, що правочин, який порушує публічний порядок є нікчемним¹. У свою чергу, правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини й громадянина ... (наприклад, конституційне право на зайняття підприємницької діяльності). Категорія публічного порядку традиційно використовувалася у міжнародному приватному праві та відноситься до числа найбільш дискусійних. На нашу думку, *однією з найбільш важливих умов дійсності підприємницького договору як двосторонньої угоди/правочину повинно бути визнано законність предмету та мети договору.*

Нарешті, до третьої групи економічних законів (йдеться про особливі закони) належать закони, які не можна віднести ні до загальних, ні до спеціальних, оскільки вони виражають особливості виробничих відносин, які властиві декільком способам виробництва, і тому діють лише в їхніх межах. До них відносяться, наприклад, закони товарного виробництва: закон вартості, закони попиту й пропозиції, закон грошового обігу. Саме ці закони в найбільшому ступені впливають на зміст підприємницьких комерційних договорів.

Загальновизнаним є той факт, що функціонування ринку підкоряється двома основним законам – закону попиту й пропозиції та закону вартості. Для економічного закону попиту й пропозиції визначається співвідношенням грошових і товарних потоків, платоспроможного попиту і пропонуваного товарів та послуг з урахуванням кількості, якості, асортименту в умовах розвитку товарного виробництва. Якщо пропозиція набагато перевищує попит, ціна на ринку знижується й може бути, навіть меншою собівартості. Якщо попит перевищує пропозицію, то ринкові ціни зростають, що стимулює випуск такого товару. З часом попит і пропозиція вирівнюються. По-

¹ Цивільний кодекс України № 435-IV від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

стією діючим механізмом забезпечення та підтримання динамічної рівноваги платоспроможного попиту й пропозиції є повноцінний ринок.

Закон вартості – основний закон товарного виробництва, що регулює зв'язки між товаровиробниками. Виробництво й обмін товарами здійснюються на основі їхньої вартості, величина якої вимірюється сукупністю необхідними затратами праці і виявляється на ринку – товаровиробники повинні в них вкладатись. Вартість виявляється через ціну, яка лежить у її основі. В цьому розумінні закон вартості – закон цін, і всі його функції здійснюються через рух цін¹. Отже, перевищення ціни над собівартістю сприяє розширенню виробництва; разом із тим, надмірне перевищення ціни над собівартістю, може призвести виробника до "втрати" своїх партнерів, які будуть шукати більш виробників аналогічного товару за більш доступну ціну. Відповідно зниження ціни від собівартістю впливає на скорочення виробництва та поступово призводить господарюючий суб'єкт до банкрутства. Таким чином, господарюючий суб'єкт – виробник певних товарів (робіт, послуг), реалізуючи результати своєї господарської діяльності, встановлює ціни щодо них, підкоряючись вимогам закону вартості. В результаті дії закону вартості на ринках певних товарів, робіт, послуг формуються відповідні ринкові ціни, які повинні братися до уваги, якщо у договорі відсутні умова – "ціна".

Разом із тим, ГК України, ігноруючи об'єктивну дію закону вартості, у якості істотної умови будь-якого договору називає "ціну". При цьому п. 4 ст. 632 ЦК України передбачає, що *якщо у договорі не встановлено ціну, і її не може бути визначено виходячи з його умов, вона визначається виходячи зі звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи або послуги на момент укладення договору*. Вважаємо, що *дане положення обов'язково повинно знайти своє відображення у ГК України, адже саме господарські договори, а не загально цивільні, опосередковують економічні відносини, які підкоряються об'єктивним економічним законам*. Слід також відмітити, що аналогічне правило використовується у сфері міжнародного комерційного обороту (зовнішньоекономічний договір є одним із різновидів підприємницького комерційного договору), що випливає з положень універсальної Віденської конвенції 1980 р.², учасником якої є також Україна.

Іншим, особливим економічним законом є закон попиту та пропозиції. Попитом є платоспроможна потреба або сума грошей, яку покупці можуть і мають намір заплатити за необхідні для них товари й послуги. Пропозиція – сукупність на ринку товарів і послуг з певними цінами, які готові продати

¹ Шевеленко С.Д., Федів І.І. Підприємництво і підприємницька діяльність. Навчальний посібник / За ред. В.В. Сопка. – К.: Вища шк., 1997. – С. 9.

² Про приєднання УРСР до Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів: Указ Президії Верховної Ради Української РСР № 7978-XI від 23 серпня 1989 р.

виробники. Попит та пропозиція найбільш непередбачені елементи ринкових відносин, які неможливо запланувати. Закон попиту – закон, згідно з яким за незмінності всіх інших параметрів зниження ціни зумовлює відповідне зростання величини попиту і навпаки. Отже, між ціною та величиною попиту існує обернена залежність. Про дію цього закону свідчить, по-перше, те, що низькі ціни спонукають споживачів купувати товари, практика розпродажу товарів за низькими цінами. По-друге, оскільки споживання підпорядковане принципу знижувальної граничної корисності (покупець товару отримує менше задоволення або корисності від кожної наступної одиниці продукції), то споживачі купують додаткові одиниці продукції лише за умови, що його ціна знижується. По-третє, підтвердженням цього є ефект доходу й ефект зміщення. Ефект доходу вказує на те, що за нижчої ціни товару споживач може купити його, не відмовляючи собі у придбанні інших альтернативних товарів. Ефект заміщення виражається в тому, що за нижчої ціни споживач хоче придбати дешевий товар замість аналогічних, які стали відносно дорожчими. Ефект доходу й ефект заміщення діють в одному напрямі, тобто зумовлюють зростання обсягу попиту при зниженій ціні під час купівлі товарів середньої та високої якості¹. Отже, суб'єкт господарювання, підкоряючись дії закону вартості, збільшує кількісні параметри реалізації власних товарів, що у низці випадків здійснює безпосередній вплив на умову підприємницького комерційного договору – "кількість". Слід зазначити, що коливання попиту й пропозиції залежать від таких факторів як рівень доходів споживачів, ступень розвитку науки і техніки, рівень реклами товарів та послуг, що пропонуються тощо, отже, у низці випадків установлення необхідної рівноваги між попитом та пропозицією вимагає потреби господарюючого суб'єкта низки інших підприємницьких комерційних договорів (наприклад, договорів на надання рекламних послуг). Право може здійснювати лише непрямий вплив, але вирішальний вплив на співвідношення попиту та пропозиції шляхом правового регулювання ринкових відносин.

Однак, незважаючи на те, що у сфері економіки діють об'єктивні закони, держава своєю діяльністю може сприяти або перешкоджати їх прояву. Наприклад, в централізованій економіці радянського періоду потреби визначалися самими господарськими органами, які здійснювали регулювання виробничого процесу. Це означало, що попит у цілому пристосовуючи до пропозиції, а не навпаки. Наукова література того часу хоча й зверталася увага на те, що дія закону вартості мала місце на практиці договірних відносин між соціалістичними підприємствами, адже "такі підприємства діють на підставі

¹ Економічна теорія: Посібник для студентів вищих закладів освіти / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Видавничий центр "Академія", 1999. – С. 162, 163.

госпрозрахунку, який обумовлюється дією закону вартості¹, насправді такі закони були фактично "заморожені" правом. Таким чином однією з умов створення належного правового підґрунтя для здійснення підприємницької діяльності є врахування об'єктивних ринкових законів, дію яких слід не штучно "гальмувати".

Разом із тим, в ринковій економіці повинно існувати два регулюючих фактори. Перший – внутрішній механізм саморегулювання, який утворюється з вищерозглянутих нами об'єктивних економічних законів. Другий, не менш значущий, фактор – зовнішній. Мова йде про регулювання з боку держави, яке є характерною особливістю ринкової економіки². Метою державного регулювання є забезпечення економічної безпеки за захист прав споживачів. Традиційно вважається, що державне регулювання ринку виконує п'ять головних функцій: 1) підтримка пропорційності (уникнення дефіциту товарів попередження інфляційних процесів); 2) забезпечення суспільної безпеки та оборотоздатності країни; 3) підтримка конкуренції; 4) охорона природи; 5) соціальний захист (захист прав споживачів; забезпечення зайнятості населення). Одним із головних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання є планування. При цьому, досить справедливо підкреслює В.П. Марущак, не варто сприймати планування як установлення державою обов'язкових показників господарської діяльності підприємств, галузей, територій народного господарства, як це вкоренилося в радянському мисленні. Планування – це багатогранне та складне явище. До планування, крім розробки прогнозів планів, також слід віднести дії, що спрямовані на досягнення відповідних результатів³. Останні не завжди мають яскраво виражений плановий характер, однак за своїм змістом являють собою планові дії: установлення квот, цін та тарифів. Крім них, основними засобами регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання, які у тій чи іншій мірі впливають на правові особливості договору є державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності, ліцензування окремих видів діяльності, сертифікація та стандартизація тощо. Планування в економічно розвинених країнах є важливим інструментом регулювання господарської діяльності. Японія, Китай, Тайвань, Німеччина та інші країни, використовуючи систему планування створили ефективний механізм функціонування економіки. Отже, в умовах переходу до ринкової економіки держава продовжує здійснювати планування, яке, однак засноване на ринкових принципах, та позбавлено директивного характеру.

¹ Братусь С.Н., Луцк Л.А. Вопросы хозяйственного договора. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 15.

² Основи ринкової економіки України: Учебное пособие. – К.: А.С.К., 2002. – С. 16: ил. (Економіка, Фінанси, Право).

³ Марущак В.П. Хозяйственный кодекс и планирование // Экономика та право. – 2003. – № 3. – С. 56.

Державне регулювання економіки є один із проявів функцій державного управління. Його головний сенс полягає в установленні та забезпеченні державою загальних правил поведінки суб'єктів економічних відносин.

Державне регулювання економіки в умовах ринкового господарювання являє собою систему типових заходів законодавчого, виконавчого і контрольного характеру, здійснюваних державою з метою стабілізації й пристосування існуючої соціально-економічної системи до умов, що змінюються¹. Через державне регулювання відносин у сфері економіки здійснюється реалізація публічних економічних інтересів, насамперед, забезпечення високої ефективності господарської, у тому числі, підприємницької діяльності та створення умов стабільного економічного росту, відповідно, попередження утворенню дефіциту товарів та забезпечення населення екологічно безпечною продукцією. Законодавство у сфері господарської діяльності повинно чітко визначати коло та правового статусу суб'єктів ринкових відносин; надавати чітке визначення, господарського, у тому числі підприємницького комерційного договору та умов його дійсності (дійсності його окремих договірних умов); чітко кваліфікувати та забороняти незаконні засоби ведення господарської діяльності та створювати найбільш сприятливих умов для розвитку вітчизняного виробництва та захисту його від недобросовісної конкуренції та протекції його від витіснення більш розвиненим зарубіжним капіталом; чітко регламентувати порядок вирішення спорів, що виникли у сфері економіки та встановлювати адекватну юридичну відповідальності за вчинення господарських правопорушень тощо. Зазначених правових результатів неможливо досягти винятково за допомогою диспозитивних методів правового регулювання. Сам зміст правового регулювання (тобто вибір засобів, методів та систем правового регулювання) залежить насамперед від самого об'єкта правового регулювання. Ті або інші різновиди суспільних відносин як об'єкт правового регулювання, здатні "приймати" правове регулювання у відповідному наборі прийомів впливу.

Повне невтручання держави в ринкові відносини є несумісним явищем із самою системою ринкового господарювання, адже сама держава веде боротьбу з несумлінною конкуренцією, намагаючись застерегти ринок, а з ним і ринкову економіку від однобічного розвитку, застою, монополізації окремих видів товарів і послуг²; саме держава повинна забезпечити основні умови функціонування і розвитку ринку з тим, щоб досягти економічного благополуччя на своїй території, у зв'язку з чим, одним з основних об'єктів правового регулювання є сфера ринкових відносин.

Слід погодитися з А.Я. Курбатовим, який справедливо відмітив, що характеристика об'єкту для мети правового регулювання може здійснюватися

¹ Господарське право: Навч. посібник / За ред. Жук Л.А., Жук І.Л. – К.: Кондор, 2003. – С. 39.

² Див. там само. – С. 23.

через наступні ознаки: 1) якість "енергетичного поля регулювання"; 2) ступінь активності соціальної поведінки на тій чи іншій ділянці життя суспільства; 3) рівень напруженості, інтенсивності правового регулювання. При цьому під якістю "енергетичного поля" слід розуміти стан соціальної соціального середовища, який у силу соціальних закономірностей, потреб та інтересів спрямовує, орієнтує поведінку людей на активність, на здійснення тих або інших учинків, на відповідну діяльність, або, навпаки, на те, щоб проявляти пасивність, не здійснювати відповідних дій¹. З огляду на ці ознаки господарські відносини, правовою формою опосередкування яких виступає підприємницький комерційний договір, утворюють "супер активне енергетичне поле", в межах якого реалізуються як приватні, так і публічні інтереси. Висока активність поведінки учасників відносин у сфері господарювання та органічне поєднання приватних інтересів суб'єктів господарювання з публічними інтересами (інтересами усього суспільства), обумовлює для їх (відносин) упорядкування залучення двох методів правового регулювання: йдеться про диспозитивне та імперативне регулювання. Незважаючи на те, що сторонами підприємницького комерційного договору за загальним правилом є приватні особи, лише у виняткових випадках органи влади та місцевого самоврядування (приватизаційні договори, договори концесії, угоди про розподіл продукції), в зазначених договірних відносинах завжди реалізується публічний (загальносуспільний) економічний інтерес. Основною формою захисту останнього є імперативне регулювання ринкових відносин, відповідно, формою захисту приватного інтересу виступає, головним чином, диспозитивне регулювання.

Разом із тим, окрім двох вище названих регулюючих факторів (об'єктивні економічні закони та державне регулювання ринку), на наш погляд, слід виділяти ще й третій фактор. У його якості виступає сам підприємницький комерційний договір, який, у той же час "зносить" на собі дію двох вищезазначених факторів.

Більшість сучасних учених справедливо відмічають, що регулююча роль договору зближує його із законами та нормативними актами, оскільки умови договору відрізняються від правової норми, головним чином, двома принциповими відмінностями, перша з яких пов'язана з походженням правил поведінки: договір виражає волю сторін, а правовий акт – волю органа, який його видав; друга ж розрізняє межі дії правил поведінки: в договорі вони діють лише для його сторін.

Норми договірного права створюють лише правову основу підприємницької діяльності, визначають типові моделі, у відповідності з якими договірні контрагенти формують з урахуванням конкретних обставин

¹ Курбатов А.Я. Сочетание частных и публичных интересов при регулировании предпринимательской деятельности. – М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2001. – С. 17, 18.

договірні обов'язки, які відповідають їх інтересам. Таким чином, державною волею визначаються лише границі договірного регулювання¹. Близькість договору й закону відмічало чимало вчених. Різницю ж між ними вбачали у кількості суб'єктів на які розповсюджуються їх приписи, у засобі вираження їх волі та ін. В контексті даної проблематики слід погодитися з А.Д. Корецьким який зазначає, що наявність власного інтересу у кожного з учасників договору визначає відповідну "автономність" останнього від юридичної норми. Договір становить собою засіб "крапкового", найбільш тонкого регулювання індивідуального суспільного відношення, що дозволяє найчастіше поєднати протилежні інтереси учасників, без звернення до заходів примусу². Отже, нормативне регулювання визначає межі договірної свободи учасників господарської діяльності – сторін господарських договорів. Саме ж договірне регулювання є самостійним засобом організації конкретних індивідуальних зв'язків господарюючих суб'єктів, що існує поряд із нормативно-правовою регламентацією. у зв'язку з чим отримало назву – індивідуального регулювання. Останнє полягає у тому, що взаємоузгодженню волею суб'єктів економічної діяльності встановлюється програма їх дій (договірними умовами) у сфері обміну. Ми приєднуємося до думки тих учених, які наполягають на тому, що договірне регулювання по своєму впливу на ринкові відносини – більш ширше чим законодавче. Останнє за своїм впливом здатне лише впорядкувати їх, а договірне – організувати, сформувати та впорядкувати. Отже, підприємницький комерційний договір є самостійним регулюючим фактором економіки, який несе на собі вплив інших факторів – об'єктивних законів економіки та державного регулювання економічних відносин у сфері суспільного виробництва.

Стаття надійшла до редакції 26.02.2005 р.

¹ Шевченко Л.И. Об экономической и социальной ценности гражданско-правового договора в условиях рыночной экономики // Цивилистические исследования. Выпуск первый: Сборник научных трудов памяти профессора И.В. Федорова / Под ред. Б.Л. Хаскельберга. – М.: Статут, 2004. – С. 112, 113.

² Корецкий А.Д. Теоретико-правовые основы учения о договоре. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 45.

А.С. Беніський

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ ВІДМИВАННЮ ЗЛОЧИННИХ
ДОХОДІВ І ФІНАНСУВАННЮ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ**

Вступаючи в третє тисячоліття, світове співтовариство зіткнулося з проявами міжнародного тероризму в усіх його формах. Події 11 вересня 2001 р. у США показали міжнародній спільноті небезпеку, яка виходить від тероризму. У відповідь на напади терористичних організацій на США міжнародні організації прийняли документи, спрямовані на протидію поширенню цього явища у світі. Так, Рада Безпеки ООН 28 вересня 2001 г. на 4385-му засіданні засудила терористичні акти на міста США. У прийнятій нею резолюції № 1373 було звернено увагу на необхідність міжнародного співробітництва країн, а також здійснення додаткових заходів для запобігання на своїх територіях фінансуванню актів тероризму та боротьби з ним. Рада Безпеки ООН у своєму документі передбачила зобов'язання для держав криміналізувати умисне постачання або збирання в будь-який спосіб, прямо чи опосередковано, коштів для проведення терористичних актів¹.

Крім ООН, на події в Америці відреагували інші міжнародні організації. Так, 31 грудня 2001 р. Група з розроблення фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) прийняла вісім спеціальних рекомендацій із протидії фінансуванню тероризму. У рекомендаціях указується на необхідність ратифікації Міжнародної Конвенції "Про боротьбу з фінансуванням тероризму", прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1999 р.; установлення кримінальної відповідальності за фінансування тероризму; установлення обов'язку для кредитно-фінансових установ інформувати правоохоронні органи про підозрілі операції або дії клієнтів, що свідчать про їх можливий зв'язок із терористичними організаціями, а також дотримуватись вимог про збирання необхідної інформації про клієнтів, що здійснюють грошові перекази, та інше.

Незважаючи на те, що на території України терористичні угруповання не виявляють такої активності, як наприклад у США, Іспанії, Іраку, Афганістані, Ізраїлі, Росії та інших країнах, загроза національній безпеці України існує. Україна надає військову й іншу допомогу державам, які безпосередньо ведуть боротьбу з терористичними угрупованнями на Близькому Сході та в інших регіонах. Крім того, як справедливо зазначається в Програмі реалізації положень Варшавської конференції щодо спільної боротьби проти тероризму, затвердженій Кабінетом Міністрів України 14 грудня 2001 р.,

¹ Див.: Резолюція Ради Безпеки ООН № 1373 від 28 вересня 2001 р. // "Лига Закон", комп'ютер. прав. система / ІАЦ "Ліга" - Електрон. дані. - К., 2005. - 1 електрон. опт. диск. (CD - Rom)

загроза виникнення тероризму в Україні існує. Це зумовлено присутністю в країні осіб, які причетні до міжнародних терористичних організацій; наявністю структур з ознаками незаконних воєнізованих формувань та можливістю їх використання в боротьбі за владу; можливістю посилення процесу нелегальної міграції у зв'язку з антитерористичними операціями США та їх союзників по НАТО в Афганістані та рядом інших обставин¹. Одним із напрямків протидії тероризму вказана Програма передбачає поглиблення міжнародного співробітництва щодо підвищення ефективності обміну інформацією про джерела фінансування терористичних організацій та інше.

Створення в Україні нормативної бази стосовно протидії фінансуванню тероризму є одним із пріоритетів національної кримінально-правової політики. Це відповідає зобов'язанням, які взяла на себе Україна перед міжнародною спільнотою. Так, у Програмі створення Єдиної державної інформаційної системи у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму на період до 2005 року, затвердженій Кабінетом Міністрів України 10 грудня 2003 р., відзначається, що використання фінансової системи з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансування тероризму становить серйозну небезпеку для розвитку національної економіки, ставить під загрозу національну безпеку та знижує міжнародний авторитет України².

Тому для України боротьба з тероризмом є такою ж актуальною, як і для країн, де терористичні акти скоюються щодня.

У рамках реалізації положень Міжнародної Конвенції ООН "Про боротьбу з фінансуванням тероризму" та інших міжнародних документів Україна створила дієву систему протидії фінансуванню тероризму. Між тим слід пам'ятати, що діяльність із перешкоджання фінансуванню тероризму пов'язана з протидією відмиванню злочинних доходів. Успіху в боротьбі з міжнародним тероризмом можна досягти лише за наявності дієвої системи заходів, що сприяє зруйнуванню фінансової основи утвореної терористичної спрямованості. Тому перешкоджання проникненню "брудного" капіталу в легальну економічну систему – важливий фактор, що сприяє зниженню активності терористичних організацій.

28 листопада 2002 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочин-

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України № 1694 від 14 грудня 2001 р. "Про затвердження Програми реалізації положень Варшавської конференції щодо спільної боротьби проти тероризму" // Офіційний вісник України. – 2001. – № 51. – Ст. 2299.

² Див.: Постанова Кабінету Міністрів України № 1896 від 10 грудня 2003 р. "Про Єдину державну інформаційну систему у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму" // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Ст. 2674.

ним шляхом". У преамбулі до цього нормативного документа сказано, що закон регулює відносини у сфері запобігання та протидії запровадженню в легальний обіг доходів, одержаних злочинним шляхом, та у сфері боротьби з фінансуванням тероризму.

Підхід законодавця України цілком обґрунтований, оскільки суб'єкти з метою фінансування терористичних актів використовують економіку держав, де неефективно ведеться боротьба з відмиванням "брудних" коштів. Національна система заходів із протидії легалізації злочинних доходів для правоохоронних органів є добрим засобом для усунення умов, які сприяють проявам тероризму.

Слід відзначити, що Україна входила до "чорного списку" держав, які не співпрацюють у сфері боротьби з відмиванням злочинних доходів, а в грудні 2002 р. FATF до нашої країни було застосовано санкції. На думку представників FATF, Україна мала недоліки в системі боротьби з відмиванням злочинних доходів. Це пояснювалося відсутністю на той час в Україні ефективної системи повідомлення інформації про підозрілі фінансові операції відповідному підрозділу зі збирання фінансової інформації, а також недостатньою кількістю ресурсів для успішної боротьби з відмиванням "брудних" грошей й т. ін.

Тільки в лютому 2004 р. нашу країну виключили з "чорного списку". Цьому передувала тривала праця зі сформування відповідної правової основи. Створене в Україні антилегалізаційне законодавство відповідає міжнародним стандартам боротьби з відмиванням "брудного" капіталу та фінансуванням тероризму. Завдяки системі протидії відмиванню злочинних доходів правоохоронні органи з кожним роком більш ефективно здійснюють боротьбу з цим явищем.

Так, наприклад, у Луганській області, за даними статистики, у 2001 році було порушено 7 кримінальних справ за ознаками злочину, передбаченого ст. 209 КК України (легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом), у 2002 р. – 62; 2003 р. – 74, за дев'ять місяців 2004 р. – 41. У Кримінальному кодексі України 1960 р. не було норми, яка б установлювала відповідальність за легалізацію (відмивання) "брудних" доходів. У 1995 р. кримінальне законодавство України було доповнено статтею 229-12 (використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів). Незважаючи на відсутність термінів "легалізація" або "відмивання", ця норма передбачала відповідальність за відмивання наркодоходів. У КК України 2001 р. відповідальність за відмивання доходів, здобутих у сфері наркоіндустрії, встановлено ст. 306. Згідно зі статистичними даними, за такі діяння в Луганській області в 1999 р. було по-

рушено 4 кримінальні справи; у 2000 р. – 13; 2001 р. – 24; 2002 р. – 51; 2003 р. – 10; за дев'ять місяців 2004 р. – 8¹.

Тенденція до збільшення кількості порушених за ознаками відмивання кримінальних справ спостерігається в інших регіонах України. Однак, незважаючи на зростання числа виявлених фактів відмивання злочинних доходів, кількість винесених судами України обвинувальних вироків за даною категорією справ дуже мала. Однією з причин такого становища є відсутність у правозастосовчих органів єдиного розуміння об'єктивних і суб'єктивних ознак легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом. Складнощі виникають при відмежуванні ст. 209 КК України від ст. 198 КК України (придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом) та інших правових норм.

Так, наприклад, в огляді судової практики застосування ст. 209 КК України висловлюється думка про те, що не можуть кваліфікуватися за ст. 209 КК України дії особи, яка, наприклад, кошти, отримані злочинним шляхом, використала для власних споживчих потреб (оплатила комунальні послуги чи придбала будь-які товари). За наявності підстав такі дії можуть бути кваліфіковані за іншими статтями КК². Як видається, з такою позицією важко погодитися, оскільки винна особа, використовуючи майно, здобуте злочинним шляхом, для власних споживчих потреб, може надати законного характеру походження такому майну. У разі оплати комунальних послуг або придбання в магазині товару за "брудні" кошти особа тим самим включає в легальний обіг доходи, здобуті злочинним шляхом.

Слід відмітити, що складнощі в тлумаченні ознак відмивання виникають не тільки у правозастосовників України. Аналіз судово-слідчої практики застосування норм, які передбачають відповідальність за відмивання злочинних доходів, а також за фінансування терористичних угруповань, у деяких країнах – членах СНД показав, що правозастосовчі органи стикаються з труднощами в розумінні ознак легалізації, тероризму, екстремізму та ін. Це не сприяє успішному вирішенню завдань кримінально-правової кваліфікації, унаслідок чого ускладнюється притягнення винного до кримінальної відповідальності.

Особливий науковий і прикладний інтерес викликає визначення місця легалізації злочинних доходів та фінансування тероризму в системі кримінального законодавства, з'ясування юридичної природи даних злочинів. Комплексного теоретичного дослідження протидії фінансуванню терористичних угруповань на пострадянському просторі не проводилося. В Україні про-

¹ Див.: УОІ УМВС України в Луганській області МВС України.

² Див.: Бізнес: законодавство та практика: Бюлетень. Випуск № 17. Серія: "Судова практика та економіка". – К., 2003. – № 2 (23). – С. 12.

блемам протидії тероризму присвячено роботи В.П. Ємельянова¹. Однак у них окремо не приділялась увага боротьбі з фінансуванням терористичної діяльності.

Згідно зі ст. 1 (визначення основних термінів) Закону України "Про боротьбу з тероризмом" від 20 березня 2003 р. під терористичним актом слід розуміти злочинні діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачено статтею 258 КК України (терористичний акт)².

Між тим ч. 4 ст. 258 КК України передбачає відповідальність за матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації. Стаття 1 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" такі діяння відносить до терористичної діяльності. Крім того, у вищезгаданому Законі вказується, що одним із видів терористичної діяльності є фінансування завідомо терористичних груп (організацій).

Незважаючи на те, що окремо в ст. 258 КК України не виділяються діяння, спрямовані на фінансування тероризму, вони охоплюються більш широким поняттям "сприяння діяльності терористичної групи (організації)".

Уряді держав – членів СНД є спеціальні норми, які передбачають відповідальність за фінансування терористичної діяльності. Так, наприклад, ст. 279 КК Республіки Молдова (діяльність щодо фінансування та матеріального забезпечення терористичних актів) встановлено відповідальність за умисне надання чи збирання різними способами, прямо або опосередковано фінансових коштів або матеріалів з метою використання їх для скоєння терористичних актів. Дані види діянь згідно з законодавством Республіки Молдова віднесено до категорії особливо тяжких злочинів, тим часом як діяння, спрямовані на скоєння терористичних актів, віднесено до тяжких злочинів³.

Згідно зі ст. 258 КК України відповідальність за фінансування тероризму суворіша, ніж за терористичні акти. Такий підхід законодавця цілком виправданий, оскільки ступінь суспільної небезпеки терористичної діяльності більш висока в порівнянні із вчиненням терористичних актів.

Беручи до уваги те, що фінансування тероризму пов'язане з відмиванням злочинних доходів, у правозастосовчих органів виникнуть питання про кваліфікацію даних злочинів. Так, наприклад, якщо суб'єкт з метою сприяння терористичному угрупованню здійснить фінансову операцію або цивільно-правову угоду з майном, здобутим злочинним шляхом, його діяння підпадають під ознаки злочину, передбаченого ст. 209 КК України. Це зумовлено тим, що сприяння терористичній діяльності передувало використанню

¹ Див.: Ємельянов В.П. Злочини терористичної спрямованості. – Х.: Рубікон, 1997. – 160 с.

² Див.: Про боротьбу з тероризмом: Закон України № 638-IV від 20 березня 2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

³ Кримінальний кодекс Республіки Молдова № 985-XV від 18 квітня 2002 р. <<http://nadzor.pk.ru/law2/index.php>>.

злочинних доходів у легальній економіці. Тому діяння винного слід кваліфікувати за сукупністю двох правових норм: ч. 4 ст. 258 та ст. 209 УК України.

Діяльність, спрямована на фінансування тероризму, ширша, ніж відмивання злочинних доходів. Такі дії, як використання грошових коштів, що були здобуті законним шляхом, для сприяння діяльності терористичного угруповання або для здійснення терористичного акту, охоплюються поняттям "фінансування тероризму". Ознаки відмивання в даному випадку відсутні, оскільки кошти були здобуті законним шляхом. Також під ознаки фінансування тероризму підпадає діяльність особи, котра передає гроші, здобуті злочинним шляхом, безпосередньо терористу для використання в злочинній діяльності, не укладаючи цивільно-правової угоди. У зазначених діяннях будуть відсутні ознаки відмивання. Майно, яке передається для скоєння терористичного акту, не потрапило до легального обігу. Оскільки воно лишилося в тіньовому секторі економіки, то легалізація відсутня. Вищевказані дії суб'єкта слід кваліфікувати за ч. 4 ст. 258 КК України.

Для перешкодження проникненню в легальний обіг злочинних доходів і фінансуванню тероризму в Україні створено Державний комітет фінансового моніторингу. Основним завданням даного органу виконавчої влади є збирання, опрацювання й аналіз інформації про фінансові операції, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу; забезпечення функціонування єдиної державної інформаційної системи у сфері запобігання та протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму тощо.

Проте слід відзначити, що до роботи Держфінмоніторингу України треба залучати висококваліфікованих спеціалістів, які б могли виявляти підозрілі фінансові операції, ознаки відмивання злочинних доходів, фінансування тероризму. Тому створення Навчально-методичного центру передпідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з питань фінансового моніторингу у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванням тероризму, згідно з Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2004 р., є цілком виправданим. Завдяки роботі Центру буде здійснюватися передпідготовка та підвищення кваліфікації суб'єктів державного фінансового моніторингу, правоохоронних і судових органів, представників суб'єктів первинного фінансового моніторингу, відповідальних за його проведення, а також представників іноземних держав і міжнародних організацій¹.

¹ Див.: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 899 від 13 грудня 2004 р. в 2005 р. "Про утворення Навчально-методичного центру передпідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з питань фінансового моніторингу у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванням тероризму" // Офіційний вісник України. - 2004. - № 50. - Ст. 3287.

Виходячи з вищесказаного, слід відмітити, що в Україні протягом декількох років створено необхідні умови для ефективної протидії відмиванню "брудних" доходів та фінансуванню тероризму.

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2005 р.

І.О. Андрєєва

СТРОКИ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНОГО СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ

Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом¹. Ч. 2 ст. 124 Конституції України передбачає: юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі².

Місце і роль судової влади в суспільстві дуже важливі, і хибним є твердження, що судова влада – це третя влада, оскільки незалежна судова влада може існувати у суспільстві лише за умови реального розподілу влади³.

Законом України від 17 липня 1997 року ратифікована Конвенція про захист прав людини та основних свобод з деякими заявами та застереженнями, зокрема і щодо застосування ст. 6-1 "Право на справедливий судовий розгляд", які стосуються власне кримінального судочинства⁴. Ст. 6-1 Конвенції про захист прав людини та основних свобод передбачає: кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом⁵.

У цій статті ми зупинимось саме на строках розгляду цивільних справ, виходячи з права на судовий розгляд упродовж розумного строку, що передбачає зазначена стаття Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

На жаль, порушення строків розгляду цивільних справ на практиці є досить поширеним явищем. Непоодинокими є випадки, коли розгляд циві-

¹ Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. – К., 1996. – С. 55.

² Там само. – С. 124.

³ Штогуи С.Г. Реформування судової влади в сучасних умовах // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 8. – С. 33.

⁴ Закон України "Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції" // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 4.

⁵ Конвенція про захист прав людини та основних свобод // Голос України. – 2001. – № 3. – С. 1-6.

льної справи триває роками, що грубо порушує права осіб, які власне звернулись до суду за захистом своїх порушених або оспорюваних прав чи охоронюваних законом інтересів, на судовий розгляд справи упродовж розумного строку. Це викликає у громадян справедливе обурення, негативно впливає на авторитет судової влади та державної влади взагалі.

Основною причиною цього є, звичайно, в першу чергу значне навантаження на суддів. Як зазначає В. Карабань, хронічний брак коштів на потреби судової системи впродовж останніх років не дозволив забезпечити адекватність штатної чисельності суддів їх фактичному навантаженню. Як наслідок – сталося збільшення щомісячного навантаження на одного суддю з 31 справи у 1993 р. до 110 справ у 2003 р. Стрімке збільшення кількості справ, постійне ускладнення спірних правовідносин, які доводиться врегульовувати у процесі судової діяльності, призводить до вимушеного затягування процесуальних строків розгляду справ та погіршення якості судочинства в цілому¹.

Ухвалена 28 квітня 1992 р. Концепція судово-правової реформи не виправдала всіх очікувань науковців, юристів – практиків і громадян. Поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції України), спричинило зростання кількості судових справ і, як наслідок, збільшення строків їх розгляду².

Отже, щоб виправити ситуацію на краще, необхідне комплексне реформування судової системи. Разом з тим незаперечним є те, що власне положення процесуального закону стосовно строків розгляду цивільних справ потребують змін.

Строки підготовки та розгляду цивільних справ, які встановлюють обов'язок суду здійснити процесуальні дії за певний час, є службовими. Від процесуальних службові строки відрізняються в першу чергу тим, що встановлені вони для суду (судді), а їх пропуск не звільняє від обов'язку здійснити відповідні процесуальні дії. В літературі зазначається, що значення службових строків неможливо переоцінити, оскільки вони сприяють оперативному захисту суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів особи у цивільному судочинстві³.

В постановках Пленуму Верховного Суду України неодноразово зверталась увага на дотримання строків розгляду судами кримінальних і цивільних справ, неприпустимість їх несвочасного розгляду та тяганини⁴.

¹ Карабань В. Від експерименту до системного реформування // Право України. – 2004. – № 12. – С. 1.

² Сердюк В.В. Концепція розвитку правосуддя і реформування судової системи: окремі аспекти // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 8. – С. 41.

³ Гражданский процесс: Учебник / Под ред. В.В. Комарова. – Х.: ООО "Одиссей", 2001. – С. 168.

⁴ Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних та цивільних справах // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1995. – № 1. – С. 14-17.

В п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 7 "Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина" зазначається, зокрема, що поверхове вивчення справ, неналежна їх підготовка до судового засідання, несвочасне повідомлення учасників процесу про час розгляду справ, безпідставне перенесення часу їх розгляду викликають справедливе обурення громадян. У зв'язку з цим необхідною мати на увазі, що суддя несе особисту відповідальність за своєчасний і якісний розгляд справ¹.

Відповідно до ст. 148 чинного Цивільного процесуального кодексу України після закінчення підготовки справи до судового розгляду призначено до слухання справи повинні бути розглянуті в такі строки:

- 1) трудові справи – в семиденний строк;
- 2) справи про стягнення аліментів і про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також втратою годувальника, – у десятиденний строк;
- 3) всі інші справи – у п'ятнадцятиденний строк².

Таким чином, процесуальний закон встановлює як загальний строк розгляду цивільних справ, так і спеціальні – скорочені строки розгляду трудових справ та справ про стягнення аліментів і про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також втратою годувальника.

Зазначені вище строки не змінювались з моменту прийняття Цивільного процесуального кодексу. За весь час його дії до ст. 148 була внесена лише одна зміна відповідно до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 11 січня 1982 року, а саме: слова "смертю годувальника" замінені на слова "втратою годувальника"³.

У деяких інших випадках цивільним процесуальним законом також встановлено скорочені строки розгляду справ, що виникають з адміністративно-правових відносин.

Так, наприклад, заяву про дострокове припинення повноважень народного депутата України суд розглядає у семиденний строк⁴, скарга на постанову про накладення адміністративного стягнення, іншу постанову органу (крім суду) або посадової особи у справі про адміністративне правопору-

¹ Постанови Пленуму Верховного Суду України (1995 – 1998). Правові позиції щодо розгляду судами окремих категорій цивільних справ // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1998. – № 8. – С. 76-77.

² Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – Київ: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", – 2001. – С. 148.

³ Указ Президії Верховної Ради Української РСР "Про внесення змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу Української РСР" // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1982. – № 4. – Ст. 12.

⁴ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. – С. 243-23.

шення розглядається не пізніше як у десятиденний строк¹, скарга на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби – у десятиденний строк².

Разом з тим окремого дослідження потребує питання строків розгляду справ, пов'язаних з виборчим процесом. Особливістю виборчого законодавства України є те, що воно досить часто змінюється, при цьому цивільні процесуальні норми своєчасно не узгоджуються законодавцем з нормами окремих виборчих законів. На нашу думку, при прийнятті нових виборчих законів слід було б безпосередньо у перехідних положеннях врегульовувати питання і про внесення, при необхідності, відповідних змін до Цивільного процесуального кодексу України, а після набрання чинності – до Адміністративного процесуального кодексу України.

Що ж до справ окремого провадження, то чинний Цивільний процесуальний кодекс України не встановлює спеціальних строків розгляду цих справ.

Іншим чином врегульовані господарським процесуальним законом строки вирішення господарських спорів. Так, відповідно до ст. 69 Господарського процесуального кодексу України, спір має бути вирішено господарським судом у строк не більше двох місяців від дня одержання позовної заяви. Скорочений строк (один місяць) встановлений щодо спорів про стягнення зарборгованості за опротестованим векселем.

У виняткових випадках голова господарського суду чи заступник голови господарського суду має право продовжити строк вирішення спору, але не більш як на один місяць. Крім того, за клопотанням обох сторін чи клопотанням однієї сторони, погодженим з другою стороною, спір може бути вирішено у більш тривалій строк, ніж два місяці. Про продовження строку вирішення спору виноситься ухвала³.

Слід відзначити, що питання строків розгляду спорів (справ) господарським процесуальним законом врегульовані більш оптимально. До того ж, вони додержуються на практиці, що сприяє оперативному захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання.

У новому Цивільному процесуальному кодексі України, прийнятому Верховною Радою України 18 березня 2004 року, строкам розгляду справ присвячена стаття 157. Відповідно до п. 1 Розділу XI "Прикінцеві та перехідні положення" нового Цивільного процесуального кодексу України, цей

¹ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. – С. 246.

² Там само. – С. 148-23.

³ Господарський процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 69.

Кодекс набирає чинності 1 січня 2005 року, але не раніше набрання чинності Адміністративним процесуальним кодексом України.

На разі дата набрання чинності новим Цивільним процесуальним кодексом України (в подальшому – Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р.) невідома, оскільки ще не прийнято Адміністративного процесуального кодексу України.

Ст. 157 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. передбачає, що суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів – одного місяця.

Проте у виняткових випадках за клопотанням сторони, з урахуванням особливостей розгляду справи, суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більш як на один місяць.¹

Таким чином, ст. 157 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. встановлює як загальний строк розгляду цивільних справ (два місяці), так і скорочений строк розгляду справ про поновлення на роботі та справ про стягнення аліментів (один місяць). Крім того, за клопотанням сторони суд може подовжити розгляд справи, але не більше як на один місяць. Отже, з урахуванням можливості у виняткових випадках подовжити строк розгляду справи, він не може перевищувати три місяці, а строк розгляду справ про поновлення на роботі та справ про стягнення аліментів – двох місяців.

Разом з тим необхідно зазначити, що у наведеній статті говориться саме про розумний строк, який може бути визначений лише у кожному конкретному випадку, виходячи з усіх обставин певної цивільної справи, проте він не може перевищувати відповідно двох чи одного місяця.

Безумовно, слід позитивно оцінити новели Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. щодо строків розгляду справ. На відміну від положень ст. 148 чинного Цивільного процесуального кодексу України, ст. 157 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. встановлює більш реальні строки розгляду цивільних справ і передбачає механізм їх подовження.

Якщо ж порівняти наведені положення процесуального закону з положеннями Господарського процесуального кодексу, то, по-перше, цивільний процесуальний закон передбачає можливість подовження строку виключно за клопотанням сторони.

По-друге, строк подовжує суддя, а не голова (заступник голови) відповідного господарського суду, як це передбачає ч. 3 ст. 69 Господарського процесуального кодексу України.

По-третє, строк, на який може бути подовжений розгляд справи, не може перевищувати одного місяця, тоді як в ч. 4 ст. 69 Господарського про-

¹ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 157.

цесуального суду України вказується на "більш тривалий строк", який в принципі процесуальним законом не обмежується¹.

Разом з тим на практиці може виникнути ситуація, коли у зв'язку, наприклад, з особливою складністю певної цивільної справи, пред'явленням відповідачем зустрічного позову, цивільна справа не може бути розглянута у зазначені строки. Тому, на нашу думку, слід було б доповнити ст. 157 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. і передбачити можливість вирішення цивільної справи і у більш тривалий строк. Це можливо було б обумовити згодою обох сторін (клопотання обох сторін або клопотання однієї сторони, погоджене з іншою стороною), як це передбачає чинне господарське процесуальне законодавство.

Новий Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р. передбачає три види провадження, а саме: позовне, наказне та окреме провадження². Таким чином, Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р. вводить інститут наказного провадження, тоді як розгляд справ, що виникають з адміністративно-правових відносин, вже не буде предметом регулювання цивільного процесуального законодавства України. У зв'язку з новелами у цивільному процесуальному законодавстві окремої уваги заслуговує питання встановлення скороченого строку видачі судового наказу у справах наказного провадження.

Відповідно до ст. 95 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. судовий наказ є особливою формою судового рішення про стягнення з боржника грошових коштів або витребування майна за заявою особи, якій належить право такої вимоги³. Судовий наказ може бути видано, якщо:

заявлено вимогу, яка ґрунтується на правочині, вчиненому у письмовій формі;

заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати;

заявлено вимогу про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника.

Судовий наказ може бути видано і в інших випадках, встановлених законом⁴.

Судовий наказ у разі прийняття заяви про його видачу видається без проведення судового розгляду, тобто не потрібно заслуховувати пояснення

¹ Господарський процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 6. - Ст. 69.

² Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. - К.: Форум, 2004. - С. 15.

³ Там само. - С. 95.

⁴ Там само. - С. 96.

стягувача, досліджувати докази, вести протокол (за Цивільним процесуальним кодексом України 2004 р. – журнал) судового засідання¹.

Слід позитивно оцінити введення цього інституту, що дозволить забезпечити більш оперативний захист суб'єктивних прав заявників, звільнить суд від необхідності здійснювати весь комплекс процесуальних дій у цих справах. Разом з тим зауваження викликає встановлений Цивільним процесуальним кодексом України 2004 р. строк видачі судового наказу.

Так, відповідно до ст. 102 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. у разі прийняття заяви стягувача про видачу судового наказу суд у триденний строк видає судовий наказ по суті заявлених вимог². Проте, на нашу думку, слід погодитись з пропозицією, висловленою у літературі, щодо встановлення у цьому випадку більш тривалого строку.

Як зазначає Д. Луспеник, судовий наказ, як і рішення суду, є кінцевим актом реалізації норм процесуального і матеріального права. Тому здається, що встановлений триденний строк є занадто скороченим у врахуванням постійно зростаючого навантаження суду через те, що юрисдикція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, і найбільш правильнішим було б встановити, як мінімум, п'ятиденний строк розгляду заяви про видачу судового наказу³.

Ми вважаємо, що у цьому випадку було б все ж оптимальним встановлення саме п'ятиденного строку видачі судового наказу стягувачеві. Більш тривалий строк встановлювати недоцільно, оскільки такий скорочений строк передбачений законодавцем в першу чергу в інтересах стягувача, для забезпечення оперативного судового захисту його суб'єктивних прав.

Що ж до справ окремого провадження, то цьому виду провадження у Цивільному процесуальному кодексі України 2004 р. присвячено розділ IV "Окреме провадження". Відповідно до ч. 3 ст. 235 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду. Інші особливості розгляду цих справ встановлені цим розділом⁴.

Зазначеним розділом Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. передбачені скорочені строки розгляду справ окремого провадження у трьох випадках:

- при розгляді заяви про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку (ст. 281);

¹ Луспеник Д. Наказне провадження: його цілі, процедура, проблеми та шляхи їх вирішення // *Право України* – 2004. – № 7. – С. 91.

² Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 102.

³ Луспеник Д. Указ робота.

⁴ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 235.

- при розгляді заяви про обов'язкову госпіталізацію хворого на заразну форму туберкульозу, який ухиляється від лікування, до протитуберкульозного закладу (ст. 285);

- при розгляді заяви про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб (ст. 289).

Так, відповідно до ст. ст. 281, 285 Цивільного процесуального кодексу 2004 р. заява про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку розглядається судом у такі строки з дня її надходження до суду: про госпіталізацію особи до психіатричного закладу – протягом 24 годин; про психіатричний огляд – протягом трьох днів; про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації – протягом десяти днів¹; справи про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження лікування суд розглядає не пізніше трьох днів після відкриття провадження у справі².

Відповідно до ст. 289 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. справа про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, розглядається у п'ятиденний строк з дня надходження заяви у закритому судовому засіданні з повідомленням заявника, особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, та банку, а у випадках, коли справа розглядається з метою охорони державних інтересів та національної безпеки, – з повідомленням тільки заявника³.

Цілком зрозуміло, чим керувався законодавець, встановлюючи скорочені строки розгляду саме у цих категоріях цивільних справ. Стосовно інших справ окремого провадження слід керуватись загальним строком розгляду цивільних справ, встановленим ст. 157 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р.

Що ж до строків розгляду справ, що виникають з адміністративно-правових відносин, то це є предметом регулювання Адміністративного процесуального кодексу України, з набранням чинності яким пов'язане, як вище зазначалось, також і набрання чинності Цивільним процесуальним кодексом України 2004 р.

Так, відповідно до п. 9 Розділу XI "Прикінцеві та перехідні положення" Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. заяви і скарги у справах, що виникають з адміністративно-правових відносин, а також у справах щодо відмови органу державної реєстрації актів цивільного стану внести виправлення в актовий запис цивільного стану, подані до набрання чинності цим Кодексом за правилами, встановленими главами 29-32, 36 Цивільного

¹ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 281.

² Там само. – С. 285.

³ Там само. – С. 289.

процесуального кодексу України 1963 року, розглядаються в порядку, встановленому Адміністративним процесуальним кодексом України¹.

Таким чином, можна зробити висновок, що хоча окремі положення нового цивільного процесуального закону, на яких ми зупинились вище у цій статті, потребують, на нашу думку, певних змін, в цілому новели Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. щодо строків розгляду цивільних справ не можна не оцінити позитивно.

Ці новели у цивільному процесуальному законі будуть сприяти неухильному додержанню положень ст. 6-1 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, яка гарантує кожному право, зокрема, на судовий розгляд упродовж розумного строку при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2005 р.

С.І. Саснко

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЩОДО ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ КУЛЬТИВУВАННЮ СНОТВОРНОГО МАКУ ЧИ КОНОПЕЛЬ

Ратифікувавши Сдину конвенцію про наркотичні засоби від 30 березня 1961 р., Україна взяла на себе міжнародні зобов'язання щодо врегулювання суспільних відносин у сфері обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, визначення системи заходів, спрямованих проти їх незаконного обігу².

15 лютого 1995 року було прийнято Закон України "Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" та Закону України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними", який мав сприяти вдосконаленню системи заходів протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, що визначена Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). Цим законом, зокрема, було доповнено КУпАП ст. 44¹, яка передбачає відповідальність за ухилення від медичного огляду чи медичного

¹ Цивільний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К.: Форум, 2004. – С. 9.

² Див.: Сдина конвенція про наркотичні засоби від 30 березня 1961 р. // Україна в міжнародно-правових відносинах. – К.: Юрінком, 1996.

обстеження, а статті 44, 106¹ і 106² КУпАП викладено в новій редакції¹. Згодом ст. 44 КУпАП знову зазнала змін, на підставі яких адміністративна відповідальність повинна наставати не за незаконне вироблення наркотичних засобів або психотропних речовин, а за їх незаконне виробництво².

Здавалося б, зазначені зміни в адміністративно-деліктному законодавстві мали б спинити стрімке поширення наркотизму. Але, як свідчить статистика³, кількість осіб, хворих на наркоманію, з кожним роком невинно зростає, що, у свою чергу, деяким ученим (Н. Золотарьовій⁴, А. Бережному⁵, Я. Нагнойному⁶, Р. Павленку⁷, О. Федотову⁸ та ін.) дозволило зробити висновок про необхідність подальшого вдосконалення адміністративних заходів, передбачених у КУпАП.

Аналіз нормативних положень КУпАП щодо заходів протидії наркотизму свідчить перш за все про наявність проблем теоретичного плану в застосуванні ст. 106² КУпАП, яка передбачає відповідальність за незаконні посіви або вирощування снотворного маку чи конопель.

Тому увагу в даній статті хотілося б зосередити на розгляді цих проблем і на підставі їх дослідження спробувати виробити рекомендації щодо їх вирішення на законодавчому рівні.

Законний порядок здійснення культивування снотворного маку та конопель в Україні врегульовано Законом України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів", який

¹ Див.: Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" та Закону України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними": Закон України від 15 лютого 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10. – Ст. 64.

² Див.: Про внесення змін до Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів": Закон України № 863-XIV від 8 липня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 36. – Ст. 317.

³ Див.: Стан правопорядку в Україні. Основні результати діяльності органів внутрішніх справ у 2003 році // Аналітичні матеріали. – К., 2004. – С. 9-10.

⁴ Див.: Золотарьова Н. Проблеми вдосконалення адміністративного законодавства, що регулює протидію незаконному обігу наркотиків // Право України. – 2002. – № 9. – С. 95-99.

⁵ Див.: Бережной А.В. Визначення об'єкта адміністративних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів і психотропних речовин // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС м. 10-річчя незалежності України. – 2003. – № 1. – С. 21-31.

⁶ Див.: Нагнойний Я. Наркоманія. Подолання її – у практичну площину // Вісник прокуратури. – 2000. – № 2. – С. 66.

⁷ Див.: Павленко Р.М. Попередження органами внутрішніх справ незаконного виробництва наркотичних засобів та психотропних речовин: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С. 14-15.

⁸ Див.: Федотов О.П. Організаційно-правові основи боротьби з контрабандою наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2004. – С. 21.

8 липня 1999 р. почав діяти в новій редакції. У ст. 7 закону визначено підстави, згідно з якими на території України дозволяється культивувати рослини, включені до списку № 3 таблиці I Переліку, для промислових цілей.

Наприклад, діяльність, пов'язану з культивуванням таких рослин для виробництва та (або) виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, повинні здійснювати підприємства державної та комунальної форми власності за наявності в них відповідної ліцензії. Культивування для промислових цілей зазначених рослин з низьким вмістом наркотичних засобів можуть здійснювати підприємства всіх форм власності за наявності в них ліцензії на здійснення таких видів діяльності. Гранично допустимий вміст наркотичних засобів у рослинах, включених до списку № 3 таблиці I Переліку, установлюється Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого органу виконавчої влади в галузі охорони здоров'я.

Ліцензії на культивування названих вище рослин видаються Кабінетом Міністрів України або уповноваженим ним центральним органом виконавчої влади в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України. Культивування снотворного маку може здійснюватися насінням першої репродукції, яке придбане в установленому порядку.

Юридичні особи, які здійснюють діяльність, пов'язану з культивуванням рослин, включених до списку № 3 таблиці I Переліку, зобов'язані вжити заходів до забезпечення встановленого законодавством режиму охорони посівів, місць зберігання і переробки цих рослин¹.

Більш детально законний порядок здійснення культивування снотворного маку та конопель визначено підзаконними нормативними актами.

Так, постановою Кабінету Міністрів України № 6 від 3 січня 1996 р. затверджено "Положення про порядок здійснення діяльності у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів". У п. 15 Положення зазначено, що державні підприємства лікарського рослинництва та коноплярські підприємства для виконання державного замовлення на одержання макової та конопляної соломи повинні щороку отримувати спеціальні свідоцтва на право культивування снотворного маку та конопель. У свідоцтвах повинні бути вказані точні розміри земельних ділянок, призначених для культивування снотворного маку чи конопель, мінімальні

¹ Див.: Про внесення змін до Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів": Закон України від 8 липня 1999 року № 863-ХІV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 36. – Ст. 317.

терміни поставки врожаю цих рослин, що встановлюється відповідно до географічних і кліматичних умов¹.

Спільним наказом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва та Міністерства аграрної політики № 92/173 від 21 червня 2001 р. затверджено "Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з культивування та використання рослин, що містять наркотичні засоби, для промислових цілей".

Ліцензування господарської діяльності з культивування наркотиковмісних рослин для промислових цілей здійснюється Міністерством аграрної політики України за погодженням із Міністерством внутрішніх справ України. Дія Ліцензійних умов поширюється на всі підприємства незалежно від форми власності, які зареєстровані в установленому законодавством порядку як юридичні особи, що здійснюють господарську діяльність з культивування наркотиковмісних рослин для промислових цілей.

При цьому Ліцензійні умови встановлюють вичерпний перелік організаційних, технологічних, кваліфікаційних і спеціальних вимог, обов'язкових для виконання при культивуванні рослин, що містять наркотичні засоби, для промислових цілей².

Наведений вище перелік нормативно-правових актів свідчить про те, що в Україні створено ефективну правову базу для дотримання міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення законного обігу наркотичних засобів. Однак законодавчого вирішення потребує саме проблема правового врегулювання протидії незаконному культивуванню снотворного маку та конопель.

З метою вдосконалення системи контролю за культивуванням наркотиковмісних рослин і недопущення їх незаконного обігу А.В. Журба пропонує жити комплексних заходів до запобігання провадженню такої діяльності без відповідної ліцензії та вдосконалити систему збирання інформації щодо фізичних та юридичних осіб, причетних до незаконного наркообігу, зокрема до незаконного культивування³.

Одним із заходів, що може застосовуватися до осіб, які вчинили незаконне культивування снотворного маку або конопель, є юридична відповідальність правопорушника. Стаття 22 Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" у

¹ Див.: Про затвердження Положення про порядок здійснення діяльності у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: Постанова Кабінету Міністрів України № 6 від 3 січня 1996 р. // Збірник постанов Уряду України. – 1996. – № 5. – Ст. 151.

² Див.: Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з культивування та використання рослин, що містять наркотичні засоби, для промислових цілей: Спільний наказ Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва та Міністерства аграрної політики № 92/173 від 21 червня 2001 р.

³ Див.: Журба А.В. Державна політика протидії наркоманії // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 4. – С. 136-137.

редакції Закону України від 8 липня 1999 року вимагає застосування саме такого заходу до правопорушників.

Його необхідність визначається і практикою застосування антинаркотичного законодавства, оскільки неодноразово виявлялися факти незаконного культивування снотворного маку та конопель. Так, у КСП "Дмитрівське" Шахтарського району Донецької області було виявлено факт незаконного вирощування 10000 кущів конопель (на 0,6 га), з яких можна було б виготовити марихуану на 1,5 млн. грн., у КСП "Сніжнянське" – 2000 кущів (на 840 тис. грн.)¹.

Як протидіяти правопорушенням, що скоїли вищевказані суб'єкти, незрозуміло, бо на законодавчому рівні не визначено, до якого виду відповідальності повинні притягуватися юридичні особи за вчинення незаконного культивування снотворного маку або конопель.

У ст. 10 Закону України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними" від 15 лютого 1995 р. встановлено, що заходи протидії незаконному культивуванню наркотиковмісних рослин здійснюються відповідно до чинного законодавства².

В Україні для протидії правопорушенням, пов'язаним зі здійсненням незаконного культивування снотворного маку та конопель, використовуються положення Кримінального кодексу України (далі – ККУ) та КУпАП. Разом із тим, ККУ зорієнтований лише на фізичних осіб, а тому вести мову про кримінальну відповідальність юридичних осіб за незаконне культивування снотворного маку чи конопель не має сенсу.

На наш погляд, до вказаних правопорушників повинні застосовуватися нормативні положення саме КУпАП, оскільки в ч. 3 ст. 2 КУпАП зазначено, що його положення поширюються й на адміністративні правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачено законами, ще не включеними до нього³.

Тому для вдосконалення адміністративно-деліктного законодавства України щодо протидії незаконному обігу наркотичних засобів та психотропних речовин доцільно було б, як пропонує Н. Золотарьова, визнати суб'єктом адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 106²

¹ Див.: Нагноійний Я. Наркоманія. Подолання її – у практичну площину // Вісник прокуратури. – 2000. – № 2. – С. 65.

² Див.: Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними: Закон України № 62 / 95-ВР від 15 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10. – Ст. 62.

³ Див.: Законодавство України про адміністративну відповідальність. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Закони України про адміністративну відповідальність. Судова практика. Адміністративне провадження. Зразки документів: Збірник нормативних актів / Упоряд. С.Е. Демськой, Е.Ф. Демськой, В.К. Гіжевськой. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 9.

КУпАП, також і юридичну особу, яка займається діяльністю, пов'язаною з культивуванням снотворного маку або конопель¹.

На наш погляд, указане доповнення відповідало б вимогам ст. 22 Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" у редакції Закону України від 8 липня 1999 року, а також ст. 7 цього нормативного акта, у якій юридичних осіб на законодавчому рівні визнано головними учасниками адміністративних відносин при здійсненні діяльності, пов'язаної з культивуванням снотворного маку та конопель.

Як відомо, у ст. 106² КУпАП передбачено відповідальність за незаконні посів та вирощування снотворного маку чи конопель. Законодавець такий проступок відносить до глави 9 КУпАП "Адміністративні правопорушення у сільському господарстві. Порушення ветеринарно-санітарних правил", а це свідчить про те, що його родовим об'єктом визнано суспільні відносини у сфері сільського господарства.

Не погоджуючись із законодавчим визначенням родового об'єкта адміністративного проступку, що розглядається, спробуємо встановити, якій групі суспільних відносин він заподіює шкоду або створює загрозу її заподіяння.

На наш погляд, адміністративний проступок, передбачений ст. 106² КУпАП, посягає на суспільні відносини у сфері обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, котрі врегульовані Законом України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" у редакції Закону України від 8 липня 1999 р. Так, у загальних положеннях цього нормативного акта сказано, що ним, з урахуванням міжнародних зобов'язань України, врегульовано суспільні відносини у сфері обігу цих засобів та речовин і визначено повноваження органів виконавчої влади, права й обов'язки юридичних осіб і громадян, які беруть участь у такому обігу на території України.

Реалізація вказаного виду суспільних відносин досягається за умови дотримання загального порядку здійснення діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів і психотропних речовин, яку згідно зі ст. 6 закону (за винятком діяльності, пов'язаної з обігом психотропних речовин, включених до списку № 2 таблиці III Переліку) мають право здійснювати виключно підприємства державної та комунальної форми власності за наявності в них ліцензії на здійснення відповідних видів діяльності.

Як бачимо, у законі говориться лише про суспільні відносини, що виникають у сфері обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. А тому, на наш погляд, має рацію Н. Золотарьова, яка стверджує, що родовим

¹ Див.: Золотарьова Н. Проблеми вдосконалення адміністративного законодавства, що регулює протидію незаконному обігу наркотиків // Право України. – 2002. – № 9. – С. 98.

об'єктом адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 106² КУпАП, фактично є порядок обігу в Україні наркотичних засобів і психотропних речовин¹.

Хотілося б звернути увагу й на таке. За протиправне діяння, яке виразилося в незаконному посіві або вирощуванні снотворного маку чи конопель, але яке має більший ступінь суспільної небезпеки, ніж те, що передбачене ст. 106² КУпАП, у ККУ встановлено кримінальну відповідальність (ст. 310 УК)². Указаний злочин віднесено до розділу XIII "Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення", а це свідчить про те, що на законодавчому рівні його родовим об'єктом визнано суспільні відносини у сфері обігу наркотичних засобів і психотропних речовин.

На наш погляд, такий підхід повинен бути застосований і в адміністративно-деліктному законодавстві України до визначення родового об'єкта адміністративного проступку, передбаченого ст. 106² КУпАП. А тому при розробленні проекту КУпАП адміністративне правопорушення, що виявилось в незаконному культивуванні снотворного маку або конопель, необхідно віднести до глави, яка мала б назву "Проступки у сфері обігу наркотичних засобів і психотропних речовин".

Це, по-перше, відповідало б нормативним положенням Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" у редакції Закону України від 8 липня 1999 року, а по-друге, дозволило б беззаперечно визначити родовий об'єкт незаконного культивування наркотиковмісних рослин, яке за ступенем суспільної небезпеки можна було б кваліфікувати як злочин або як адміністративний проступок.

Дискусійним, на наш погляд, є і визначення безпосереднього об'єкта адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 106² КУпАП.

У коментарі до цієї статті зазначено, що адміністративний проступок, передбачений нею, посягає на встановлений законом порядок обігу наркотичних засобів і на здоров'я населення³.

А.В. Бережній безпосереднім об'єктом проступку, що розглядається, називає сферу охорони здоров'я населення, яка забезпечує відносини у сфері дотримання правил культивування маку чи конопель⁴.

¹ Див.: Золотарьова Н. Проблеми вдосконалення адміністративного законодавства, що регулює протидію незаконному обігу наркотиків // Право України. – 2002. – № 9. – С. 97.

² Див.: Уголовный кодекс Украины. – Х.: ООО "Одиссей", 2001. – С. 155.

³ Див.: Кодекс Украины об административных правонарушениях: Научно-практический комментарий. – 3-е изд. – Х.: ООО "Одиссей", 2002. – С. 346.

⁴ Див.: Бережній А.В. Визначення об'єкта адміністративних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів і психотропних речовин // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2003. – № 1. – С. 30-31.

Н.І. Золотарьова вважає, що адміністративний проступок, передбачений ст. 106² КУпАП, перш за все посягає на встановлений в Україні порядок обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, а на здоров'я населення та благополуччя людей він посягає лише опосередковано¹.

Отже, перед нами три концепції визначення безпосереднього об'єкта адміністративного проступку, передбаченого ст. 106² КУпАП, до якого вчені відносять:

- 1) порядок обігу наркотичних засобів і здоров'я населення;
- 2) сферу охорони здоров'я населення;
- 3) установлений в Україні порядок обігу наркотичних засобів і психотропних речовин.

На наш погляд, більш точне визначення безпосереднього об'єкта адміністративного проступку, передбаченого ст. 106² КУпАП, дала Н. Золотарьова. З її визначенням можна погодитися, але з деякими застереженнями.

Загальнови́значено, що безпосередній об'єкт має бути частиною суспільних відносин, які складають родовий об'єкт адміністративного проступку, передбаченого ст. 106² КУпАП. У доктрині адміністративного права під безпосереднім об'єктом адміністративного проступку розуміють поставлені під охорону закону конкретні суспільні відносини, які захищаються відповідною адміністративно-правовою нормою² та яким заподіюється шкода правопорушенням, що підпадає під ознаки конкретного складу³.

Під ознаки складу адміністративного проступку, передбаченого ст. 106² КУпАП, підпадають суспільні відносини, що регулюють законний порядок саме культивування снотворного маку та конопель, визначений ст. 7 Закону України від 8 липня 1999 р. Тому з урахуванням наведеного можна зробити висновок, що безпосереднім об'єктом указанного проступку є суспільні відносини, що регулюють законний порядок саме культивування таких рослин. Як частина родового об'єкта ці відносини входять до складу групи суспільних відносин у сфері обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, що врегульовані Законом України від 8 липня 1999 р.

Проблему теоретичного характеру становить і визначення об'єктивної сторони проступку, передбаченого ст. 106² КУпАП, яка проявляється в незаконному посіві та незаконному вирощуванні снотворного маку або конопель, тобто в незаконному культивуванні вказаних рослин.

На законодавчому рівні глумачення терміна "культивування" подано в аспекті законного наркообігу. У ст. 1 Закону від 8 липня 1999 р. культивування

¹ Див.: Адміністративна відповідальність (загальні положення та правопорушення у сфері обігу наркотиків): Навчальний посібник / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І.П. Голосніченка. – К.: КІВС, 2003. – С. 39.

² Див.: Голосніченко І.П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття): Посібник. – Ірпін, 1998. – С. 22.

³ Див.: Адміністративне право України. – 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. проф. Ю.П. Битяка. – Х.: Право, 2003. – С. 183.

визначається як посів і вирощування рослин, у тому числі снотворного маку й конопель, що містять наркотичні засоби¹.

Але, на наш погляд, воно не може бути використане як видове поняття щодо проступку, передбаченого ст. 106² КУпАП, оскільки, по-перше, предметом цього правопорушення не можуть бути інші наркотиковмісні рослини (наприклад кокаїновий кущ); по-друге, не враховано той факт, що деякі з рослин містять не наркотичні засоби, а психотропні речовини (наприклад коноплі); по-третє, зміст термінів "посів" і "вирощування" наркотиковмісних рослин у визначенні терміна "культивування" не розкривається.

Тому з урахуванням вищесказаного ми вважаємо за доцільне дати визначення терміна "незаконне культивування" снотворного маку та конопель з розкриттям змісту його форм.

Перш за все слід зазначити, що до 1995 року в адміністративно-деліктному законодавстві відповідальність установлювалася за незаконні посів або вирощування олійного маку та деяких видів конопель².

Законом України "Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" та Закону України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними"³ від 15 лютого 1995 р. ст. 106² КУпАП було викладено в новій редакції, і вона отримала назву "Незаконні посів та вирощування снотворного маку чи конопель".

З назви статті можна зробити висновок, що адміністративна відповідальність повинна наставати як за незаконний посів, так і за незаконне вирощування вказаних рослин. Але в диспозиції ст. 106² КУпАП зазначається, що адміністративно караним може бути визнане лише таке діяння, яке виразилося або в незаконному посіві снотворного маку чи конопель, або в їх вирощуванні (навіть законному). Тобто об'єктивну сторону адміністративного проступку, передбаченого ст. 106² КУпАП, мають складати незаконний посів та вирощування снотворного маку чи конопель³.

Але ми вважаємо, що законодавець хотів передбачити адміністративну відповідальність саме за незаконне вирощування вказаних рослин. Такий висновок дозволяє зробити сама назва статті, а також інші юридичні

¹ Див.: Про внесення змін до Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів": Закон України № 863-XIV від 8 липня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 36. - Ст. 317.

² Див.: Кодекс Української ССР об адміністративних правопорушеннях: Науч.-практ. комент. / В. С. Андрушевский, Э. Г. Герасименко, Е. В. Додин и др. - К.: Украина, 1991. - С. 192-193.

³ Див.: Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" та Закону України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними": Закон України від 15 лютого 1995 року // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 10. - Ст. 64.

джерела, у яких говориться про незаконні посів та вирощування снотворного маку або конопель¹.

Таким чином, з метою запобігання виникненню колізійних ситуацій на практиці в диспозиції ст. 106² КУпАП необхідно вказати на незаконний посів і незаконне вирощування снотворного маку чи конопель. Доцільно також, на наш погляд, щоб ст. 106² КУпАП мала назву "Незаконне культивування снотворного маку чи конопель", оскільки в нормативних актах говориться саме про культивування цих рослин без розкриття змісту його форм.

Характеризуючи об'єктивну сторону проступку, передбаченого ст. 106² КУпАП, слід урахувати й те, що в коментарі до неї помилково вказується на заборону посіву й вирощування снотворного маку та конопель за відсутності належним чином оформленого державою замовлення на їх оброблення або з перевищенням обсягів, визначених державним замовленням². Однак ще в липні 1999 року Закон України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" регламентував децю інший порядок культивування рослин, які містять наркотичні засоби. Згідно з частиною 3 статті 7 цього закону діяльність, що пов'язана з культивуванням рослин з низьким вмістом наркотичних засобів для промислових цілей, за винятком виробництва та (або) виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, може здійснюватися підприємствами всіх форм власності за наявності в них ліцензії на здійснення відповідних видів діяльності.

Крім того, треба звернути увагу на визначення поняття незаконного посіву та незаконного вирощування снотворного маку чи конопель, оскільки в юридичній літературі наводяться різні точки зору з цього приводу.

Так, Е.Г. Герасименко вирощування визначає як проведення різних агрокультурних заходів (поливання, прополювання тощо)³.

В.І. Ткаченко стверджує, що посів – це діяння, пов'язані з внесенням у ґрунт насіння рослинних культур з метою отримання врожаю, а вирощування – догляд за ними⁴.

¹ Див.: Законодавство України про адміністративну відповідальність: Кодекс України про адміністративні правопорушення. Закони України про адміністративну відповідальність. Судова практика. Адміністративне провадження. Зразки документів: Збірник нормативних актів / Упоряд. С.Е. Демськой, Е.Ф. Демський, В.К. Гіжевської. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 59; Кодекс України об адміністративних правонарушеннях: Научно-практический комментарий. – 3-е изд. – Х.: ООО "Одиссей", 2002. – С. 346.

² Див.: Кодекс України об адміністративних правонарушеннях: Научно-практический комментарий. – 3-е изд. – Х.: ООО "Одиссей", 2002. – С. 347.

³ Див.: Кодекс Украинской ССР об административных правонарушениях: Науч.-практ. коммент. / В.С. Анджиевский, Э.Г. Герасименко, Е.В. Додин и др. – К.: Украина, 1991. – С. 193.

⁴ Див.: Ткаченко В.И. Преступления против здоровья населения. – М., 1983. – С. 49.

На думку М.П. Селіванова і М.С. Хруппи, посівом слід уважати висівання насіння снітворного маку й конопель у будь-який ґрунт (наприклад у теплих або парниках, що можуть бути розміщені в житлових і нежитлових приміщеннях). Вирощування снітворного маку й конопель учені визначають як догляд за посівами та сходами з метою їх доведення до стадії визрівання (підживлення, поливання, підпушування, проріджування тощо)¹. Аналогічної точки зору дотримується А.А. Музика².

Наведені тлумачення форм незаконного культивування не мають істотних розбіжностей, але подані визначення, на наш погляд, незважаючи на незаперечні позитивні риси, не позбавлені й окремих вад.

На нашу думку, вичерпне визначення терміна "незаконний посів" дають С.В. Фесенко, О.В. Мілашевич та П.М. Білий, які розуміють під ним не лише внесення у ґрунт насіння, але й висадження розсади на відповідній земельній ділянці³. Поняття ж незаконного вирощування снітворного маку чи конопель, уважасмо, найбільш повно сформулював Р. Павленко. Під незаконним вирощуванням він мав на увазі догляд за сходами (пророслим насінням) снітворного маку чи конопель з метою доведення їх до відповідних фаз росту, з моменту яких можна виробляти наркосировину⁴.

Указані визначення форм незаконного культивування снітворного маку чи конопель необхідно закріпити в адміністративно-деліктному законодавстві України. Зокрема, Закон України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними" повинен містити поняття незаконного культивування снітворного маку та конопель. З урахуванням вищезазначеного ми пропонуємо під ним розуміти внесення у ґрунт насіння або висадження розсади снітворного маку чи конопель на відповідній земельній ділянці з наступним доглядом за сходами з метою доведення їх до відповідних фаз росту, з моменту яких можна виробляти сировину для отримання наркотичних засобів або психотропних речовин.

Уважасмо, що наведені в статті пропозиції будуть сприяти вдосконаленню визначених у КУпАП заходів протидії незаконному культивуванню снітворного маку та конопель, а також дозволять уникати колізійних ситуа-

¹ Див.: Селіванов М.П., Хруппа М.С. Антинаркотичне законодавство України: історія, теорія, коментар. – К., 1997. – С. 173.

² Див.: Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. – К.: Логос, 1998. – С. 114-115.

³ Див.: Фесенко С. В. Кримінально-правовий захист здоров'я населення (коментар законодавства та судової практики). – К.: Істина, 2001. – С. 89; Кодекс України об адміністративних правопорушеннях: Научно-практичний коментарій. 3-є изд. – Х.: ООО "Одиссей", 2002. – С. 347.

⁴ Див.: Павленко Р. Основні форми і види незаконного нарковиробництва // Підприємство, господарство і право. – 2001. – № 4. – С. 88.

цій при застосуванні адміністративно-деліктного законодавства до правопо-
рушників.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2005 р.

Н.Р. Кім

АВТОНОМНИЙ ІНДИВІД ЯК ІДЕАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ПРАВА НА ВІЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Право особистості на вільний розвиток є одним із визначальних конституційних прав людини і громадянина у Конституції України 1996 року, однак дотепер воно не було достатньо вивчено і проаналізовано, змістові зазначеного права не приділялось належної уваги.

Розумінню понять "свобода особистості", "вільний розвиток" присвячена значна кількість наукових праць західних філософів й правників, але у вітчизняній науці таких досліджень дуже мало. Серед авторів, чії твори вплинули на розвиток ідей про свободу особи та її розвиток, відомі такі: І. Берлін, Ф. Гаск, Дж. Грей, Р. Дворкін, Дж. Кекес, Дж. Міллер, Дж. Ролз, М. Сендел, М. Фрідман та інші.

Дослідження та висновки, які були зроблені цими авторами, сприяють подальшому обґрунтуванню філософсько-правових ідей щодо вільного розвитку особистості не лише у західній, а й в українській науковій думці. Спираючись на здобуті результати при аналізуванні положення українського законодавства про вільний розвиток особистості, можна відповісти на ще не розв'язане питання: хто є суб'єктом цього конституційного права.

У статті 23 Конституції України зазначається, що "кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості", і безперечно, що кожний, хто знаходиться в Україні на законних підставах, є носієм цього права. Але дуже широкий спектр гарантованих і потенційних правових можливостей, що охоплюються змістом аналізованого права, потребує більш чітко визначити необхідні характеристики суб'єкта цього права. Беручи до уваги, що це лише бажані критерії носія права на вільний розвиток, буде застосовано термін "ідеальний суб'єкт".

Перш за все необхідно визначитися з тим, що розуміється під "вільним розвитком" взагалі, а також під конституційним "правом людини на вільний розвиток своєї особистості".

У Декларації ООН про право на розвиток від 4 грудня 1986 р. було закріплено таке визначення: "розвиток є всебічним економічним, соціальним, культурним і політичним процесом, спрямованим на постійне підвищення

добробуту всього населення і всіх осіб на основі їх активної, вільної і конструктивної участі в розвитку й у справедливому розподілі створених у ході його благ", а також вказано, що "право на розвиток є невід'ємним правом людини, маючи яке кожна людина та всі народи можуть брати участь у такому економічному, соціальному, культурному і політичному розвитку, при якому можуть бути цілком здійснені всі права людини й основні свободи, а також сприяти йому та користуватися його благами" (ст. 1.1).

За сучасною концепцією, яка була викладена на Третньому національному семінарі "Людський розвиток в Україні – 95", "людський розвиток – це процес розширення вибору для людини".

Конституційне право на вільний розвиток особистості, яке знайшло своє закріплення у статті 23 Конституції України, розуміється П.М. Рабінвичем як "перше з конкретних прав людини"¹. В.Н. Денисов вважає, що "право на вільний розвиток своєї особистості відноситься до основних прав людини"², а О.Г. Кушніренко і Т.М. Слінько відносять зазначене право до "особистих прав громадян"³.

Дослідивши вже існуючі підходи щодо розуміння конституційного права на вільний розвиток особистості, його можна визначити таким чином. Право на вільний розвиток особистості – це здатність використання індивідом гарантованих і потенційних правових можливостей для здійснення своїх інтересів з метою самореалізації і самоактуалізації (тобто "прагнення людини до найбільш повного розвитку своїх якостей, здібностей, потреба у самодосконалості, у реалізації свого потенціалу, шлях до повноцінного, внутрішньо багатого життя"⁴).

У західній філософсько-правовій думці часто вживається поняття "автономія" для того, щоб охарактеризувати настанову особи, здатної діяти згідно зі своїми внутрішніми переконаннями задля досягнення кінцевої мети, самореалізації; відповідно, така особа визначається як автономна.

У концепції Дж. Кекеса, "автономія – ідеальна настанова щодо того, яким життям мають жити люди. Ліберали вважають, що вона є не ідеалом деякої часткової концепції доброго життя, а ідеалом того, що індивіди повинні робити, щоб здійснювати будь-яку із концепцій життя, яке можна назва-

¹ Конституція України: Науково-практичний коментар / За ред. В.Я. Тація, Ю.П. Битяка, Ю.М. Грошевого та ін. – Х.: Право, К.: Ін Юре, 2003. – С. 120.

² Коментар до Конституції України / За ред. В.Ф. Опрішка, А.С. Горьового, М.І. Корнієнка та ін. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 73.

³ Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Права і свободи людини та громадянина. – Х.: Факт, 2001. – С. 60.

⁴ Полонский В.М. Понятийно-терминологический словарь по народному образованию и педагогике / Рос. акад. образования. Ин-т теории образования и педагогики. Центр общ. и норм. методологии. – М., 2001. – С.51.

ти добрим. Автономія – це та кінцева мета, стосовно якої всі інші цінності є або її складниками, або ж засобами її досягнення¹.

С. Бен так говорить про це: "Під автономією я розумію характерну ознаку, яка полягає у здатності діяти відповідно до принципів, що стали власними принципами особи внаслідок процесу раціональної рефлексії над тими складними принципами та цінностями, які вона засвоїла зі свого власного соціального середовища"².

На думку Дж. Дворкіна, "особа є автономною, якщо вона ототожнює себе зі своїми бажаннями, цілями і цінностями і якщо така ідентифікація сама не здійснюється внаслідок деяких впливів, які так чи інакше приводять до того, що сам цей процес ідентифікації стає відчуженим від особи"³.

С. Гемпшир зазначає, що автономний індивід – це "індивід, що може стати об'єктом своїх моральних поглядів та бажань і перевірити їхню слушність, покликаючись на якийсь внутрішній критерій, що є його власною тенденцією до раціональної послідовності й несуперечливості мислення"⁴.

Дж. Ролз характеризує автономного індивіда як "суб'єкта із цілями, які він обрав, і його провідні преференції спрямовані на створення умов, які дадуть йому змогу змоделювати спосіб життя, що виражає його природу як вільної й рівної з усіма раціональної істоти такою повною мірою, якою дозволяють обставини"⁵.

Здається, що всі зазначені вислови щодо "автономії" у відомій мірі є інтерпретацією того, що розуміється під вільним розвитком особистості. При цьому значна увага приділяється й розумінню автономного індивіда як такого, що здатен діяти відповідно до власних раціональних принципів.

При більш детальному аналізі концепції автономного індивіда можна виокремити деякі його специфічні риси.

1. По-перше, це здатність робити вільний вибір серед багатьох гарантованих можливостей. Дж. Кекек зазначає, що "існує нескорочувана множинність виправданих цінностей та виправданих концепцій доброго життя. У ліберальному суспільстві індивіди повинні бути вільними у прийнятті того чи того поєднання цих цінностей і бути так само вільними у виробленні на цій основі своїх власних концепцій доброго життя та у слідуванні цим концепціям у своєму житті. Один із політичних наслідків плюралізму полягає в тому, що держава повинна гарантувати однакове ставлення до кожної переконливої концепції доброго життя, а це означає, що вона не повинна віддавати перевагу одній концепції перед іншою.

¹ Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 121.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

Якщо плюралізм є визнанням того, що існує багато різних цінностей і концепцій доброго життя, то свобода є тим політичним простором, у межах якого індивіди можуть вибирати ці цінності та концепції. "Свобода" є ідеєю, що громадянам будь-якого суспільства має бути дозволено обирати їхні цінності і концепції доброго життя без зовнішнього втручання¹.

І. Берлін фіксує прагнення особи робити вільний вибір як "бажання особи бути володарем самої себе. Я хочу, щоб моє життя та мої рішення залежали від мене, а не від різноманітних зовнішніх сил. Я хочу бути суб'єктом, а не об'єктом; хочу діяти, керуючись власними міркуваннями, досягаючи усвідомлених мною цілей, а не під впливом якихось зовнішніх чинників. Я хочу сам вирішувати, а не щоб вирішували за мене, керувати сам собою, а не бути керованим чимось зовнішнім"².

А Ф. Гаск вказує, що свобода особи "залежить не від діапазону виборів, а від того, чи може вона сподіватися формувати свій власний напрямок дії відповідно до своїх актуальних намірів"³.

Отже, важливим атрибутом автономного індивіда як ідеального суб'єкта права на вільний розвиток є його здатність робити вільний вибір дій, тобто обирати не обумовлену зовнішніми чинниками, а скеровану внутрішніми переконаннями поведінку.

2. Другою характерною рисою автономного індивіда можна назвати його прихильність до раціонального вибору, під яким розуміється наявність чіткого обґрунтування й певної мети вчинків індивіда.

Дж. Кекес слушно зауважує, що "діячі, щоб бути автономними, повинні мати особливі підстави для здійснення свого вибору.

Кращий спосіб оцінювання діячами вибраних ними дій має ґрунтуватися на достатньому розумінні важливості цих дій. В оцінюванні, здійснюваному діячем, має звертатися увага на деякі особливі ознаки обраних дій. Одна з таких ознак полягає в тому, що діяч має розглядати свої дії під кутом зору об'єктивно прийнятних пояснень. Пояснення є об'єктивно прийнятним, якщо будь-яка розумна людина, котрій відомий контекст [дії], може погодитися з тим поясненням дії, яке пропонує діяч"⁴.

"Судження діячів мають бути їхніми власними судженнями і ґрунтуватися на критичному обдумуванні їхніх власних виборів, дій та концепцій доброго життя. Автономія вимагає щоб діячі обдумували, як вони мають здійснювати свою свободу, і щоб їхні судження включали застосування деяких стандартів, які вони приймають унаслідок критичного обдумування цих стандартів та роздумів над тим, як вони повинні жити"⁵.

¹ Лібералізм. Антологія / Упоряд. О. Проненко, В. Лисовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 111-112.

² Там само. – С. 113.

³ Там само. – С. 494.

⁴ Там само. – С. 124-125.

⁵ Там само. – С. 126.

У розумінні І. Берліна бути індивідом розумним це "усвідомлювати себе як мислячу, активну істоту, наділену бажаннями, відповідальну за зроблені вибори і спроможну пояснити ці вибори через посилення на свої власні ідеї та міркування. Я почуваюся вільним настільки, наскільки я вважаю це правильним, і невільним настільки, наскільки мене примушують усвідомлювати, що це не так"¹.

Дж. Грей припускає, що "правильна концепція раціонального вибору – мінімалістична й вузька, зумовлюючи тільки те, що діяч повинен мати причину, чому він робить саме так"².

Слушно є думка Ф. Гаска, що "суб'єктивна" свобода визначається тим, "якою мірою індивід у своїх діях керується власною свідомою волею, своїм розумом чи тривким переконанням, а не короткочасними імпульсами чи обставинами"³.

Критерій раціонального вибору не означає, що у суспільстві є якась стала програма "раціональної" поведінки і автономний індивід повинен слідувати шаблону, який був визнаний правильним. Враховуючи наявність плюралізму цінностей і багатоманітність уявлень про добробут, можна дійти висновку, що стільки ж буде і раціональних виборів. Раціональний вибір припускає, що у автономного індивіда є конкретна усвідомлена мета його дій, тобто чому саме так він діє.

3. Ще одною характерною рисою автономного індивіда є те, що він – моральний індивід.

Дж. Ролз вказує на такі ознаки морального індивіда. "Моральні особистості відрізняються двома ознаками: 1) вони здатні мати (і, припускається, мають) концепцію власного блага (як вона виражена у раціональному життєвому плані); 2) вони здатні мати (і, припускається, набувають) почуття справедливості, активне бажання застосовувати принципи справедливості і поступати згідно з ними, як найменше, у певному мінімальному обсязі"⁴.

"Обов'язок взаємної поваги – виказувати людині повагу, яка їй належить як моральній істоті, тобто істоті, яка володіє почуттям справедливості і концепцією блага.

Таким чином, поважати один одного як моральних особистостей означає намагатися зрозуміти цілі іншого і інтереси з його власної точки зору, і уявити міркування, які дозволяють прийняти обмеження своєї поведінки"⁵.

У той же час справедливою є думка Ф. Гаска: "Свобода є можливістю творити добро, але це слушно, лише коли вона є також можливістю чинити

¹ Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскуп, 2002. – С. 540.

² Там само. – С. 595.

³ Там само. – С. 496.

⁴ Ролз Дж. Теорія справедливості. – Новосибірськ, Ізд-во Новосиб. ун-та, 1995. – С. 437.

⁵ Там само. – С. 198-199.

зло. Той факт, що вільне суспільство функціонує успішно, тільки якщо індивіди певною мірою керуються спільними цінностями, є, можливо, причиною того, чому філософи часом визначають свободу як дію, узгоджену з моральними нормами. Свобода дії, що є умовою моральних заслуг, включає і свободу діяти неправильно: ми схвалюємо чи засуджуємо тільки тоді, коли людина має можливість вибирати, тільки коли виконання нею певного правила не нав'язується, а попросту визнається"¹.

У концепції Дж. Кекеса вагомого значення набуває "усвідомлення діями тієї моральної позиції, яку утверджують обрані ними дії. Вимога полягає не в тому, що автономними діями є тільки ті, які гідні морального схвалення; адже діячі можуть підпорядковувати моральні підходи якимось іншим. Вимога полягає в тому, що діячі повинні визнати доречність моральних підходів в оцінюванні їхніх дій. Потрібно, щоб діячі визнавали добро і зло за один із аспектів. Під кутом зору яких повинно розглядатися значення обраних ними дій, якщо навіть виявиться, що обрані діями дії є негідними, коли їх розглядати під цим кутом зору"².

Таким чином, під моральним індивідом розуміється індивід, який, по-перше, здатен оцінити, які наслідки й вплив матиме його поведінка; він в змозі передбачити можливу реакцію на його дії з боку інших суб'єктів, соціальних груп, суспільства в цілому. А по-друге, він усвідомлює факт існування інших автономних індивідів, які так само прагнуть самореалізації; і здатен змоделювати свою поведінку згідно з цим усвідомленням. При цьому наголошується, що моральний індивід не зобов'язаний діяти "правильно", тобто згідно з існуючими у цьому суспільстві моральними вимогами, і його поведінка має бути гідна морального схвалення. Поведінка, яка характеризується як гідна морального осуду, так само є проявом вільного вибору морального індивіда. А беручи до уваги, що у світі немає універсальної моралі (як вважає Р.Дж. Вінсент³), то деякі дії неможливо однозначно оцінити як морально виправдані чи як такі, що суперечать моральним цінностям. Визначальними рисами морального індивіда є його здатність рефлексивно оцінити, який резонанс матиме його поведінка зовні; а також зрозуміти причини й мотиви дій інших автономних індивідів.

4. Четвертою характеристикою автономного індивіда є розуміння ним можливої відповідальності, яку тягне за собою вільний вибір індивіда. Кожний вільний суб'єкт вправі діяти на свій власний розсуд, але у той же час він повинен контролювати свої дії і не посягати на свободу іншого автономного індивіда, бо свобода одного закінчується там, де починається свобода іншо-

¹ Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 526.

² Там само. – С. 125.

³ Там само. – С. 936.

го. Тому, почуття відповідальності (юридичної й моральної) також становить невід'ємний атрибут автономного індивіда.

З цього приводу Дж. Кекес слушно вказує, що "суттєвою ознакою автономії є те, що вона становить особливу форму контролю індивідуальних діячів над своїми діями"¹.

А Ф. Гаск упевнений, що "вільне суспільство, більш ніж будь-яке інше, вимагає, щоб люди керувалися у своїй діяльності почуттям відповідальності, яке виходить за межі обов'язків. Коли людям дозволено діяти так, як вони вважають за потрібне, вони повинні нести також відповідальність за наслідки своїх зусиль"².

Автономний індивід існує у суспільстві таких само автономних індивідів. У світі, де панують різні цінності, є багато концепцій добробуту і шляхів реалізації особистого потенціалу особи, тому жодна концепція вільного розвитку не може домінувати, не може мати привілейованого статусу – всі концепції рівні.

Г. Властос зауважує, що "добробут однієї людини є настільки ж цінним, як і будь-якої іншої. Свобода однієї людини є настільки ж цінною, як і будь-якої іншої"³.

Незаперечною є слушність думки Дж. Кекеса, що "всі люди мають здатність до автономії. Це та найфундаментальніша позиція, яка їм властива однаковою мірою. Якраз для розвитку та здійснення цієї здатності людям потрібна свобода, захист їхніх прав та ті блага, якими розподільна справедливість призначена їх забезпечити. Потрібно, отже, стимулювати її розвиток та здійснення і дбати про той її достатній обсяг, якого люди потребують, щоб їм була доступною множина концепцій доброго життя, аби надати їхнім прагненням сенсу та мети. Плюралізм вимагає, щоб автономні особистості були здатні вільно вибрати з-поміж багатьох доступних концепцій доброго життя. Права людини визначені й гарантуються справедливою, і автономні індивіди володіють ними однаковою мірою. Рівність закорінена в здатності до автономії, якою володіють усі люди. Справедливість – це розподіл благ, потрібних для автономії, і її мета полягає у забезпеченні умов, за яких вільні і рівні громадяни можуть автономно вибирати певні концепції доброго життя"⁴.

Отже, автономний індивід як такий, що прагне вільно розвивати свої здібності відповідно до власної концепції "доброго життя", характеризується такими рисами: 1) він здатний робити вільний вибір; 2) йому властива раціональна поведінка, розумний вибір; 3) це моральний індивід; 4) йому притаманно почуття відповідальності.

¹ Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 122.

² Там само. – С. 523.

³ Там само. – С. 116.

⁴ Там само. – С. 127-128.

Очевидно, що ці характерні ознаки автономної особистості діалектично пов'язані одна з одною, виступають у гармонійній єдності і можуть розглядатися лише разом. Зважаючи на те, що іноді є неможливим відділення однієї риси від іншої, тому що водночас вони є і причинами і наслідками одна одної, виокремлення згаданих рис автономного індивіда є досить умовним.

Таким чином, автономний індивід як ідеальний суб'єкт конституційного права на вільний розвиток особистості – це моральний індивід, здатний зробити вільний розумний вибір щодо шляхів і способів реалізації свого потенціалу та здатний нести відповідальність за наслідки своїх зусиль.

Розглянутий у статті аспект, а саме аналіз поняття "автономія", розуміння автономного існування індивідів й головне – виокремлення їх характерних ознак як суб'єктів права на вільний розвиток особистості є певним кроком у бік дослідження філософської і правової природи цього права у Конституції України. На основі зроблених висновків є можливими подальші розвідки у напрямку питань реалізації цього права як, наприклад, дослідження меж його здійснення, відповідальності особи у разі зловживання цим правом тощо.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2005 р.

О.В. Шамара

ОБ'ЄКТ ТА ПРЕДМЕТ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ

Тероризм, як кримінальне явище, вже давно представляє собою глобальну загрозу для людства та, отже, боротьба з ним автоматично набуває загальносвітового значення. На сьогоднішній день акти тероризму, як зазначається в Резолюції Генеральної Асамблеї та Ради безпеки Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) № 49/60 від 9 грудня 1994 року, ведуть до порушення прав людини, основних свобод та демократичних основ суспільства. Тероризму можливо протидіяти лише шляхом застосування у відповідності з Уставом ООН та міжнародним правом, стійкого усеосяжного підходу, включаючи активну участь та співробітництво усіх держав, міжнародних та регіональних організацій, а також шляхом активізації зусиль на національному рівні. Саме цим шляхом пішла наша країна. Ратифікація нашою державою міжнародних конвенцій, та підписання двосторонніх угод щодо протидії проявам тероризму, створення відповідно до указу Президента України у 1998 році Антитерористичного центру при Службі безпеки України, прийняття 20 березня 2003 року Закону України "Про боротьбу з тероризмом", а також вперше впровадження в Кримінальний кодекс України кримінально-правової норми (стаття 258 (терористичний акт), редакція якої

суттєво відрізняється від змісту, який містили статті 58 (терористичний акт) та 59 (терористичний акт проти представника іноземної держави) Кримінального кодексу 1960 року), що передбачає відповідальність за вчинення терористичного акту.

З введенням статті 258 до Кримінального кодексу України виникає питання про об'єкт цього злочину.

В чинному Кримінальному кодексі України законодавець визнав родовим об'єктом терористичного акту громадську безпеку, розмістивши відповідно статтю 258 КК України в розділі IX "Злочини проти громадської безпеки", тобто визначив, що саме громадська безпека, з його точки зору, потребує охорони від цього виду злочину. Такої ж думки, у визначенні родового об'єкта терористичного акту, притримуються: В.П. Тихий, В.П. Ємельянов, Л.В. Багрий-Шахматов¹.

На іншій позиції, у визначенні родового об'єкта терористичного акту стоять Журавльов В.П., Романюк Б.В. та Коваленко В.В., яким вони вважають основи національної безпеки, обґрунтовуючи це тим, що тероризм пов'язано з репресивною, жорстокою формою боротьби проти політичних і класових супротивників насильницькими методами залякування². Проте тут слід зауважити, що поняття "тероризм" більш ширше, ніж поняття "терористичний акт", та за своїм змістом поглинає його. Це, на думку автора, як ціле та частка. Тому ототожнювати ці два поняття не слід.

В інших країнах світу також неоднаково підходять до визначення об'єкту цього злочину. Так, наприклад, законодавець Грузії та Латвії тероризм відніс до злочинів проти держави. У Кримінальному кодексі Франції розділ II "Про тероризм" знаходиться у книзі IV "Про злочини та проступки проти нації, держави та громадського спокою"³. В Кримінальному кодексі Республіки Беларусь міститься три склади злочину тероризм, які розташовані у різних розділах: стаття 126 (міжнародний тероризм) знаходиться в главі 17 "Злочини проти миру та безпеки людства" розділу VI "Злочини проти

¹ Див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Під заг. ред. Потебенка М.О., Гончаренка В.Г. – К.: Форум, 2001. – Ч. 2. – С. 462; Ємельянов В.П. Тероризм і злочини терористичного спрямованості. – Х.: Рубікон, 1997. – С. 147; Багрий-Шахматов Л.В. Ответственность за терроризм в новом Уголовном кодексе Украины // Новый Кримінальний кодекс України: питання застосування, вичення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Питання застосування нового Кримінального кодексу України" 25-26 жовтня 2001 р., м. Харків / В.В. Сталиця та ін. (заг. ред. редкол.); Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого та ін. – К.: Юрінком Інтер, Х., 2002. – С. 185.

² Тероризм: сучасний стан та міжнародний досвід боротьби / В.П. Журавльов, Б.В. Романюк, В.В. Коваленко та ін.; За ред. Я.Ю. Кондратьєва та Б.В. Романюка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. – С. 26; Романюк Б., Коваленко В. Щодо кримінально-правового визначення поняття тероризму // Право України. – 2001. – № 6. – С. 73.

³ Уголовный кодекс Франции/ Пер. с фр. и предисловие Н.Е. Крыловой. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 359-364.

миру, безпеки людства та військові злочини"; статті 289 (тероризм) та 290 (погроза вчинення акту тероризму) у главі 27 "Злочини проти громадської безпеки" розділу X "Злочини проти громадської безпеки та здоров'я людей"¹.

Це, на думку автора, перш за все є наслідком невизначеності суті тероризму. На сьогодні не існує чіткого загальновизнаного поняття тероризму як явища та як злочину, що дає підстави до такого роду розбіжностей в поглядах науковців у цій царині, законодавців та практиків. Це знайшло своє відображення у законотворчій діяльності нашої країни. У визначенні поняття "тероризм" законодавець в Законі України "Про боротьбу з тероризмом" зазначив, що це "суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей". Воно фактично ні чим не відрізняється від визначення поняття "терористичний акт", яка міститься в частині 1 статті 258 Кримінального кодексу України. В вищезазначеному законі терористичним актом визнається "злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпаду чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України". Тобто, виходячи з цього визначення поняття "терористичний акт", будь-які вибухи, підпали тощо вчинені на території України, необхідно відповідно до Закону України "Про боротьбу з тероризмом" визнавати терористичним актом, що є неприпустимим.

Аналізуючи диспозицію чинної редакції статті 258 Кримінального кодексу України можна дійти висновку, що терорист, терористична група чи організація, вчиняючи терористичний акт з метою провокації воєнного конфлікту чи міжнародного ускладнення у кінцевому результаті посягають не на громадську безпеку, яка виступає, як вважає автор, проміжним етапом діяльності злочинців (терористів), а на міжнародний правопорядок, мир та безпеку людства.

Це пояснюється тим, що терорист, застосовуючи зброю чи вчиняючи вибухи, підпали чи інші загальнонебезпечні дії з метою провокації воєнного конфлікту, тим самим повинен домагатись провокації ведення військових дій на будь-якій частині чужої території, в тому числі і на державному кордоні, з метою вирішення окремих питань зовнішньої політики за допомогою воєнної сили². Такий конфлікт носить міжнародний характер і має на меті воєнну окупацію території іншої держави, повалення уряду чи здійснення

¹ Уголовный кодекс Республики Беларусь / 2-е изд., и доп. – Мн.: Тесей, 2001. – С. 115, 188.

² Уголовный кодекс Украины: Научно-практ. комент. / Отв. ред.: В.И. Шакуя, С.С. Яценко. – 5-е изд., доп. – К.: А.С.К., 1999. – С. 268.

державного перевороту в іншій державі¹. Винний, вчиняючи зазначені дії з метою міжнародного ускладнення, повинен домогтись розриву дипломатичних відносин між Україною та іншими країнами, розірвання договорів між державами або зриву міжнародних переговорів, що є чинником зовнішніх загроз національним інтересам України. Такі дії, по-перше, спричинять виникнення воєнно-політичної нестабільності як в нашій країні, так і в суміжній державі, а, по-друге, як наслідок, призведуть до можливості втручання у внутрішні справи України з боку інших держав, з метою урегулювання зазначених подій. Це, насамперед, суперечить намірам України щодо налагодження рівноправних та взаємовигідних відносин з усіма державами світу, що є сьогодні пріоритетним кроком для нашої країни задля інтегрування в європейську та світову спільноту.

Виходячи з цього, на погляд автора, терорист, вчиняючи терористичний акт та ставлячи перед собою мету провокації військового конфлікту чи міжнародного ускладнення, як вже зазначено вище, буде посягати на мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок, що саме і буде виступати родовим об'єктом цього складу злочину. Такий висновок можна аргументувати й тим, що законодавець статтю 443 (Посягання на життя представника іноземної держави), визначивши аналогічну спеціальну мету – провокацію війни та міжнародне ускладнення, розмістив її в розділі XX "Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку" Особливої частини Кримінального кодексу України.

Терорист, вчиняючи загальнонебезпечні дії або погрожуючи вчиненням таких дій, через залякування населення має за мету вплинути на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста). Це, як наслідок, дестабілізує суспільство, державно-політичний лад країни та порушує політичну і соціальну стабільність, тобто універсальну цінність будь-якого суспільства (мається на увазі прагнення більшості людей жити в умовах стабільності, впорядкованості і безпеки). Саме прагнення досягти цієї мети за допомогою вчинення або погрози вчинення загальнонебезпечних дій знижує ефективність діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, що, відповідно до статті 19 Конституції України, може знайти своє відображення у порушенні правового порядку в Україні, який ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Під заг. ред. Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. – К.: Форум, 2001. – Ч. 2. – С. 903.

діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Це є насамперед зазіханням на політичну безпеку держави, яка, на думку більшості сучасних вчених, є основним, центральним елементом системи національної безпеки¹. А будь-які обмеження можливостей держави, як самостійного, суверенного і активного суб'єкта внутрішньої і зовнішньої політики, як вважає автор, негативно впливатимуть на функціонування і розвиток країни і, як наслідок, завдаватимуть шкоди національній безпеці України в зовнішньополітичній та внутрішньополітичній сфері.

Таким чином безпосереднім об'єктом терористичного акту, тобто тими соціальними цінностями, на які посягає даний вид злочину є, на думку автора, національна безпека України у різних сферах функціонування держави: зовнішньополітичній, а саме запобігання втручання у внутрішні справи України та відвернення посягань на її державний суверенітет і територіальну цілісність та недоторканність державних кордонів; внутрішньополітичній – нормальне функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, юридичних осіб. Відповідно до чого В.Ф. Антипенко зазначив, що виходячи з логіки природного права, безпосереднім об'єктом складу злочину тероризм є політичний режим, державний устрій, територіальна цілісність конкретних держав². Це твердження знаходить своє підтвердження в міжнародно-правових документах, спрямованих на антитерористичну діяльність (Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансування тероризму від 9 грудня 1999 року, а також проектах Всеосяжної конвенції по міжнародному тероризму від 28 серпня 2000 року та Міжнародної конвенції ООН про боротьбу з актами ядерного тероризму від 22 жовтня 1998 року³). Вказане говорить про те, що терористичний акт є злочином, який посягає на такі соціальні цінності, як основи національної безпеки. Визнання родовим об'єктом терористичного акту основ національної безпеки, на думку автора, також обумовлено тим, що цей злочин характеризується достатньо високим ступнем суспільної небезпеки. На думку О.Ф. Бантисшева, який, характеризуючи підстави кримінально-правової заборони, відніс цей факт до підстав, яка в повній мірі та в першу чергу дає привід віднести суспільно небезпечне діяння з достатньо високим ступенем суспільної

¹ Данильчак О.Г., Дзьоба О.П., Панов М.І. Національна безпека України: структура та напрями реалізації. Навчальний посібник. – Х.: Фоліо, 2002. – С. 12-13.

² Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом международно-правовые подходы. – К.: Национальная библиотека им. Вернадского, Издательство "ЮНОНА-М", 2002. – С. 415.

³ Международно-правовые основы борьбы с терроризмом: Сборник документов / Составитель В.С. Овчинский. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 115, 297, 405.

небезпеки, чим характеризується терористичний акт, до злочинів проти основ національної безпеки України¹.

А такі цілі, як провокація військового конфлікту чи міжнародне ускладнення при вчиненні терористичного акту, що їх визначив законодавець у статті 258 КК України, повинні міститись в кримінально-правовій нормі, яка буде передбачати відповідальність за вчинення терористичного акту міжнародного характеру, ознаки якого наводяться у документі Генерального Секретаріату Інтерполу:

- мета, яку було обнародовано лідерами терористичної групи чи організації торкаються більш ніж однієї держави;
- нанесена шкода завдається різним країнам чи міжнародним організаціям;
- він планується чи готується в одній країні, а здійснюється в іншій;
- матеріально-технічне забезпечення виконавців терористичної групи чи організації має закордонне походження;
- його вчинення починається в одній державі, а завершується в іншій².

У відповідності до чого запропонована вище кримінально-правова норма повинна міститись в розділі XX Особливої частини Кримінального кодексу України, як злочин, що посягає на мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок.

Предмет не є обов'язковою ознакою складу злочину передбаченого статтею 258 Кримінального кодексу України. Оскільки, як визначено, предмет злочину – це така ознака складу злочину, яка названа безпосередньо в самому законі. Ним виступає лише певна річ, тобто предмет є завжди речовою (матеріальною) ознакою³. На це безпосередньо вказує В.Я. Тацій, говорячи, що до предмету злочину необхідно відносити лише певні речі, а не будь-які цінності, бо це обумовлено тим, що законодавець найчастіше вказує саме на певні речі, а точніше їх ознаки, властивості, описуючи той чи інший злочин⁴. Але, хоча предмет на кваліфікацію зазначеного злочину не впливає, проте його встановлення в разі вчинення терористичного акту є обов'язковим задля встановлення матеріальної шкоди від вчиненого злочину та оцінку його суспільної небезпеки.

¹ Бантышев А.Ф. Уголовная ответственность за особо опасные преступления против государства (основы квалификации): Монография. – К.: Изд-во НА СБУ, 2000. – С. 23.

² Международно-правовые основы борьбы с терроризмом: Сборник документов / Составитель В.С. Овчинский. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 159.

³ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. – Х.: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 93.

⁴ Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навчальний посібник. – Х.: Укр. ЮА, 1994. – С. 33.

Окремо необхідно звернути увагу, разом з встановленням матеріальної шкоди (тобто з визначенням наслідків від вчинення терористичного акту) на потребу встановлення потерпілих від цього злочину, якими будуть загиблі від вчинення терористичного акту (поряд з особами, що зазнали від вчинення зазначеного злочину тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості), відповідно до чого дії терористів будуть кваліфікуватись за частиною 3 статті 258 Кримінального кодексу України, що буде свідчити про найбільш високий рівень суспільної небезпеки цього злочину.

Виходячи з викладеного автор вважає, що є потреба у впровадженні в Кримінальний кодекс України нової кримінально-правової норми, яка буде передбачати відповідальність за вчинення терористичного акту міжнародного характеру. Необхідно визначити, що винний, вчиняючи цей злочин, а саме залякуючи своїми загальнонебезпечними діями населення та органи влади, або погрожуючи ними, повинен мати за мету провокацію війни або міжнародне ускладнення. Відповідно до чого дії терористів будуть направлені проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, що і буде виступати родовим об'єктом цього злочину. Через що зазначена кримінально-правова норма повинна міститись в розділі XX Особливої частини Кримінального кодексу України.

А чинна стаття 258 з відповідними змінами, що стосується вказаних вище цілей, повинна міститись в розділі I Особливої частини Кримінального кодексу України. Бо перш за все терористом, що вчиняє цей злочин завдається шкода національній безпеці України в зовнішньополітичній та внутрішньополітичній сфері, відповідно до чого ці сфери діяльності держави і будуть безпосереднім об'єктом цього злочину.

Стаття надійшла до редколегії 12.01.2004 р.

Н.О. Виноградова

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВКСЕЛЬНОГО ОБІГУ

Нині питання вдосконалення українського законодавства з метою вирішення існуючих у ньому проблем є нагальною потребою.

Мета цієї статті – проаналізувати еволюцію вексельного законодавства в Україні та виявити проблем, які потребують свого вирішення.

Становлення вексельного законодавства нашої країни проходило у декілька етапів.

17 червня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Постанову "Про застосування векселів в господарському обігу України" (2470-XII)¹, якою, зокрема, передбачено запровадження в Україні вексельного обігу відповідно до Женевської конвенції 1930 р. Однак на той час український парламент не ратифікував Женевську конвенцію, а лише ввів у дію її положення на території нашої держави. На виконання цієї постанови 10 вересня 1992 р. було прийнято спільну Постанову Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) та Національного банку України (далі – НБУ) № 528 "Про затвердження Правил виготовлення та використання вексельних бланків"², яка встановила певні правила вексельного обліку в Україні.

У свою чергу НБУ 25 лютого 1993 р. затвердив Порядок проведення банками операцій з векселями (№ 22001/85)³, яким встановив, що банки можуть здійснювати кредитні та комісійні операції.

Таким чином, на початку 1993 р. в Україні було закінчено перший етап створення нормативно-правової бази вексельного обігу.

Першим підтвердженням зростання ролі векселя на фінансовому ринку України можна вважати прийняття Указу Президента України від 14 вересня 1994 р. № 530/94 "Про випуск в обіг векселів для покриття взаємної заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності України"⁴. Відповідно до нього та з метою створення умов для подолання платіжної кризи, підвищення майнових відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності України, НБУ повинен був забезпечити проведення до 10 жовтня 1994 р. взаємного заліку заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності станом на день підписання Указу.

Наступним кроком у напрямі підвищення ролі векселів стало прийняття 31 травня 1995 р. спільної постанови КМУ та НБУ № 379 "Про проведення заліку щодо взаємної заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності України та оформлення простроченої заборгованості векселями"⁵, за якою передбачалося проведення на беземісійній основі заліку взаємної заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності всіх форм власності з подальшим оформленням простроченої заборгованості (у тому числі заборгованості за банківськими позиками) векселями на користь кредиторів. У грудні 1995 р. була прийнята ще одна спільна постанова КМУ і НБУ щодо проведення заліку взаємної заборгованості та оформлення її векселями⁶.

¹ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 35.

² Втратила чинність згідно з постановою КМУ № 763 від 4 червня 2002 р. "Про висняття такими, що втратили чинність деяких постанов Кабінету Міністрів України і Національного Банку України" // Офіційний вісник України. – 2003. – № 23. – С. 1120. – Ст. 82.

³ Дію листа скасовано на підставі Постанови НБУ № 258 від 28 травня 1999 р.

⁴ Урядовий кур'єр. – 1994. – № 145.

⁵ Урядовий кур'єр. – 1995. – № 84 – 85.

⁶ Урядовий кур'єр. – 1995. – № 183 – 184.

З метою подальшого розширення сфери обігу векселів у господарському обороті України Указом Президента України від 26 липня 1995 р. № 658/95 "Про розширення сфери обігу векселів"¹ були зняті обмеження щодо суми зобов'язання за одним векселем, встановлені Указом Президента України від 2 листопада 1993 р. № 5504/93 "Про сплату державного мита за вексельні бланки"². Відповідно до Закону України від 15 вересня 1995 р. "Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах"³ векселі досить широко використовувалися і в зовнішньоекономічних відносинах.

Початок наступного етапу розвитку вексельного законодавства необхідно відраховувати від 6 липня 1999 р. Саме в цей день Верховна Рада України прийняла три відповідних закони і Україна приєдналася до Женевської конвенції, якою запроваджено Уніфікований закон про переказні та прості векселі (№ 826 – XIV) (далі – Конвенція), Женевської конвенції 1930 р. про врегулювання деяких колізій законів про переказні та прості векселі (№ 827– XIV) та Женевської конвенції 1930 року про гербовий збір стосовно простих та переказних векселів⁴ (№ 826 – XIV). Перелічені конвенції набули чинності для України 6 січня 2000 р.

Однак приєднання до Конвенції, відбулося напрочуд невдало. Замість того, щоб висловити окремі зауваження, які стосуються особливостей її застосування на території України, приєднання відбулося з урахуванням у цілому всіх зауважень, обумовлених Додатком II до цієї Конвенції. У зв'язку з цим згодом виникла необхідність у прийнятті Верховною Радою України 21 грудня 2000 р. Закону України "Про обіг векселів в Україні".

Проте Президент України 26 січня 2001 р. повернув до парламенту цей закон із зауваженнями для повторного розгляду. Згадані зауваження передбачили можливість зобов'язуватися та набувати прав за переказними та простими векселями лише суб'єктами підприємницької діяльності, що суперечить положенням Уніфікованого закону про переказні векселі та прості векселі (далі – Уніфікований закон), який не містить обмежень стосовно кола фізичних осіб, що можуть зобов'язуватися та набувати прав за векселем⁵.

Крім того, в них зазначалося, що видавати переказні та прості векселі можна лише для оформлення грошового боргу за фактично поставлені товари, виконані роботи та надані послуги.

¹ Урядовий кур'єр. – 1995. – № 113.

² Голос України. – 1993. – № 214.

³ Голос України. – 1995. – № 206 – 207.

⁴ Голос України. – 1999. – № 126.

⁵ Костицький В. В. Вексельное обращение: проблемы и перспективы. Правовое регулирование обращения векселей // Юридическая практика. – 2001. – № 28. – С. 10.

5 квітня 2001 р. Закон України "Про обіг векселів в Україні"¹ було повторно розглянув парламент, погодившись з пропозиціями Президента України.

Отже, на даний час Уніфікований закон та Закон України "Про обіг векселів в Україні" складають основу національного вексельного права і тому має сенс окреслити коло проблем, які виникли після прийняття цього закону та про колізії застосування Уніфікованого закону в нашій державі.

Насамперед цікавим є те, що Закон України "Про обіг векселів в Україні" як один із основних законодавчих актів, що регулюють вексельний обіг в країні, не містить визначення векселя взагалі. В ст. 1 даного Закону є посилання на Закон України "Про цінні папери і фондову біржу" від 18.06.1991 р. № 1201-XII², де вексель визначається як "цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити після настання певного строку визначену суму грошей власнику векселя (векселедержателю)" (ч. 1 ст. 21)³.

Дане формулювання векселя, на думку автора статті, має нечітке визначення строку платежу, що суперечить Уніфікованому закону, який оперує чіткими категоріями. Так Уніфікований закон передбачає опротестування векселя та реалізацію права регресу в разі несплати за векселем у визначений в ньому строк. Поняття "після строку платежу" порушує права векселедержателя – кредитора, оскільки є несумісним із процедурою протесту векселя, яка фіксує невиконання зобов'язання платника за векселем⁴.

Дане визначення обмежує такі функції векселя як платіжного інструмента та боргового зобов'язання, а також підкреслює виключну товарність векселя. Неповноту поняття "вексель" підкреслив у своїй статті й Д. Винокуров⁵.

Оскільки в переказних векселях прямим платником є не векселедавець, а акцептант, то визначення векселя за Законом України "Про цінні папери і фондову біржу" не повною мірою відповідає вимогам Конвенції, оскільки воно є справедливим лише для простих векселів.

Брак обігових коштів, відсутність на фондовому ринку ліквідних інструментів ще у 90-х роках змусила інвесторів й операторів ринку та підприємства усіх форм власності, в тому числі й державної, вдаватися до розрахунків за поставлені товари, роботи та послуги векселями, які відповідно до законодавства були також і борговими цінними паперами. Ці обставини і

¹ Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 24. – Ст. 128.

² Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 38. – Ст. 508.

³ ВВР. – 1991. – № 38. – Ст. 508.

⁴ Рудненко Т. Закон України "Про обіг векселів в Україні" та національне вексельне законодавство // Юридический журнал. – 2003. – № 9.

⁵ Винокуров Д. Вексельное обращение: правовой аспект // Налоги и бухгалтерский учет. – 2002. – № 74. – С. 22.

спричинили істотне поширення на фондовому ринку угод, предметом яких став саме вексель. Завдяки тому що Пенсійний фонд України почав оформляти заборгованість підприємств щодо обов'язкових платежів до бюджету векселями, а комерційні банки стали випускати так звані фінансові векселі, ринок боргових цінних паперів наприкінці 1998 р. фактично зберіг свої позиції і мав гарні перспективи розвитку.

Але з набранням чинності Закону України "Про вексельний обіг в Україні", а також завдяки зусиллям уряду щодо недопущення бартерних схем у розрахунках між суб'єктами господарювання вексель втратив позицію інструмента-лідера. Крім того, податкове законодавство розглядає вексель лише як цінний папір і при розрахунках векселями за відповідними угодами, такі угоди визнаються бартерними, при цьому нараховується ПДВ, що з економічної точки зору стає невигідним для векселедержателів. Дану проблему більш детально висвітлили у своїх статтях О. Голенко¹ та К. Полозов². Зрештою 2001 р. не виправдав сподівань учасників ринку цінних паперів щодо якісних зрушень на фондовому ринку України і появи нових привабливих інструментів для маневрування активами інвесторів.

З огляду на перелічені вище проблеми Державною комісією з питань фондового ринку за участю основних учасників фондового ринку було розроблено законопроект "Про цінні папери та фондовий ринок"³, де в ст. 14 запропоновано визначення векселя як фінансового інструменту. А саме: "Вексель – фінансовий інструмент, який посідає функції платіжного інструмента та боргового цінного папера, що засвідчує безумовне грошове зобов'язання, за яким одна особа зобов'язана сплатити іншій особі визначену у векселі суму коштів у визначений у векселі строк у визначеному векселем місці.

Вексель виконує різні функції господарської діяльності залежно від обставин:

боргового зобов'язання – в разі оформлення заборгованості за господарським договором за передані товари, виконані роботи, надані послуги;

цінного паперу – у випадку, коли він є предметом купівлі-продажу за господарським договором;

платіжного інструмента – у випадку використання його в розрахунках із суб'єктами господарської діяльності"⁴.

Автор статті повністю погоджується з таким визначенням векселя, оскільки воно розширює та повністю охоплює функції векселя та дозволяє

¹ Голенко О. "... вот вам вексель!" // *Налоги и бухгалтерский учет*. – 2002. – № 10. – С. 35-42.

² Полозов К. Налог на прибыль и вексель // *Бухгалтерия*. – 2002. – № 4/2. – С. 73-75.

³ Архів автора.

⁴ Руденко Т. Закон України "Про обіг векселів в Україні" та національне вексельне законодавство // *Юридический журнал*. – 2003. – № 9.

використовувати його в різних напрямках та сферах економічної та фінансової діяльності України.

Проте, на жаль, Закон України "Про обіг векселів в Україні" містить ще низку недоліків, які потребують законодавчого врегулювання, зокрема, формулювання аб. 1 ст. 4 фактично виключило з обігу фінансові векселі, які, власне видавалися в обмін на залучені кошти, що дозволяло збільшити обсяги коштів, залучених від вкладників (юридичних і фізичних осіб); залишився невизначеним порядок розповсюдження бланків векселів (ст. 5) та інші.

Закон "Про обіг векселів в Україні" містить також одну суттєву невідповідність Уніфікованому закону. Він не передбачає судового порядку розгляду вексельних спорів, запроваджуючи замість нього норму про те, що вексель, на який нотаріусом здійснено протест, є виконавчим документом.

Міжнародні законодавчі акти, які регулюють вексельний обіг, встановлюють лише основи та загальні правила виконання вексельних зобов'язань. Особливості та безпосередній порядок виконання вексельних зобов'язань встановлюється національним законодавством¹.

Як зазначалося вище Україна приєдналася до Женевської системи вексельного права з урахуванням застережень Додатку II до Конвенції, ця обставина та певні недоліки національного законодавства зумовили виникнення колізій застосування УВЗ в нашій державі.

Практика законодавств держав, що входять у систему женецького вексельного права (особливо це стосується держав – учасниць СНД), пішла шляхом прийняття законодавчими органами нормативних актів, які за змістом, способом викладення, структурою практично повторюють сам Уніфікований закон, за винятком деяких окремих положень, які стосуються специфіки вексельного обігу на території конкретної держави. Показовими прикладами в цьому сенсі є Закон Республіки Казахстан "Про вексельний обіг в Республіці Казахстан" № 97-І від 28 квітня 1995 р.² і "Положення про переказний і простий вексель" № 104 /1341, затверджене постановою ЦВК СРСР та РИК СРСР від 7 серпня 1937 р., яке застосовується на території Російської Федерації згідно з Федеральним законом Російської Федерації "Про переказний і простий вексель" від 11 березня 1997 р. № 48-ФЗ³.

Очевидно Україна мала піти аналогічним шляхом і ввести в дію Уніфікований закон в описаному вище порядку, тобто через прийняття конкретного нормативного акта, положення якого ґрунтувалися б на нормах Уніфікованого закону. Прийняті ж Верховною Радою України Закони України "Про приєднання України до Женевської конвенції 1930 року, якою запроваджено Уніфікований закон про переказні векселі та прості векселі"

¹ Вишневикий А.А. Вексельное право. – М.: Юристъ, 1996. – С.129.

² Вексельное обращение. – Алма-Ата: Право, 1996. – 43.

³ Вексельное право: Сборник нормативных актов. – М.: Юристъ, 1998. – С.17

та "Про обіг векселів в Україні", на думку автора, самі по собі не вводять у дію Уніфікований закон на території України. Вони лише відносять Конвенцію до числа актів законодавства України про вексельний обіг.

Сама ж Конвенція, попри набутий нею статус акта національного законодавства, не вводить у дію Уніфікований закон на території України, вона передбачає лише виконання Україною зобов'язань для забезпечення належного введення в дію норм цього закону. Та й сам ЗУ "Про обіг векселів в Україні", як зазначалося вище, не регулює питань, перелічених в Уніфікованому законі (зокрема, про складання та форму векселів, про індосамент, акцепт, аваль, платіж, комплект примірників, копії векселів тощо).

Отже, виходячи з обмежувального тлумачення ст. 1 Конвенції, випливає висновок про те, що на території України Уніфікований закон не може застосовуватись, оскільки Україна не виконала своїх зобов'язань із введення його в дію належним чином (не прийнято відповідного нормативного акта національного законодавства, який регулює ті ж (чи майже ті ж) питання, які є об'єктом регулювання Уніфікованого закону).

Неврегульованим залишається й питання в який спосіб необхідно було ввести в дію Уніфікований закон. Згідно зі ст. 3 Конвенції автентичними її текстами є французький та англійський. Згідно зі ст. 20 Закону про міжнародні договори (в редакції 1993 р.) "1. Договори, що набрали чинності для України, – ратифіковані договори і договори, затвердження, прийняття або прислання до яких здійснено на підставі рішень відповідно Верховної Ради України або Президента України..., публікуються у "Відомостях Верховної Ради України" в газеті Верховної Ради України та у "Зібранні діючих міжнародних договорів України" ... 5. У разі, коли міжнародний договір України не має автентичного тексту державною мовою України, публікується один із автентичних текстів іноземною мовою, а також офіційний переклад державною мовою України, здійснений Міністерством закордонних справ України".

Викладене дозволяє стверджувати, що підґрунтям для офіційного застосування на території України норм Уніфікований закон є офіційний переклад його тексту державною мовою України, здійснений Міністерством закордонних справ України. Однак на сьогодні такого перекладу не існує, що ставить під сумнів правомірність офіційного застосування державними органами тексту названого закону, переклад якого здійснено невідомими авторами.

Крім того, Уніфікований закон мав бути оприлюднений у порядку, визначеному Указом Президента України "Про порядок офіційного обнародування нормативно-правових актів та набрання ними чинності" від 10 червня 1997 р. № 503/97 (далі – Указ), відповідно до якого "громадяни, державні органи, підприємства, установи, організації під час здійснення своїх прав і обов'язків повинні застосовувати закони України, інші акти Верховної Ради

України, акти Президента України і Кабінету Міністрів України, опубліковані в офіційних друкованих виданнях...".

Отже, для застосування норм Уніфікованого закону в порядку, передбаченому для норм актів національного законодавства, необхідно, щоб одночасно виконувалися такі умови : даний акт, принаймні, повинен мати силу закону України та бути опублікованим в одному з офіційних друкованих видань, визначених Указом ("Офіційному віснику України", "Відомостях Верховної Ради України", газеті "Урядовий кур'єр").

Якщо виходити з того, що Конвенція, якою запроваджено Уніфікований закон, за статусом прирівняна до законів України, то її текст також мав бути опублікованим в одному з офіційних друкованих видань, перелічених в Указі. На сьогоднішній день слід із сумом констатувати, що публікація Конвенції в жодному із зазначених друкованих джерел не відбулася. Водночас, за даними комп'ютерної інформаційно-пошукової системи "Ліга: Закон Професіонал" опублікування Конвенції відбулося в спеціальному випуску журналу "Баланс" за серпень 2000 р., в "Українській інвестиційній газеті" № 18-19 за травень 2001 р., журналі "Атланта - Податки та бухгалтерський облік" № 20 за травень 2001 р., а також у газеті "Цінні папери України" № 21 за травень 2001 р. Зазначена обставина змушує дійти вельми сумного висновку, що в даному випадку має діяти п. 2 Указу, в якому зазначено, що "нормативно-правові акти, опубліковані в інших друкованих виданнях, мають інформаційний характер і не можуть бути використані для офіційного застосування".

Отже, на думку автора, в Україні дотепер існує парадоксальна ситуація, коли Уніфікований закон хоч і введений в дію на території України, проте не може вважатися введеним у дію з дотриманням вимог чинного законодавства через відсутність офіційного перекладу його тексту та порушення вимог стосовно його оприлюднення в засобах масової інформації.

Необхідно відмітити, що в правовому регулюванні вексельного обігу, на жаль, існує багато проблем, спірних питань та різного роду протиріч між чинними законодавчими актами. Слід зазначити, що частина цих проблем пов'язана із загальноекономічними проблемами, інша ж являється виключно правовою. Ці проблеми потребують свого вирішення, і тому подальше вдосконалення вексельного законодавства повинно постійно бути в центрі уваги як законодавців, так і науковців. Тому після прийняття нових Цивільного та Господарського кодексів та нового Закону України "Про цінні папери та фондовий ринок", з урахуванням досвіду застосування на практиці положень Закону України "Про обіг векселів в Україні", необхідно буде повернутися до розробки нової редакції цього Закону.

Науковці та практики продовжують роботу по вдосконаленню нормативно-правового врегулювання вексельного обігу. Згадане дає підстави для сподівань, що комплексна програма розвитку вексельного обігу в Україні (підготовлена ще у 2003 р. робочою групою НБУ та Асоціації українських

банків), яка містить розділи щодо вдосконалення Закону України "Про біржові векселі в Україні" та приведення національного законодавства у відповідність із цим законом, розробку КМУ нової редакції Закону України "Про цінні папери та фондову біржу" все ж таки буде виконана.

Стаття надійшла до редколегії 17.12.2004 р.

О.О. Чепурний

ДИСФУНКЦІЯ ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

"Ignorantia non est argumentum"
(лат. – неумовно не є аргументом)
Спіноза

Проблема дисфункції як правового явища не належить до числа центральних у науці кримінального процесу. Разом з тим, важливість її дослідження полягає у тому, що вивчення дисфункцій дозволяє розробити рекомендації по протидії спробам перешкодити здійсненню кримінально – процесуальних функцій та вирішенню завдань кримінального судочинства.

Останньою роботою, в якій започатковано розв'язання даної загальної проблеми, є кандидатська дисертація В.А. Чернишова "Проблема функцій у російській науці кримінального процесу"¹. Однак, дисфункція захисту у кримінальному процесі дослідженою ще не була. Саме цьому питанню присвячена стаття.

Конституція України проголошує, що підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист². Для забезпечення права на захист від обвинувачення в Україні діє адвокатура³. Цей конституційний принцип є важливою гарантією об'єктивного розслідування і судового розгляду справи та запобігання притягненню до кримінальної відповідальності невинуватих осіб.

Право підозрюваного, обвинуваченого на захист включає як право захищатися від підозри чи обвинувачення, так і право на захист своїх особистих і майнових інтересів. Функція захисту виникає одночасно з функцією обвинувачення і здійснюється паралельно з нею на всіх етапах руху кримінальної справи, коли існує обвинувачення.

¹ Чернышев В.А. Проблема функций в российской науке уголовного процесса. – Ижевск, 1999. – С. 23.

² Конституція України. – Ч. 2. – Ст. 63; П. 6. – Ч. 3. – Ст. 129.

³ Конституція України. – Ч. 2. – Ст. 59.

Найбільш ефективним засобом забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист є участь захисника в кримінальному процесі, оскільки через юридичну неосвіченість, а також психологічний шок, стан пригніченості, викликані фактом затримання, пред'явлення обвинувачення і засудження, вони не спроможні повністю реалізувати свої процесуальні права, особливо тоді, коли перебувають під вартою.

На практиці захисниками переважно є адвокати. Відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України від 19 грудня 1992 року "Про адвокатуру", при здійсненні своїх професійних обов'язків адвокат не має права відмовитись від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного¹. Разом з тим, КПК України (в редакції Закону від 21 червня 2001 року) надає захиснику – адвокату право відмовитися від виконання своїх обов'язків "коли він свою відмову мотивує недостатніми знаннями чи некомпетентністю"².

Це положення дискредитує як самого адвоката, що відмовляється від захисту з вказаних підстав, так і Інститут адвокатури в цілому³. Надання захиснику – адвокату права на відмову від виконання своїх обов'язків після допуску до участі у справі з мотивів недостатності знань чи некомпетентності не гарантує, що наступні, запрошені обвинуваченим, чи призначені судом чи слідчим захисники просто при небажанні здійснювати захист у даній справі відмовляться від захисту саме з цих, надуманих мотивів, без будь-яких можливих дискваліфікаційних наслідків⁴.

Важко переоцінити значення рівня підготовленості кандидатів в адвокати та їх освіту для визначення спроможності займатися адвокатською практикою взагалі. До того ж, кваліфікаційні комісії беруть до уваги моральні якості та життєвий досвід цих кандидатів. Якщо міркувати під цим кутом зору, то може запропонувати законодавцю надати адвокату право відмовитися від захисту не тільки в разі недостатніх знань чи некомпетентності, але й у випадку незначного життєвого досвіду та низькими моральними якостями? На наш погляд, це не так. Свідомство про право на заняття адвокатською діяльністю видається юристу тільки після складання кваліфікаційного іспиту, котрим визначається рівень компетентності і підготовленості до виконання обов'язків адвоката. Люди, чії права, інтереси та долі нерідко залежать від їх захисника-адвоката мають бути впевнені, що особи, допущені до адвокатської діяльності, є професіоналами найвищого рівня. А.Ф. Коні

¹ Про те, що адвокат не може відмовитися від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, іде мова і в ч. 3 ст. 8 проекту нової редакції Закону України "Про адвокатуру", який вноситься на обговорення згідно з рішенням правління Спілки адвокатів України від 17 березня 2003 р. // Адвокат. – 2003. – № 1.

² Кримінально-процесуальний кодекс України. – П. 2 ч. 7 ст. 48.

³ Бронз Й.Л. Проблеми закона – проблеми адвокатури // Адвокат. – 2002. – № 4. – С. 11.

⁴ Попелюшко В.О. До питання про зміст та правовий механізм забезпечення та реалізації права обвинуваченого на захист // Адвокат. – 2002. – № 1. – С. 20-21.

зазначав, що "кримінальний захисник повинен бути муж добрий, досвідчений в слові, озброєний знаннями і глибокою чесністю..."¹.

На наш погляд, відмова захисника-адвоката від захисту обвинуваченого з мотивів недостатності знань чи некомпетентності – це дисфункція кримінального процесу. Взагалі, під дисфункцією кримінального процесу розуміються дії його учасника, які перешкоджають вирішенню завдання, яке поставлене перед ним кримінально-процесуальним законодавством².

Нещодавно в Міністерстві юстиції відбулась нарада щодо проблемних питань, пов'язаних із застосуванням чинного законодавства при забезпеченні прав підозрюваних, обвинувачених на захист, ініційована Міністерством внутрішніх справ. У листі МВС від 23 лютого 2003 року констатується, що набула масового поширення практика прямої відмови адвокатів виконувати функцію захисту³. Ці дії є дисфункцією кримінального процесу, оскільки не виконуються ст. 59, ч. 2 ст. 63, п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції України, ч. 1 ст. 7 Закону "Про адвокатуру", ч. 1 ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу.

Відповідно до ст. 10 Правил адвокатської етики, адвокат зобов'язаний надавати правову допомогу клієнтам компетентно і добросовісно, що передбачає знання відповідних норм права, наявність необхідного досвіду їх застосування, досконалість в урахуванні всіх обставин, що стосуються доручення клієнта і можливих правових наслідків його виконання, ретельну підготовку до належного виконання доручення. Адвокат зобов'язаний незалежно від сфери переважної спеціалізації, якщо така має місце, підтримувати на належному рівні знання у питаннях, з яких він згідно з чинним законодавством зобов'язаний надавати юридичну допомогу за призначенням органами слідства або суду, а також безкоштовно.

У випадку, коли для досягнення рівня компетентності, необхідного для належного виконання доручення, адвокату потрібна спеціальна підготовка, що виходить за межі звичайної підготовки до справи і вимагає значного часу через відсутність у адвоката спеціальних знань законодавства, що підлягає застосуванню в даному випадку, або досвіду ведення відповідної категорії справ, адвокат зобов'язаний до укладення угоди з клієнтом попередити його про необхідність такої підготовки⁴.

Таким чином, всі питання, що пов'язані з визначенням компетентності та рівня знань адвоката для надання правової допомоги, визначається адвокатом та клієнтом до укладення угоди у конкретній справі. Якщо ж адвокат прийняв доручення клієнта, визначивши рівень своїх знань та компетентно-

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения в 2 томах. – Т. I. – М., 1959. – С. 72.

² Чернышев В.В. Проблема функций в российской науке уголовного процесса: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ижевск, 1999. – С. 22.

³ Варфоломеева Т.В. Неужели в Украине защит злейшноватимуть "фахівців в галузі права" і "лержанна адвокатура"? // Адвокат. – 2003. – № 2. – С. 42.

⁴ Правила адвокатської етики // Юридичний вісник України. – 1999. – 18–24 листопада.

сті як достатній для його виконання, то відмова від своїх обов'язків з причин відсутності належної кваліфікації для захисту обвинуваченого є недопустимою.

Чим можна пояснити психологічні особливості дій адвоката який спочатку погодився, а потім відмовився від захисту? Про головний мотив ми вже відмічали вище – це недостатні знання чи не компетенція. Але тут можуть бути і інші мотиви, наприклад: корисні, бажання уникнути невдачі та інші. Відомо, що самому адвокату та колу його клієнтів не байдуже яке співвідношення мають його "виграні" та "програні" справи. Ця пропорція не аби яким чином впливає на авторитет а звідси і на матеріальне становище адвоката. Бажання уникнути поразки лобою ціною призводить і до негативних особистісних і моральних перетворень, професійної деформації.

І справа не тільки і навіть не стільки в практичних проблемах з захистом, що виникають. Справа ще й у наступному. Запровадження вказаної інноваційної юридичної технології є нічим іншим, як правовим свавіллям законодавця, що здатне привести до неприпустимого факту позбавлення закону вкрай необхідної характеристики – легітимності.

"Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України"¹, а в даному випадку конституційне право обвинуваченого на захист обмежується КПК шляхом ліквідації правових механізмів його забезпечення.

Робота адвоката – захисника у кримінальній справі є складовою частиною судочинства як публічною функцією держави². Його допомога необхідна не тільки обвинуваченому, але й органам правосуддя³. Не випадково, в "Загальному кодексі правил для адвокатів Європейського співтовариства" (прийнятого делегацією 12 країн – учасниць на пленарному засіданні в Страсбурзі у жовтні 1988 року) акцентується увага на тому, що "адвокат має діяти в інтересах права в цілому так само, як і в інтересах тих, чії права і свободи йому довірено захищати (п. 1.1), а в Пояснювальній записці до Рекомендацій Кабінету Міністрів державам – учасницям Ради Європи про свободу здійснення професійних адвокатських обов'язків, прийнятих 25 жовтня 2000 року – "адвокати мають не лише обслуговувати своїх клієнтів, але й інтереси системи правосуддя в цілому" (п. 3). І дійсно, КПК визначає завдання адвоката в кримінальному процесі, його права, обов'язки, регламентує діяльність по виконанню поставлених завдань та напрямок такої діяльності. Закон визначає випадки обов'язкової участі адвоката-захисника у

¹ Конституції України. – Ч. 1. – Ст. 64.

² Попелюшко В.О. Публічність кримінального судочинства і захист // Адвокат. – 2003. – № 2. – С. 10.

³ Стецовский Ю.И. Советская адвокатура. – М., 1989. – С. 14-15.

справі, порядок його призначення слідчим, судом, якими здійснюється провадження у справі.

Таким чином, захист – це публічно-правовий обов'язок адвоката. Захист є його функцією навіть у випадках, коли адвокат-захисник діє у справі за призначенням проти волі свого підзахисного. Його діяльність спрямована на досягнення публічних цілей. Якщо ж адвокат-захисник відмовляється від виконання своїх обов'язків, це неминуче призводить до деформації таких принципів кримінального процесу, як публічність, рівність та змагальність сторін. Отже, спостерігається парадоксальна тенденція переродження самого розуміння такого фундаментального, сталого поняття як принцип, та зниження значення основоположного правила до рівня рекомендації, необов'язкової до виконання.

З таким станом миритися не можна. Положення п. 2 ч. 7 ст. 48 КПК, що передбачає можливість захисника-адвоката відмовитись від виконання своїх обов'язків, коли він свою відмову мотивує недостатніми знаннями чи некомпетентністю, порушує конституційне право обвинуваченого на захист. З цього питання Спілка адвокатів України вже звернулася до Верховної Ради України¹. Дана норма повинна бути негайно вилучена з КПК України.

На наш погляд, перспективи подальших досліджень у даному напрямку полягають у тому, що слід розширити межі вчення про кримінально-процесуальні функції за рахунок включення до нього проблеми дисфункції.

Стаття надійшла до редколегії 24.12.2004 р.

¹ Адвокати пишуть // Адвокат. – 2002. – № 1. – С. 50.

Розділ III. ПРИЧИНИ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

П.Я. Мінка

РОЛЬ ОВС У ПРОФІЛАКТИЦІ НАРКОМАНІЇ

По оцінкам експертів ООН, світовий незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних речовин дорівнює приблизно 500 мільярдів доларів на рік, що становить 10-13% світової торгівлі.

В теперішній час в Україні виникла досить стійка та розвинута інфраструктура наркобізнесу. Її базу створюють вихідці із Середньої Азії, Закавказзя, Казахстану, групуюсь за національно-земельними ознаками, а також особи циганської національності. Немаловажну роль відіграє і місцева кримінальна середа. Зростає кількість спільних комерційних підприємств з країнами, традиційно виробляючих наркотики, поширюються незаконні ділові зв'язки.

Геополітичне положення України характеризується тим, що Україна є країною Східної Європи, вона практично розташована у центрі Європи. Через територію України транзитом переправляються наркотики з країн Центральної Азії в центральні регіони Росії, країни західної та Центральної Європи, частина яких неминуче осідає в Україні та стає предметом інтересу наркогрупіровок. Крім того, кліматичні умови України дозволяють вирощувати на її території різні сорти маку, коноплі, що служить сировинною базою для виготовлення наркотичних засобів. Наприкінці 90-х років на території України було виявлено робітниками ОВС кілька десятків підпільних лабораторій, які виготовляли наркотичні засоби.

Більш 200 млн. чоловік у світі споживають наркотичні засоби, цей контингент і є особливим ринком збуту різних видів наркотичних засобів.

Протидія наркоманії і наркобізнесу в державі, недопущення розвитку їх антисоціальних тенденцій, а також регуляторна державна політика в цій сфері на сучасному стані є необхідною умовою розвиненого суспільства, важливим фактором його економічного, культурного та правового рівня. До останнього часу вченими соціологами не визначена єдина причина розвитку наркоманії. Виділяються біологічні, психологічні, соціологічні чинники. Серед них – значні недоліки у виховній роботі, насамперед серед молоді.

До соціально-психологічних обставин вживання наркотичних засобів відносяться негативні явища суспільної психології, які впливають на свідомість і волю молоді. Внаслідок відбувчихся в суспільстві процесів був втрачений моральний вплив на молоді.

Організаційні обставини зв'язані з тим, що довгий час проблеми наркоманії в нашій країні, ніби не існувало, тому і не велась спрямована боротьба з таким негативним явищем, як наркобізнес, була відсутня належна координація і взаємодія органів охорони здоров'я правоохоронними органами.

Активна протидія наркотизму стала одним із стратегічних напрямків діяльності органів внутрішніх справ і розглядається як суттєвий чинник стабілізації загальної кримінологічної ситуації в державі. З метою досягнення якісних результатів у цій діяльності вживались організаційні та практичні заходи, спрямовані на викриття саме розповсюдження наркотиків.

З цією метою на озброєння правоохоронних органів було взято такі нові методи оперативно-розшукової діяльності, як оперативна закупівля, контрольована поставка, застосовується практика проведення оперативно-профілактичних відпрацювань місць проведення дозвілля громадян, об'єктів легального обігу наркотиків, в навчально-виховних закладах, ці заходи проводились у рамках спеціальних операцій "Мак", "Батискаф", "Генофонд". До того ж взята участь у міжнародних операціях "Канал" та "Стримування".

Особливо непокоїть проникнення наркотиків до навчально-виховних закладів. У минулому році в Україні органами внутрішніх справ з органами освіти в рамках операції "Генофонд" відпрацьовувались понад 11 тис. місць навчання неповнолітніх та молоді. Під час операції було затримано в стані наркотичного сп'яніння – 527 неповнолітніх. У навчальних закладах та на прилеглих до них територіях виявлено понад 750 фактів незаконного обігу наркотиків, у разі чого порушено 540 кримінальних справ. До 422 неповнолітніх були застосовані заходи адміністративного впливу.

Протягом операції виявлено, обстежено в медичних закладах та поставлено на облік 434 неповнолітні споживачі наркотиків, у т.ч. 174 – за повідомленнями органів освіти.

Набирає негативного резонансу проникнення синтетичних наркотиків із сучасного кримінального середовища в ігровий і видовищний бізнес, а також до місць масового проведення дозвілля. Відпрацювання розважальних закладів та об'єктів масового перебування громадян працівниками ОВД – підтвердили їх використання ділками від наркобізнесу. Виявлено випадки, коли наркотиками торгували працівники зазначених закладів. Так протягом 2003 року в Україні відпрацьовано – 17,5 тис. розважальних закладів та місць проведення дозвілля громадян. Виявлено 2,5 тис. злочинів, пов'язаних із наркотиками, у т.ч. 61 – стосовно їх збуту, 128 – зберігання та 5 – публічного вживання, до адміністративної відповідальності за зберігання наркотичних засобів у невеликих кількостях притягнуто 142 особи. Така тенденція спостерігається і цьому році.

В минулому році органами внутрішніх справ до обласних і районних державних адміністрацій направлено понад 268 подань щодо припинення діяльності розважальних закладів, де виявлені факти неодноразового вживання або розповсюдження наркотиків.

Проявляє увагу міжнародний наркобізнес до України як до нового ринку збуту та зручної території для транзиту наркотиків країну заповнюють наркотики іноземного походження – героїн, кокаїн, амфетаміни, метамфетаміни, "екстази", МДМА та галюциногенні речовини ЛСД.

У 2003 році зафіксовано працівниками ОВС понад 500 фактів обігу на території України зазначених наркотичних засобів та присотропних речовин, з нелегальної торгівлі виучено понад 3,6 кг героїну та кокаїну, 15 тис. доз амфетамінів та "екстази".

В цьому році працівниками органів внутрішніх справ ліквідовано 56 міжнародних каналів контрабандного переміщення наркозасобів. Слід зазначити, що маршрути постачання наркотиків постійно змінюються. Останнім часом спостерігається збільшення обсягів постачання контрабандних психотропних речовин (амфетамінів, метамфетамінів, "екстази") на Україну з Польщі та нарковмісних медичних препаратів з території Румунії та Молдови. Це пояснюється меншою їх вартістю по відношенню до вартості героїну і кокаїну та збільшенням попиту на них у молодіжному середовищі.

Все ж пріоритетними напрямками в боротьбі з наркозлочинністю треба визначити викриття збувальників наркотичних засобів, особливо злочинних угруповань наркоділків, утримувачів притонів, втягнень у наркоманію, протидія поширенню "важких" наркотиків та ліквідація каналів їх надходження до споживачів, а також підпільних лабораторій для їх виготовлення.

Протягом 7 місяців 2004 року органами та підрозділами внутрішніх справ виявлено 40,3 тис. злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків проти 34,9 тис. у 2003 році (+15,2%). На 15,7% збільшилась кількість виявлених тяжких та особливо-тяжких нарко-злочинів, питома вага яких від усіх зареєстрованих склала 41,3%.

Виявлено 24,2 тис. осіб, які здійснювали незаконні операції з наркотиками.

Основні зусилля були направлені на документування розповсюджувачів наркотиків, кількість таких злочинів збільшилась у порівнянні з минулим роком на 3,1 %, задокументовано 2594 таких злочинів, скоєних групою наркозбувальників проти 2302 у 2003 році ліквідовано 159 міжрегіональних каналів переміщення наркозасобів за допомогою контрольованого постачання.

Однією з форм протидії контрабандному нахожденню наркозасобів на Україну є проведення спеціальних операцій. Щорічно МВС, с держмитслужбою, Державною прикордонною службою України на кордонах із Білорусією, Молдовою, Росією проводять спільні міждержавні операції "Канал" та інші по перекриттю контрабандного нахождення та транзиту наркозасобів.

Крім завезення в Україну готових наркотиків іноземного виробництва, вже стала реальністю організація вітчизняних нарколабораторій з їх виго-

товленням на основі власної наркосирови. Зараз в Україні, як і раніше переважають наркотики рослинного надходження. Це макова соломка, з якої в побутових умовах виготовляються опійні розчини, що вживаються ін'єкційним шляхом, а також група канабісних наркозасобів з конопель (гашиш, гашишна олія, марихуана). В оновленому працівниками ОВС з незаконного обігу вилучається наркосировина для виготовлення цих наркотиків – олійна макова соломка і конопля. Протягом 2003 року силами органів внутрішніх справ з незаконного обігу вилучено близько 16 т. макової соломи і 5,8 т. марихуани, знищено незаконних посівів снодійного маку та конопель на загальній площі понад 767 тим. м². Така тенденція зберігається і в цьому році.

Одним з пріоритетних напрямків діяльності органів внутрішніх справ є виявлення та ліквідація груп наркоділків, сформованих на етнічній основі. Окреме питання – це протидія циганській наркозалежності. За весь 2003 рік органами внутрішніх справ України за незаконні операції з наркотиками затримано 900 осіб циганської національності, порушено 1336 кримінальних справ, у т.ч. 907 за збут. До кримінальної відповідальності притягнуто 842 циганських наркоділків, з яких 371 – заарештовано. Із незаконного обігу вилучено 931 кг наркотичних засобів та психотропних речовин, у т.ч. 1 кг 330 г. героїну.

Крім підпільного виготовлення кустарних наркотичних засобів, загрозу поширенню наркоманії в Україні становить також неконтрольований витік у незаконний обіг промислових нарковмісних препаратів з підприємств хіміфармпромисловості та лікувально-оздоровчої сфери. Щорічно з нелегального обігу їх вилучається від 20 до 30 кг. Цьому сприяють порушення у веденні обліку, забезпеченні охорони, організації зберігання, транспортування, виробництва тощо. Тільки під час щорічного комплексу заходів з відпрацювання аптек, хіміфармлікарств, складів та інших суб'єктів виробництва, зберігання і реалізації наркотиковмісних препаратів під умовним найменуванням "Батискаф" перевіркою було охоплено 6,1 тис. таких об'єктів. Виявлено 526 фактів порушень обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, за якими порушено 120 кримінальних справ. З незаконного обігу вилучено 0,5 кг лікарських наркотичних засобів, психотропних речовин та 570,2 кг прекурсорів.

Вплинути на ситуацію можливо з позиції попереджувальних заходів:

- необхідно активізувати соціальну профілактичну, удосконалити організаційно-правові заходи боротьби з цим негативним явищем, добиватися відповідальності і покарання осіб, які займаються незаконним розповсюдженням наркотичних засобів, зміцнювати міжнародні зв'язки в боротьбі з контрабандою наркотичних засобів, наркобізнесом, та наркомафією.

Другим пріоритетним напрямком діяльності органів внутрішніх справ є профілактична робота, яку необхідно проводити в тісній співпраці з місцевими органами самоврядування із залученням громадських організацій. Треба повністю вирішити питання фінансування таких заходів. Активізувати

антинаркотичну пропаганду і попереджувальну роботу в молодіжному середовищі, і особливо це стосується навчальних закладів. Необхідно висвітлювати в засобах масової інформації не тільки проблемні питання поширення наркоманії, а й роботу, яку проводять органи внутрішніх справ у питанні протидії цим негативним явищам та наркозлочинності.

Заходи, які вживаються сьогодні, явно неадекватні ситуації, що склалась. Найбільш слабкою ланкою в протидії поширенню наркоманії залишається профілактична робота.

На сьогоднішній день при мінімальному фінансуванні галузі охорони здоров'я наркологічна служба не справляється в повному обсязі з лікуванням та реабілітацією наркохворих.

Ситуація ускладнюється зменшенням державних наркологічних диспансерів, а в функціонуючих існує велика платня за лікування, яку не в змозі надати переважна кількість наркозалежних. Не проводиться також увесь комплекс реабілітаційних заходів.

Однією з основних причин поширення наркозлочинності у підлітковому віці є відсутність системи раннього виявлення, попередження та реагування на правопорушення з боку неповнолітніх. Система виховно-педагогічного запобігання злочинності серед підростаючого покоління, яка існувала раніш себе практично вичерпала, а нові методи правового навчання, виховання та валеологічна освіта ще не знайшли належної підтримки в навчальних закладах країни. Слабо проводиться робота з підлітками і молоддю за місцем проживання.

У більшості регіонів України через відсутність фінансування не забезпечено профілактику поширення наркоманії шляхом створення відповідних умов для безкоштовного лікування хворих на наркоманію.

На сьогоднішній день реальної можливості отримати лікування від наркоманії не мають більшість хворих. Загальна кількість койко-місць по державі становить біля 7 тисяч, що в середньому складає 17,5 наркохворого на одне койко-місце.

На даний час в Україні з боку окремих громадських організацій та міжнародних фондів проводиться пропаганда стосовно протидії поширенню ВІА / СНІДу та позбавлення наркозалежності.

Але слід зазначити, що лише репресивними заходами правоохоронних органів подолати наркоманію неможливо.

Наступне проголошення суверенної України постала необхідність інтеграції законодавчої бази України в європейській та світовий правовий простір, створення власної нормативно-правової бази, яка б у повній мірі реалізувала міжнародні положення у сфері протидії розповсюдженню наркоманії.

Аналізуючи існуючу практику, треба зазначити, що антинаркотичне законодавство в цілому успішно реалізується. Разом з тим ряд його положень потребує впорядкування і приведення у відповідність до інших законодавчих та нормативних актів.

Потребує також більш чіткого виконання ст. 9 Закону України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними" щодо запобігання використанню об'єктів масового перебування громадян для вживання чи збуту наркотичних засобів або психотропних речовин.

Проблема незаконного обігу наркотиків не обійшла жодної країни світу, вирішення її можливе лише при об'єднанні спільних зусиль світового співтовариства. Саме тому МВС України треба проводити послідовну політику по укріпленню та розширенню міжнародного співробітництва в цій сфері.

Незважаючи на вжиті заходи, проблема наркоманії та пов'язаної з нею злочинності залишається однією з найгостріших проблем сьогодення.

Стаття надійшла до редколегії 24.02.2005 р.

І.В. Банікевич

ЩОДО ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ, ПОСТАВЛЕНОЇ НА ПРОФІЛАКТИЧНИЙ ОБЛІК В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Роки незалежності України стали періодом утвердження конституційних норм, значних перетворень у політичній, економічній, соціальній та інших сферах суспільного життя, і зокрема в правовій системі. Статтею 3 Конституції України¹ визначається, що найвищою соціальною цінністю є життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека людини. Держава бере на себе відповідальність перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Охорона громадського порядку, боротьба зі злочинністю, забезпечення прав і свобод громадян, гарантованих Конституцією України неможливі без проведення профілактичної роботи серед населення органами внутрішніх справ. Одним із напрямків такої діяльності ОВС є поставлення на профілактичний облік осіб, схильних до скоєння правопорушень, або таких, що вже скоїли адміністративні правопорушення чи злочинні діяння, а також неповнолітніх і тих, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності.

Саме поставлення особи на профілактичний облік ОВС на підставах та в порядку, визначеному нормативно-правовими актами України, надає можливість відповідним посадовим особам органів внутрішніх справ втручатись в особисте життя цієї людини (перевірка умов утримання та виховання ди-

¹ Див.: Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.

тини батьками; дотримання особою, що звільнилася з місць позбавлення волі, обмежень при встановленні адміністративного нагляду за нею; умов зберігання стрілецької вогнепальної зброї та боєприпасів до неї; проходження добровільного лікування від алкоголізму та наркоманії тощо).

Аналізуючи чинне законодавство з питань поставлених на профілактичний облік, зробимо спробу в цій статті систематизувати правові наслідки для особи, яка перебуває (перебувала) на такому обліку.

Правовими джерелами щодо цього питання є Закони України: "Про міліцію"¹; "Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі"²; наказ МВС України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи № 943/302 від 26 серпня 2003 р.³; наказ МВС України № 1212 від 20 жовтня 2003 р.⁴; наказ МВС України, Державного департаменту України з питань виконання покарань № 1303/203 від 4 листопада 2003 р.⁵; наказ МВС України № 458 від 30 квітня 2004 р.⁶ та деякі інші.

Відповідно до цих актів дільничний інспектор міліції отримує певні повноваження щодо ведення обліку, перевірки раніше судимих осіб стосовно причетності їх до скоєного злочину на території його адміністративної дільниці та проведення профілактичної роботи з особами, звільненими з місць позбавлення волі, які відбували покарання:

- за тяжкі, особливо тяжкі злочини;

- за умисний злочин, якщо такі особи після відбування покарання або умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, незважаючи на попередження органів внутрішніх справ, систематично порушують громадський порядок і права інших громадян, вчиняють інші правопорушення;

¹ Див.: Закон України № 565-ХІІ від 20 грудня 1990 р. "Про міліцію" (із подальшими змінами та доповненнями) // ВВР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

² Див.: Закон України № 264/94-ВР від 1 грудня 1994 р. "Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі" (із подальшими змінами та доповненнями) // ВВР. – 1994. – № 52. – Ст. 455.

³ Див.: Наказ МВС України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи № 943/302 від 26 серпня 2003 р. "Про взаємодію органів внутрішніх справ України та органів Державного пожежного нагляду МНС в попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, пов'язаних із пожежами" // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 г.), "Инфодиск".

⁴ Див.: Наказ МВС України № 1212 від 20 жовтня 2003 р. "Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України" // Довідник працівника міліції: У 2-х книгах. – Книга 2. Частина II: Нормативно-правові акти з питань діяльності органів внутрішніх справ: Довідкове видання / Відп. ред. М.В. Білоконь, уклад.: С.М. Гусаров, В.Г. Слободянюк, С.М. Калюк. – К.: Видавнича компанія "Воля", 2004. – С. 433-473.

⁵ Див.: Наказ МВС України, Державного департаменту України з питань виконання покарань № 1303/203 від 4 листопада 2003 р. "Про затвердження Інструкції про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі" // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 г.), "Инфодиск".

⁶ Див.: Наказ МВС України № 458 від 30 квітня 2004 р. "Про затвердження Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості" // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 г.), "Инфодиск".

- за один зі злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, і в яких судимість не знято або не погашено у встановленому законом порядку.

Наказами МВС України¹ на дільничних інспекторів міліції та працівників деяких інших служб ОВС для вжиття заходів щодо розкриття скошеного злочину покладасться обов'язок перевірки раніше судимих осіб (тобто осіб, які мають судимість) з метою виявлення причетності таких осіб до його скоєння.

Особа, яка має судимість (визнається такою з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості²), незалежно від винесеного судом покарання знаходиться в полі зору працівників міліції (проведення профілактичної роботи та вжиття заходів щодо соціальної адаптації; перевірка причетності до скоєних аналогічним способом нових злочинів; дотримання обмежень при встановленні за такою особою адміністративного нагляду; вивчення поведінки, способу життя та підтримання зв'язку тощо). Але наявність в особі судимості має правове значення і в інших випадках, передбачених законами України³.

За статистичними даними, лише за 2003 рік в Україні кількість засуджених осіб збільшилася на 3,5% у порівнянні з 2002 роком і склала 201081 особу, з яких до позбавлення волі на певний строк було засуджено 60983 чол.⁴ Але незалежно від виду призначеного судом покарання після набрання чинності вироку особа набуває правового статусу судимого. Судимість згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України № 16 від 26 грудня 2003 р.⁵ "є правовим станом особи, який виникає у зв'язку з її засудженням до кримінального покарання і за зазначених у законі умов тягне настання для неї певних негативних наслідків, і ... правильне застосування правових норм про судимість, її погашення чи зняття має важливе значення для вирішення кримінальних справ у разі вчинення особою нового

¹ Див.: Наказ МВС України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи № 943/302 від 26 серпня 2003 р. "Про взаємодію органів внутрішніх справ України та органів Державного пожежного нагляду МНС в попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, пов'язаних із пожежами" // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 г.), "Инфодиск"; Наказ МВС України № 458 від 30 квітня 2004 р. "Про затвердження Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості" // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 г.), "Инфодиск".

² Див.: Кримінальний кодекс України. – К.: Право, 2001. – Ст. 88.

³ Див.: Кримінальний кодекс України. – К.: Право, 2001. – П. 2 ст. 88.

⁴ Див.: Судова статистика. Судимість осіб та призначення мір кримінального покарання у 2003 р. Статистичні дані, опрацьовані начальником управління узагальнення судової практики та аналітичної роботи з питань застосування законодавства Верховного Суду України Ф.М. Марчуком // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 4 (44). – С. 28-32.

⁵ Див.: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 16 від 26 грудня 2003 р. "Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості" // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 2 (42). – С. 10.

злочину", водночас "звільнення від кримінальної відповідальності не є виправданням особи"¹, а "зняття судимості є правом, а не обов'язком суду"².

Зняття судимості з особи здійснюється за рішенням суду, а погашення судимості, як відмічає Л.М. Кривоченко, – "це автоматичне її припинення при встановленні певних передбачених законом умов"³. Такими певними передбаченими Кримінальним кодексом України⁴ умовами, як відмічає автор, є: сам факт відбування покарання або звільнення від нього; закінчення встановленого строку після відбуття особою основного і додаткового покарання, якщо особою не вчинено нового злочину в термін, визначений для погашення судимості.

Для фізичної особи з правовим статусом судимої особи, а також для працівників правоохоронних органів, керівників підприємств, установ, та організацій, що вирішують питання про прийняття на роботу (службу), мають значення юридичні терміни, що вживаються в нормативних актах:

"яка має судимість" (Закон України "Про державну службу"⁵, "Про адвокатуру"⁶);

"які мають судимість за вчинення умисного злочину" (ст. 412 Митного кодексу України⁷);

"які раніше засуджувалися за вчинення злочину" (Закон України "Про міліцію"⁸);

"які були засуджені за вчинення злочину, за винятком реабілітованих" (Закон України "Про прокуратуру"⁹);

"щодо яких провадиться дільня, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають незняту чи непогашену судимість" (Закон України "Про судоустрій України"¹⁰);

"які не були засуджені" (наказ Державного комітету зв'язку та інформації України № 103 від 18 липня 2000 р.¹¹);

¹ Див.: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 16 від 26 грудня 2003 р. "Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості" // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 2 (42). – С. 10.

² Див. там само. – С. 11.

³ Див.: там само. – С. 365.

⁴ Див.: Кримінальний кодекс України. – К.: Право, 2001.

⁵ Див.: Закон України № 3723-ХІІ від 16 грудня 1993 р. "Про державну службу" (із змінами та доповненнями) // ВВР. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

⁶ Див.: Закон України № 2887-ХІІ від 19 грудня 1992 р. (із змінами та доповненнями) "Про адвокатуру" // ВВР. – 1993. – № 9. – Ст. 62.

⁷ Див.: Митний кодекс України // ВВР. – 2002. – № 38-39. – Ст. 288.

⁸ Див.: Закон України № 565-ХІІ від 20 грудня 1990 р. "Про міліцію" (із подальшими змінами та доповненнями) // ВВР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

⁹ Див.: Закон України № 1789-ХІІ від 5 листопада 1991 р. "Про прокуратуру" (із змінами та доповненнями) // ВВР. – 1991. – № 53. – Ст. 793.

¹⁰ Див.: Закон України № 3018-ІІІ від 7 лютого 2002 р. "Про судоустрій України" (із змінами та доповненнями) // ВВР. – 2002. – № 27-28. – Ст. 180.

¹¹ Див.: Наказ Державного комітету зв'язку та інформації України № 103 від 18 липня 2000 р. "Про затвердження Положення про відомчу воєнізовану охорону Державного комітету зв'язку та інформатизації України" // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 р.), "ИнфоДиск".

"яка має непогашену судимість за корисливі злочини" (Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України № 170 від 18 грудня 2003 р.¹);

"судимість за яких не знята або не погашена в установленому законом порядку, раніше засуджені за умисні злочини" (постанова Кабінету Міністрів України № 1872 від 20 грудня 2000 р.²);

"які притягувалися до кримінальної відповідальності" (постанова Правління Національного банку України № 275 від 21 серпня 2001 р.³, Постанова Кабінету Міністрів України № 352 від 21 березня 2003 р.⁴).

Таке різноманіття юридичних термінів, пов'язаних із судимістю вимагає, на нашу думку, не лише відповідного знання кримінального права посадовими особами, від яких інколи залежить забезпечення конституційних прав і свобод людини в частині вільного вибору місця роботи, професії, а й приведення згаданих та інших підзаконних актів із цих питань у відповідність до вимог чинного законодавства.

Правові наслідки для особи, яка притягувалася до кримінальної відповідальності або має судимість, в окремих правових актах безпосередньо не визначаються, але в них є посилання на їх врегулювання підзаконними актами (це так звані бланкетні правові норми). Наприклад, згідно з вимогами Господарського кодексу України⁵ державна реєстрація господарських товариств, які здійснюють банківську і страхову діяльність, а також професійну діяльність на ринку цінних паперів, виконується в порядку, визначеному цим Кодексом та відповідними законами, наприклад Законом України від 7 грудня 2000 р. "Про банки і банківську діяльність"⁶, у якому однією з підстав для відмови в державній реєстрації банку передбачається невідповідність вимогам Національного банку України щодо професійної придатності та ділової репутації голови виконавчого органу і головного бухгалтеря,

¹ Див.: Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України № 170 від 18 грудня 2003 р. "Про затвердження Положення про порядок внесення інформації про лоббарди до Державного реєстру фінансових установ" // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 г.), "Інфодекс".

² Див.: Постанова Кабінету Міністрів України № 1872 від 20 грудня 2000 р. "Про затвердження Типового статуту громадського формування з охороною громадського порядку і державного кордону, описів зразків бланка посвідчення і наукової пов'язки члена такого формування" // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 г.), "Інфодекс".

³ Див.: Постанова Правління Національного банку України № 275 від 21 серпня 2001 р. "Про затвердження Положення про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій" (із змінами та доповненнями) // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 г.), "Інфодекс".

⁴ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України № 352 від 21 березня 2003 р. "Про затвердження Положення про підготовку і проведення призову громадян України на строкову військову службу" // Офіційний вісник України. – 2002. – № 13. – Ст. 656.

⁵ Див.: Господарський кодекс України // ВВР. – 2003. – № 18. – Ч. 2. Ст. 88.

⁶ Див.: Закон України № 2121-III від 7 грудня 2000 р. "Про банки і банківську діяльність" (із змінами та доповненнями) // ВВР. – 2001. – № 5-6. – Ст. 18.

членів виконавчого органу банку. Однією з перепон для призначення на такі посади Національним банком України є факт притягнення таких громадян до кримінальної відповідальності¹.

З викладеного вище можна зробити такі висновки:

По-перше, зазначені в правових актах юридичні терміни "які були засуджені за вчинення злочину, за винятком реабілітованих", "які раніше засудувалися за вчинення злочину", "раніше засуджені за умисні злочини" без додаткового застереження "якщо судимість не знята (погашена) у визначеному законом порядку" можна вважати невідповідними інституту погашення та зняття судимості з особи, засудженої за вчинення злочину, оскільки Кримінальним кодексом України визначено порядок, умови й строки звільнення особи від статусу "особа, яка має судимість".

По-друге, набуття статусу "особа, яка має судимість" юридично виникнути не може без самого факту притягнення її до кримінальної відповідальності. Притягнення до кримінальної відповідальності не завжди закінчується для особи з'явленням у неї "судимості".

По-третє, якщо Кримінальним кодексом України визначено певний термін для зняття, умов і порядку погашення судимості, то сам факт притягнення особи до кримінальної відповідальності (і ведення органами внутрішніх справ обліку таких осіб), незалежно від наслідків такого кримінального переслідування (звільнення від кримінальної відповідальності та від покарання внаслідок зміни обставинки; закриття кримінальної справи у зв'язку з дійовим каяттям, з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим; із застосуванням примусових заходів виховного характеру, з передачею особи на поруки або із закінченням строків давності; вирішенням справ про суспільно небезпечні діяння, вчинених особою, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність; звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру; звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки та іншими підставами, передбаченими Кримінально-процесуальним кодексом України²) є "констатуючим", але законодавець на теперішній час не визначив терміну перебування особи в статусі такої, що притягалася до кримінальної відповідальності.

По-четверте, чинним законодавством визначено реабілітуючі підстави для припинення кримінального переслідування особи, яка підозрюється у вчиненні злочину (закриття кримінальної справи за відсутністю події злочину чи за відсутністю в діянні складу злочину; якщо в діянні особи будуть

¹ Див.: Постанова Правління Національного банку України № 377 від 31 серпня 2001 р. "Про затвердження Положення про порядок створення і державної реєстрації банківських об'єднань" (із змінами) // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 г.), "Инфодиск". – П. 3 ст. 5.1.

² Див.: Кримінально-процесуальний кодекс України // CD-ROM: Законодавство України. – 2004. – № 10 (октябрь 2004 г.), "Инфодиск".

виявлені ознаки адміністративного правопорушення; якщо на час розгляду справи в суді внаслідок зміни обставини вчинене особою діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною; винесення судом виправдувального вироку).

Припинення кримінального переслідування особи за реабілітуючими підставами (виходячи з їх змістового значення) слід уважати виправданням особи, а за нереабілітуючими обставинами – одним із засобів прояву гуманізму до цих громадян, і, як підкреслюється в узагальненні Верховного Суду України, це не є "виправданням особи"¹.

Саме для категорії громадян, кримінальне переслідування яких припинене за реабілітуючими обставинами й набуває правового значення статусу "особа, яка притягалася до кримінальної відповідальності".

По-п'яте, для вирішення питання про вплив установлення строку погашення (зняття) зняття з обліків органів внутрішніх справ осіб, щодо яких здійснювалося кримінальне переслідування (притягнення до кримінальної відповідальності) та яке припинене за реабілітуючими підставами, на рівень розкриття скоєних злочинів необхідно провести науково-практичне дослідження. А в разі отримання позитивних результатів такого дослідження вважається за доцільне з метою забезпечення конституційного права на недоторканність та свободу особи внести зміни й доповнення до Кримінального кодексу України в частині визначення підстав і строків зняття (погашення) притягнення особи до кримінальної відповідальності, а саме: розділ XIII Кримінального кодексу України визначити як "Притягнення до кримінальної відповідальності, судимість" і доповнити цей розділ новою статтею 91-1 "Зняття (погашення) притягнення особи до кримінальної відповідальності".

Раніше в статті зазначалося, що наслідками поставлення громадянина (не лише тієї особи, яка притягувалася до кримінальної відповідальності або була засуджена) на облік в органах внутрішніх справ є надання законних підстав для втручання в особисте життя людини (порушення її недоторканності). Саме тому і є нагальною необхідність у його чіткому законодавчому визначенні.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2005 р.

¹ Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ". Узагальнення судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України. Узагальнення опрацьовано суддею Верховного Суду України С.М. Міщенко, заступником начальника управління узагальнення судової практики та аналітичної роботи з питань застосування законодавства Верховного Суду України Л.В. Гавриловою та головним консультантом управління В.М. Ткаченко // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 2 (42). – С. 27.

О.Й. Токарчук

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ КОНТРАБАНДИСТА

У юридичній літературі справедливо підкреслюється, що оцінку злочинності варто давати з урахуванням не лише її видів, соціальних наслідків злочинних зазіхань, але й особистісних характеристик суб'єктів, які вчинили злочин¹.

По суті справи з проблемою особистості злочинця безпосередньо пов'язані всі елементи структури криміналістичної характеристики. Більше того, пізнанням особистісних особливостей незаконних підприємців багато в чому визначається рівень наукової розробки заходів щодо попередження розглянутої категорії злочинів.

Деякі вчені, що аналізували проблеми вивчення особистості злочинця, сходяться на думці, що поряд з основними ознаками, зафіксованими у кримінальному законодавстві, необхідно орієнтуватися на пізнання її соціальних, моральних і демографічних характеристик, які у своїй сукупності більш повно характеризують особу, котра вчинила той чи інший злочин, різні сторони його суспільного існування і життєвої практики і які прямо чи опосередковано пов'язані з подібним антигромадським поведінням². Поділяючи цей погляд, ми, окрім того, вважаємо, що пізнання особливостей особистості в теоретичному плані буде мати позитивні наслідки прикладного характеру, оскільки зможе вплинути на підвищення ефективності практичної діяльності органів правопорядку.

Проаналізувавши юридичну і спеціальну літературу можна стверджувати, що науковий пошук переважно присвячений дослідженню збірної характеристики особистості злочинця, і лише деякі автори зверталися до вивчення особистості злочинця. Питання особистості громадянина, які вчинили досліджуване злочинне діяння, предметом спеціального дослідження раніше не було.

Залежно від мети та напрямків дослідження особистості злочинців вченими пропонувалися різні класифікації і типології, засновані на загальних закономірностях і повторюваних властивостях. Так, деякі українські вчені пропонують взяти за основу дослідження особистості злочинців "... стійкість професійних навичок, наростання складності розкриття злочину, способи здійснення злочину, предмети злочинного зазіхання"³. На відміну від них

¹ Федорчук П. Запобігання економічним злочинам (за матеріалами "круглого столу") // Право України. – 2002. – № 4. – С. 163 – 164.

² Ташій В. Борьба зі злочинністю у сфері економічних відносин як вирішальний напрямок діяльності органів // Вісник прокуратури. – 2002. – № 1. – С. 13 – 18.

³ Біленький В. Удосконалення боротьби зі злочинністю у сфері зовнішньо-економічної діяльності // Право України. – 1997. – № 9. – С. 32 – 35.

Г.М. Міньковський визначав види злочинців, виходячи з ціннісних орієнтацій, мотивації злочину¹. Існують також й інші критерії класифікації особистості правопорушників². Запропоновані згаданими вченими підходи й методи побудови класифікацій, безумовно, обґрунтовані, й у повному чи частковому обсязі можуть бути використані для дослідницької роботи.

Опираючись на викладені загальнотеоретичні положення вчення про особистість злочинця, ми вважаємо, що відповідний розділ криміналістичної характеристики повинні являти собою сукупність ознак, які характеризують осіб, що скоїли протиправні діяння, а також різні його суспільно небезпечні прояви з урахуванням життєвої практики, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані зі злочинном, супроводжуючи його або ж сприяючи його здійсненню.

При вивченні особи злочинця доцільно виділити три специфічні напрями. По-перше, знання і врахування працівниками митних органів особистих характеристик поведінки контрабандистів, що сприяє виявленню контрабанди при здійсненні митного контролю. По-друге, отримання інформації про особу невідомого злочинця. Цей напрям має місце при безхазяйній контрабанді, при переміщенні предметів шляхом передачі (одержання) їх у тайниках тощо. По-третє, збирання і дослідження відомостей про вже відомого слідству затриманого, підозрюваного з метою вичерпної криміналістичної оцінки особи суб'єкта для вибору тактики провадження окремих слідчих дій, досягнення необхідного психологічного контакту з підозрюваним (обвинуваченим), прогнозування поведінки злочинця, планування розслідування контрабанди.

Встановлено основні ознаки особи контрабандиста: вік – 25–40 років (62,5%); стать – чоловіча (72%); громадянин України (67%); має вищу освіту (43%); не працює, не вчиться (54%); перетинає кордон як турист або у службових справах (77%)³.

У більшості випадків контрабандистами є люди молодого і середнього віку, переважно чоловіки 20–45 років, як громадяни України, так і іноземці. Найчастіше контрабандою займаються працівники міжнародних транспортних засобів, які здійснюють рейси через державний кордон України. Фактів учинення контрабанди особами, котрі не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність за цей злочин, практично немає.

¹ Міньковський Г.М. Разработка оснований классификации личности преступника и значение этой классификации для совершенствования системы мер борьбы с преступностью // Типология личности преступника и индивидуальное предупреждение преступлений. – М., 1979. – С. 5.

² Христич І.О. Проблеми методики обчислення збитків від господарських злочинів // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю: Матеріали наук. практико-конференції 19 листопада 1997 р. – Х., 1998. – С. 134–136.

³ Корж В.П. Криміналістичні аспекти дослідження контрабанди, вчиненої організованими злочинними формуваннями. // "Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи вирішення". – К.: НДІ "Проблеми людини", 1998. – Том. 10. – С. 121–124.

Якщо у слідчій практиці розслідування контрабанди інших предметів, особливо, продовольчих та промислових товарів, зустрічаються два основних типи контрабандистів: "ситуаційні" і "злісні", то контрабандою вогнепальної зброї, боєприпасів та вибухових речовин займаються так звані "злісні" контрабандисти, які цілком віддають собі звіт за свої дії.

"Злісний" контрабандист являє значну суспільну небезпеку, тому що відрізняється яскраво вираженою протиправною орієнтацією корисливого характеру. Він діє тільки з прямим умислом, за старанно розробленим планом, глибоко аналізує і враховує об'єктивні і суб'єктивні фактори і умови на кордоні, переслідує мету отримати від контрабанди максимальний прибуток¹.

Останнім часом спостерігається тенденція до зростання кількості випадків контрабанди, що вчиняються групами осіб, які спеціально організовуються щоб займатися контрабандою. Для організованої групи характерна певна згуртованість учасників і спрямованість умислу на неодноразове вчинення злочину, тобто на заняття контрабандою як промислом протягом тривалого часу. Причому не обов'язково, щоб фактичне переміщення предметів через митний кордон здійснювалось усіма членами групи. Окремі її учасники можуть безпосередньо не виконувати дій, які входять в об'єктивну сторону контрабанди, але повинні усвідомлювати, що своїми конкретними діями вони сприяють переміщенню через митний кордон України предметів контрабанди. Особливу небезпеку становлять випадки, коли до складу групи входять працівники митних органів, прикордонники контрольно-пропускних пунктів, працівники органів служби безпеки України, міліції, що дає можливість таким групам практично безперешкодно протягом тривалого часу займатися контрабандою.

Окремої уваги заслуговує дослідження організованої злочинної діяльності контрабандистів. Структура організованих злочинних формувань, діяльність яких спрямована на вчинення контрабанди вогнепальної зброї, боєприпасів та вибухових речовин, визначена цілеспрямованістю злочинної діяльності. При цьому дослідженню повинні підлягати ознаки організованої злочинної діяльності, згуртованість, цілеспрямованість, стійкість кримінальних та корумпованих зв'язків, кримінальна професійність, спеціалізація, ієрархічність структури та інше.

Важливим аспектом криміналістичного дослідження організованої злочинної діяльності контрабандистів є структурні компоненти, функції, взаємозв'язок способу злочинних посягань з обставинами та предметом контрабандистської діяльності на постійних професійних засадах, взаємовідносини між членами формування, відмивання злочинного капіталу та ін.

Форми організованої злочинної діяльності контрабандистів – злочинна спільнота та організована група – характеризуються загальними для них

¹ Криміналістика / Под ред. Е.П. Ищенко. – М., 2000. – С. 572.

ознаками: зорганізованістю, згуртованістю, стійкістю кримінальних зв'язків; планомірністю злочинної діяльності; кримінальною професійністю; цілеспрямованістю; наявністю керівника (або керівників); корумпованістю зв'язків з посадовими особами митних органів та інших державних органів.

Злочинна спільнота має деякі особливості, які відрізняють її від організованої групи: найбільш висока суспільна небезпечність; мобільність (транспорт, охорона); використання у злочинній діяльності наукових, технічних, комп'ютерних засобів; забезпечення безпеки злочинної спільноти; стійкість корумпованих зв'язків з посадовими особами органів державної влади та управління; охорона керівництва спільноти.

Злочинна організація як форма організованої злочинної діяльності характеризується такими ознаками: зорганізованістю, згуртованістю, мобільністю, цілеспрямованістю, активністю, наявністю матеріальної та інформаційної бази, статусу, суворю функціонально-ієрархічною структурою, стійкістю кримінальних та корумпованих зв'язків, забезпеченням безпеки членам організації, наявністю охорони керівництва, розробкою кримінальних операцій з використанням комп'ютерних, наукових, технічних засобів, зброї та ін.

Члени злочинної організації контрабандистів з використанням зброї ввозять як саму зброю, так і обладнання для зброї і т.ін. Характеристика особистості членів, лідерів та корумпованих зв'язків організованих злочинних формувань достатньо повно розглянута в криміналістичній літературі¹. Проте, вважаємо, що закономірності, пов'язані зі специфікою функціонування організованих злочинних формувань контрабандистів, діями, методами, способами вчинення злочинів, об'єктами та цілями, ознаками, компонентами, мають бути предметом комплексного наукового дослідження

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що контрабанда є досить поширеним злочином, який завдає суттєвої шкоди економічним інтересам України. Успішна й ефективна боротьба з нею значною мірою залежить від умілого використання особою, яка проводить дізнання, і слідчим рекомендацій, прийомів та методів, розроблених криміналістичною наукою. Серед них важлива роль належить ученню про криміналістичну характеристику контрабанди, яка являє собою систематизований опис та пояснення криміналістично значущого комплексу ознак даного злочину, що мають суттєве значення для його розслідування і розкриття².

Стаття надійшла до редколетії 25.02.2005 р.

¹Аркуша Л.І. Основи методики виявлення і розслідування організованої злочинної діяльності при наявності корумпованих зв'язків // Дис. ... канд. юрид. наук. – Х.: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2002.

²Криміналістика / Под ред. В.А. Образцова. – М., 1995. – С. 39.

**Розділ IV. БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ
ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ**

Р.М. Шехавцов

**ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ОРГАНІЗОВАНОГО ЗЛОЧИННОГО ФОРМУВАННЯ
(ОРГАНІЗОВАНОЇ ГРУПИ, ЗЛОЧИННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ),
ЩО ПРОТИДІЄ РОЗСЛІДУВАННЮ ВИМАГАНЬ**

Злочинна діяльність організованих злочинних формувань (організованих груп, злочинних організацій) (далі – ОЗФ), спрямована на протидію розслідуванню, становить не меншу суспільну небезпеку, ніж вчинювані їх членами злочини за профілем злочинної спеціалізації.

Організоване злочинне формування є суб'єктом протидії лише у випадках, коли його члени діють умисно, спільно, з метою уникнути притягнення до кримінальної відповідальності за вчинені злочини та зберегти саме існування ОЗФ для продовження злочинної діяльності, тобто протидія розслідуванню виступає як групова дія, що поєднує дії членів ОЗФ з її підготовки та здійснення. У вивчених 102 кримінальних справах про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями, у 18 (17%) справах ОЗФ виступали як суб'єкт протидії розслідуванню.

Організована група та злочинна організація як різновиди організованих злочинних формувань є об'єктами наукових досліджень порівняно давно. Результатом цієї роботи стало визначення в кримінальному праві, що "злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи" (ч. 3 ст. 28 КК України). Згідно з ч. 4 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим злочинною організацією, "якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (трьох і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної

організації, так і інших злочинних груп". Однак зазначені кримінально-правові норми, що містять поняття організованої групи та злочинної організації, мають загальний характер лише відносно всіх випадків кваліфікації злочинів, вчинюваних організованими групами та злочинними організаціями. "У криміналістиці, – відзначає В.К. Лисиченко, – конкретні описи цих злочинних утворень, їх структур, складу і способів вчинення окремих видів злочинів мають значення для розроблення типових і спеціальних методик їх розкриття і розслідування"¹. Тому потрібен структурно-функціональний підхід до з'ясування уявлення про організовані злочинні формування та їх ознаки при протидії з їх боку розслідуванню злочинів з позицій соціальної та юридичної психології, кримінального права і криминології, у яких є галузеві предметні дослідження цього прояву злочинної діяльності.

Розкриттю "природи" ОЗФ присвячені дослідження Ю.М. Антоняна, Р.С. Белкіна, П.Д. Біленчука, В.П. Бахіна, Ф.Г. Бурчака, В.М. Бикова, В.Л. Васильєва, А.Ф. Волобуєва, Р.Р. Галиакбарова, П.І. Гришасва, О.І. Гурова, І.М. Даньшина, А.І. Долгової, М.І. Снікєсва, А.Ф. Зелінського, Г.О. Зоріна, Н.С. Карпова, Г.А. Кригера, В.О. Коновалової, В.К. Лисиченка, В.В. Лунєсва, Г.А. Матусовського, В.С. Овчинського, М.І. Панова, О.П. Снігерьова, М.П. Яблокова² та інших учених.

¹ Див.: Лисиченко В.К. Аналіз поняття "злочинність" та "організована злочинність" //Криміналістика: Підручник /За ред. П.Д. Біленчука. – К.: Атіка, 2001. – С. 489.

² Див.: Антонян Ю.М. Пахомов В.Д. Организованная преступность и борьба с ней //Советское государство и право. – 1989. – № 7. – С. 65-73; Карпов Н.С., Сядковиченко С.В. Злочинна діяльність / За ред. В.П. Бахіна. – К., 2001; Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криміналістика: Учебник для вузов /Под ред. Р.С. Белкіна. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 897-928; Биленчук П.Д. Ершенов С.Е., Кофанов А.В. Транснациональная преступность: состояние и трансформация. – К.: Атіка, 1999. – 271 с.; Бурчак Ф.Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 45; Быков В. Признаки организованной преступной группы //Законодательство. – 1998. – № 9. – С. 6-7; Васильев В.Л. Юридическая психология. – М.: Юридическая литература, 1991. – С. 256-259; Волобуев А.Ф. Подолання протилежних організованих злочинних груп розслідуванню економічних злочинів //Вісник ЛВС МВС України. 1999. – № 3. – С. 199-204; Галиакбаров Р.Р. Кваліфікація групових преступлений. – М.: Юридическая литература, 1980. – 80 с.; Гришасва П.И., Кригер Г.А. Соучастие по уголовному праву. – М., 1959. – 255 с.; Гуров А.И. Организованная преступность – не миф, а реальность (социологические, правовые и криминологические аспекты борьбы с организованной преступностью): Пособие для слушателей нар. ун-тов. – М.: Знание, 1992. – 79 с.; Даньшин И.М. Актуальні теоретичні та практичні питання боротьби з організованою злочинністю в Україні //Проблеми боротьби з організованою злочинністю в регіоні (на матеріалах Харківської та Полтавської областей). – Х., 1999. – С. 34-35; Организованная преступность /Под ред. А.И. Долгової, С.В. Дьякова. – М.: Юридическая литература, 1989. – 351 с.; Еникеев М.И. Общая и юридическая психология Ч. 2. – М.: Юридическая литература, 1996. – С. 211; Зелінский А.Ф. Кримінальна психологія. – К.: Юриком Інтер, 1999. – С. 201; Зорин Г.А., Танкевич О.В. Криміналістическая характеристика транснациональных преступных групп. – Гродно, 1997. – 85 с.; Коновалова В.О. Методика розслідування вбивств на замовлення, вчинених організованими групами //Проблеми боротьби з організованою злочинністю в регіоні (на матеріалах Харківської та Полтавської областей). – Х., 1999. – С. 28-30; Лисиченко В.К., Кубрак П.Н., Толчий В.В. Особенности криміналістической характеристики групповых разбойных нападений на жилища граждан //Криміналістика і судєбна експертиза. – Вып. 46. – К., 1993. – С. 33-40; Снігерьов О.П. Діяльність органів внутрішніх справ на залізничному транспорті щодо боротьби з організованими злочинними групами. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1996. – 32 с.; Основы борьбы с организованной преступностью /Под ред. В.С. Овчинского, В.Э. Эминова, Н.П. Яблокова. М.: Инфра-М, 1996. – 421 с.

З позицій соціальної психології Г.М. Андрєєва визначає групу як "реально існуюче утворення, у якому люди зібрані разом, об'єднані якоюсь загальною ознакою, різновидом спільної діяльності або поміщені в якісь ідентичні умови, обставини (а також у реальному процесі їхньої життєдіяльності), певним чином усвідомлюють свою належність до цього утворення"¹. За словами М.І. Єнікєєва, ОЗФ у юридичній психології розглядається як спеціалізований соціально-психологічний механізм, що збільшує суспільну небезпеку злочинної діяльності, об'єднання, яке відзначається спільністю злочинних інтересів і умислу, стійкими внутрішньогруповими зв'язками та рольовою диференціацією². Функціонування ОЗФ протягом тривалого часу для вчинення злочинів пов'язане з існуванням у його членів комплексу психологічних установок, які залежать від особливостей способів злочинів, що обираються, і способів протидії розслідуванню, що плануються до використання. Так, вчинення вимагав ОЗФ включає попередню психологічну підготовку до здійснення психічного (у формі усних, письмових погроз заповідання смерті, ушкодження здоров'я, розповсюдження відомостей, які потерпілий бажає залишити в таємниці, тощо) або фізичного впливу (у формі побиттів, катувань, заповідання тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості й т.ін.) на потерпілих чи їхніх близьких родичів для забезпечення виконання вимог про передачу майна. Психологічна установка злочинців на вчинення вимагання може проявлятися при обранні насильницьких способів вчинення протидії розслідуванню ОЗФ вимагачів як найбільш природних для них і простих у підготуванні та вчиненні. Не останню роль, як видно з живих кримінальних справ, у протидії розслідуванню ОЗФ вимагачів відіграє установка його членів вирішувати спільно завдання, що виникають у зв'язку з їх злочинною діяльністю, зокрема перешкоджати виявленню правоохоронними органами вчиненого злочину і встановленню фактичних даних про його подію. Установка діяти спільно для протидії розслідуванню в членів ОЗФ виникає на основі потреби в безпеці, а також ситуації, що складається на певний момент вчинення злочину або його розслідування, у якій ця потреба може бути задоволена шляхом вчинення групової дії, що перешкоджає розслідуванню. При цьому зміна ситуації, у якій перебувають члени ОЗФ, котрі продають розслідуванню, а також усвідомлення цього ними можуть спричинити зникнення в них установки на групову протидію розслідуванню. Наприклад, нерідко після затримання за підозрою у вчиненні вимагання члени ОЗФ спочатку стають на шлях несправди – заперечують свою вину, вигороджують співучасників тощо. Однак, як свідчить практика, збирання й подання доказів у ході допитів, очних ставок, ознайомлення з висновками експертів, обстановка ізоляції та неможливість узгоджувати свої дії зі співучасниками послаблюють їх рішучість до подальшої протидії розслідуванню і взагалі можуть спричинити зникнення установки на групові дії в цьому

¹ Див.: Андрєєва Г.М. Социальная психология. – М., 1996. – С. 137-138.

² Див.: Енікєєв М.И. Общая и юридическая психология. – М.: Юридическая литература, 1996. – Ч. 2. – С. 211.

напряму. У результаті одні члени ОЗФ приймають рішення про дачу правдивих показань, викривають співучасників вимагань. Інші – продовжують робити спроби протидіяти розслідуванню, але вже самостійно.

Об'єднання в груповій протидії розслідуванню окремих осіб, які мають різні індивідуальні здібності та риси характеру, приводить до взаємного доповнення здібностей і рис єдиного групового суб'єкта, яким виступає ОЗФ. Так, наявність в ОЗФ рішучих, завзятих, послідовних членів може надати спільній протидії рішучості, завзятості та послідовності. Водночас слід зазначити, що доповнюватися і тим самим підсилюватися можуть і якості ОЗФ, що підвищують ефективність протидії, і ті, що знижують її (безвільність, нерішучість, пасивність тощо).

Протидія розслідуванню ОЗФ передбачає таку саму координацію спільних дій його членів, яка наявна при вчиненні ним злочинів. Грунтується вона, як правило, на вже сформованій системі керування ОЗФ, де на основі взаємної домовленості, що досягається на початковому етапі злочинної діяльності або в процесі її, за всіма членами групи закріплюються певні функціональні обов'язки. Залежно від виконуваних членами ОЗФ функцій при протидії розслідуванню в її складі можна вирізнити такі блоки:

- 1) організаційно-розпорядчий;
- 2) забезпечення безпеки функціонування;
- 3) виконавський (див. схему 1).

Як показує аналіз літератури та кримінальних справ, залежно від етапів злочинної діяльності ОЗФ кожен її структурний елемент (група чи окремі особи) виконує визначені для нього заходи щодо протидії розслідуванню. При цьому вони можуть реалізовуватися як заздалегідь спланована акція підготовлених для цього членів ОЗФ, так і в результаті *переорієнтації* всіх членів ОЗФ на протидію розслідуванню.

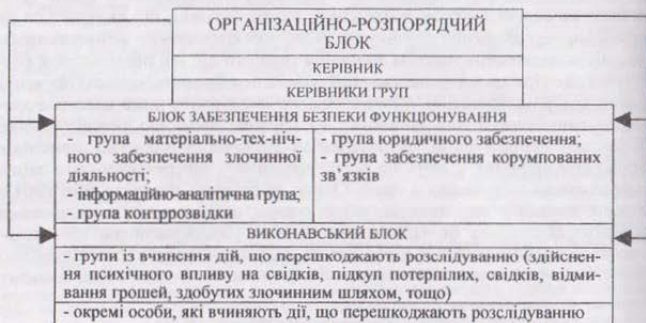

Схема 1. Структура побудови ОЗФ вимагачів при протидії розслідуванню

Організаційно-розпорядчий блок, представлений керівником (групою керівників) ОЗФ, бере участь у плануванні, підготованні й контролі за виконанням усіх протидіючих дій, вчинюваних підлеглими їм злочинцями, а також посадовими особами, які перебувають у матеріальній чи іншій залежності від них.

Для забезпечення можливості протидіяти розслідуванню та створення основи прийняття рішення керівником про спосіб протидії особи (групи), які входять у блок забезпечення безпеки функціонування ОЗФ (див. схему 1), можуть здійснювати дії:

1) при створенні ОЗФ – з підбору та періодичної чи постійної перевірки на предмет благонадійності особового складу формування; зі збирання компрометуючої інформації на посадових осіб, які виконують правоохоронні функції на території базування й здійснення злочинів ОЗФ, вивчаючи можливості їх схилення до співробітництва з ОЗФ; із забезпечення просування по службі корумпованих посадових осіб в органах державної влади;

2) при підготованні й здійсненні злочину – з вибору та перевірки місць зустрічей членів ОЗФ для організації й підготовки злочинів; з підбору об'єктів злочинних посягань, збирання інформації про них та її аналізу на підставі наявного кримінального досвіду, знання чинного законодавства, прогалин у ньому; з підготовки планів вчинення і приховування злочину з визначенням їх найбільш оптимальних способів; з визначення способів легалізації грошових і матеріальних коштів, здобутих злочинним шляхом; з розроблення різноманітних схем дій ОЗФ у випадку виявлення вчинених ними злочинів і встановлення правоохоронними органами осіб, які в них брали участь;

3) у процесі розслідування злочинів – зі збирання інформації про докази, одержані в ході розслідування в справі, про осіб, які беруть у ній участь; із забезпечення стійкого зв'язку між затриманими (арештованими) та членами ОЗФ, котрі перебувають на волі, для координації їхніх спільних дій.

Окремі особи або структурні підрозділи ОЗФ, що входять у виконавський блок, при протидії розслідуванню ОЗФ (див. схему 1) здійснюють безпосередню реалізацію обраних керівником ОЗФ способів протидії розслідуванню: при вчиненні злочинів приховують їх сліди, і вони ж, яких завжди встановлюють в першу чергу, перешкоджають викриттю своїх співучасників шляхом давання неправдивих показань або відмови від давання показань і т.ін. Виконавцями дій, що перешкоджають розслідуванню, як показує аналіз вивчених кримінальних справ, можуть виступати і члени ОЗФ, котрі не брали участі у вчиненні вимагання, що розслідується (наприклад, коли члени ОЗФ, які вчинили вимагання, затримані (арештовані) й перебувають в ІТУ (СІЗО), психічний чи фізичний вплив на потерпілого або свідків з метою схилення їх до давання неправдивих показань можуть здійснювати члени ОЗФ, які залишилися на волі). Слід зазначити, що при протидії ОЗФ вимага-

чів особи, котрі входять в організаційно-розпорядчий блок і блок забезпечення безпеки функціонування, можуть брати і безпосередню участь у реалізації обраних способів протидії розслідуванню, тобто виступати як виконавці дій, що перешкоджають розслідуванню. Наприклад, у 1995 році було припинено діяльність організованої групи вимагачів, що діяла на території м. Лутугіне Луганської області. Серед чотирьох затриманих її членів був організатор і керівник організованої групи Богдан. У ході досудового слідства він неодноразово змінював свої показання, відмовлявся від давання показань. Такі самі дії здійснювали й інші затримані члени організованої групи Закіров, Закутний, Ігнатюк. Причому подібність змінюваних ними показань свідчила про їхню узгодженість між собою¹.

Можливість вчинення узгодженої протидії з боку членів ОЗФ повинна завжди враховуватися при розслідуванні злочинів, тому що така форма протидії забезпечує злочинцям скоординований і, як свідчить узагальнення слідчої практики, за певних умов (члени ОЗФ не затримані при вчиненні злочину, не всі його члени були затримані за результатами початкових слідчих дій та ОРЗ, в ОЗФ є корумповані зв'язки в органах державної влади тощо) досить ефективний вплив на результати розслідування злочинів.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2004 р.

М.А. Музичко

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КІНОЛОГІЧНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Сьогодні все більша увага приділяється використанню службово-розшукових собак для попередження та розкриття злочинів. На кінологічні підрозділи органів внутрішніх справ покладасться завдання щодо пошуку злочинців за їх запаховими слідами, знаходження людини за запахом речі, що їй належить, розшуку наркотичних і вибухових речовин, збирання і консервації запахових слідів тощо.

Проблеми діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ були предметом досліджень багатьох учених, зокрема В.Д. Басай, М.В. Салтєвського, І.П. Козаченка, О.А. Кириченка, В.А. Лукашкова, В.С. Овчинського, В.Л. Регульського та ін. Але, незважаючи на інтенсивність і широкий спектр досліджень, присвячених різним аспектам діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ, немало питань у цій сфе-

¹ Див.: Уголовное дело 43-95/0198. Матеріали СУ УМВД України в Луганській області.

рі залишаються ще дискусійними. Однією з таких проблем є недосконалість правового регулювання діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ. Означена проблематика ґрунтується на основних положеннях Комплексної програми профілактики злочинності на 2001-2005 роки, затвердженої указом Президента України № 1376/2000 від 25 грудня 2000 року, та визначена одним із пріоритетних напрямків фундаментальних і прикладних досліджень навчальних закладів і науково-дослідних установ МВС України на період 2001-2005 рр.

Відповідно до Наказу МВС України № 1616 від 25 грудня 2003 року "Про затвердження структури центрального апарату Міністерства внутрішніх справ України" кінологічна служба є структурним підрозділом кримінальної міліції¹. Відразу ж зазначимо, що в спеціальних нормативно-правових актах МВС України, а саме в Положенні про Відділ організації службового собаководства МВС України, яке затверджене наказом МВС України № 272 від 6 червня 1995 року², і Наставові із служби розшукового собаководства органів внутрішніх справ, яка затверджена наказом МВС України № 449 від 1 серпня 1992 року³, говориться не про кінологічні служби, а про так звані "відділи, відділення, групи службового собаководства". На нашу думку, з метою впорядкування спеціальної термінології доцільним є у відомчих нормативних актах вживати замість терміна "собаководство" більш вдалих, а отже, і загальновизнааний – "кінологія". Для цього необхідно внести до Наказу МВС України № 449 від 1 серпня 1992 року "Про затвердження Наставові із служби розшукового собаководства органів внутрішніх справ" та Наказу МВС України № 272 від 6 червня 1995 року "Про затвердження Положення про Відділ організації службового собаководства МВС України" відповідні зміни.

Система кінологічних підрозділів є досить розгалуженою і включає в себе: кінологічні центри ГУМВС України в Криму, м. Києві, Київській області, УМВС України в областях, м. Севастополі, а також кінологічні підрозділи центрів кінології, які ведуть боротьбу зі злочинністю за лінією карного розшуку, патрульно-постової служби міліції, Державної служби охорони; кінологічні групи в міських і районних відділах, спеціальних училищах з підготовки кінологів на учбово-тренувальних базах; кінологічні групи, які спеціалізуються в боротьбі з незаконним обігом наркотиків; кінологічні групи в підрозділах міліції "Беркут", внутрішніх військах.

¹ Див.: Про затвердження структури центрального апарату Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України № 1616 від 25 грудня 2003 р.

² Див.: Положення про Відділ організації службового собаководства МВС України: Затверджене наказом МВС України № 272 від 6 червня 1995 р.

³ Див.: Настава із служби розшукового собаководства органів внутрішніх справ: Затверджена наказом МВС України № 449 від 1 серпня 1992 р.

Важливим стосовно до дослідження проблем правового регулювання діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ є питання про методи правового регулювання. Метод правового регулювання – це сукупність способів впливу норм даної галузі права на поведінку людей, на врегулювані тією галуззю суспільні відносини. Як правило, виокремлюють чотири методи правового регулювання: імперативний (авторитарний) – метод владних приписів, що ґрунтується на заборонах, обов'язках, покаранні; диспозитивний (автономний) – метод рівності сторін, координації, заснований на дозволах; заохочувальний – метод винагороди за поведінку; рекомендаційний – метод поради щодо здійснення конкретної, бажаної для суспільства і держави поведінки.

Прикладом *імперативного (авторитарного) методу* є визначення в Настанові із служби розшукового собаківництва органів внутрішніх справ, яка затверджена наказом МВС України № 449 від 1 серпня 1992 року¹, і в Положенні про Відділ організації службового собаківництва МВС України, яке затверджене наказом МВС України № 272 від 6 червня 1995 року², обов'язків суб'єктів досліджуваних правовідносин від начальника Відділу організації службового собаківництва до молодшого інспектора-кінолога. Так, відповідно до п. 3.5 Настанови із служби розшукового собаківництва органів внутрішніх справ молодший інспектор-кінолог: безпосередньо працює з закріпленим розшуковим собакою і несе відповідальність за постійне вдосконалення його робочих якостей, правильне застосування в попередженні та розкритті злочинів, розшуку та затриманні злочинців; у всіх випадках, незалежно від часу вчинення злочину і його характеру, за будь-яких погодних умов виїжджає з розшуковим собакою в складі оперативної групи на місце подій і на операції зі здійснення оперативно-розшукових заходів; знаходиться на місці події до кінця огляду і разом з іншими учасниками оперативної групи вивчає обставини скоєного злочину, віднаходить можливості для застосування розшукової собаки з метою виявлення речових доказів, розшуку та затримання злочинців; у разі відсутності можливостей для використання собаки або втрати ним сліду застосовує особистий пошук або діє за вказівкою керівника оперативної групи; за розпорядженням керівників міського (районного) відділу внутрішніх справ бере участь у патрулюваннях, прочісуваннях лісових масивів, у засідках, оглядах місцевості, приміщень, конвоюванні злочинців; у встановленому порядку веде щоденний облік своєї роботи, а також облік використання розшукової собаки; вивчає особливості обслуговуваної відділом внутрішніх справ території, оператив-

¹ Див.: Настанова із служби розшукового собаківництва органів внутрішніх справ: Затверджена наказом МВС України № 449 від 1 серпня 1992 р.

² Див.: Положення про Відділ організації службового собаківництва МВС України: Затверджене наказом МВС України № 272 від 6 червня 1995 р.

ну обстановку в місті (районі), місця найбільш можливої появи розшукуваних злочинців; постійно вдосконалює свою професійну майстерність; вивчає способи особистого пошуку, методику огляду місця події, особливості поведінки закріпленого за ним собаки і ступінь його натренованості в розшуковій службі, найбільш поширені хвороби й ознаки захворювання собак, а також способи надання їм першої допомоги; систематично проводить тренувальні заняття з розшуковим собакою, у разі необхідності готує для нього їжу; підготовляє з числа любителів-собаководів позаштатних співробітників міліції та використовує їх допомогу в патрулюванні, а також тренуванні собак¹.

Аналіз вищенаведених обов'язків молодшого інспектора-кінолога дозволив виявити певні недоліки та висловити деякі пропозиції. Так, на нашу думку, із переліку його обов'язків повинні бути виключені такі, як: покладання відповідальності за постійне вдосконалення робочих якостей собаки, його зберігання (по-перше, вважаємо, що термін "зберігання" недоцільно вживати щодо собак, як живих істот; по-друге, як правило, охороною собак повинна займатися чергова частина, а не кінолог); вивчення хвороб собак та ознак їх захворювання (цим повинні займатися штатні або позаштатні ветеринари); готування їжі для службово-розшукових собак (для цього мають бути спеціально виділені особи).

Крім того, на нашу думку, перелік обов'язків молодшого інспектора-кінолога слід доповнити такими, як: відбір собак; удосконалення методики дресування, тренування та використання розшукових собак; додержання правил утримання собак; взаємодія з іншими службами органів внутрішніх справ та іншими правоохоронними органами під час проведення спільних оперативно-розшукових та оперативно-профілактичних заходів; сприяння працівникам органів внутрішніх справ під час проведення огляду місця події, зокрема в здійсненні одорологічної вибірки; дотримання правил застосування фізичного впливу, вогнепальної зброї та спеціальних засобів, у першу чергу розшукового собаки; забезпечення особистої безпеки колег і громадян, які надають допомогу та сприяють оперативно-розшуковій діяльності; нерозголошення службової таємниці та дотримання конспірації в оперативно-розшуковій діяльності; складання й оформлення службових та оперативних документів.

Прикладом так званого "дозвільного" методу правового регулювання є передбачення в нормативно-правових актах стосовно діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ прав їх працівників. Але відразу ж зазначимо, що в досліджуваних відомчих актах, а саме в Наставові із служби розшукового собаківництва органів внутрішніх справ і Положенні про Від-

¹ Див.: Настава із служби розшукового собаківництва органів внутрішніх справ: Затверджена наказом МВС України № 449 від 1 серпня 1992 р.

діл організації службового собаководства МВС України, права працівників кінологічних підрозділів подаються в несистематизованому вигляді або й зовсім відсутні.

Таким чином, пропонуємо за аналогією визначення у відомчих нормативно-правових актах із досліджуваної проблематики обов'язків для певних посад працівників кінологічних підрозділів передбачити як загальні, так і спеціальні їх права. На нашу думку, до загальних прав працівників кінологічних підрозділів слід віднести такі, як: участь в оперативно-розшукових і профілактичних заходах із попередження та розкриття злочинів, розшуку і затримання злочинців, виявлення наркотичних і вибухових речовин, огляду місць можливого укриття злочинців, віднаходження захованих (закопаних) трупів, стріляних гільз у ймовірних місцях, інших предметів, які можуть бути речовими доказами; відбір, розведення, вирощування, тренування, дresseування та використання службово-розшукових собак; вивчення, узагальнення, розповсюдження та запровадження в практику роботи передового досвіду з підготовки та використання службово-розшукових собак; ознайомлення працівників органів внутрішніх справ з можливостями використання розшукових собак; володіння оперативною інформацією на визначеній для роботи території; підтримування контактів з кінологічною громадськістю; підвищення кваліфікації та перепідготовка за кінологічним фахом; безперешкодне ознайомлення з матеріалами, що стосуються проходження служби, у необхідних випадках давання особистих пояснень; одержання від державних органів, підприємств, установ, організацій, органів місцевого та регіонального самоврядування необхідної інформації з питань, що входять до їх компетенції; соціально-правовий захист (матеріальне забезпечення, відпочинок, пільги тощо).

Заохочувальний метод правового регулювання пов'язаний із винагородою за правомірну поведінку, високі досягнення в оперативно-службовій діяльності, здобуття перемоги в різних конкурсах тощо. Так, відповідно до Наказу МВС України № 1257 від 26 жовтня 2003 року "Про підсумки чемпіонату МВС України з багатоборства кінологів та заохочення працівників органів внутрішніх справ"¹ за активну участь у змаганнях з багатоборства кінологів та досягнення високих спортивних результатів було нагороджено різними видами заохочення більше 30 працівників органів внутрішніх справ. Заохочувальний метод проявляється також і в підвищенні в посаді, тобто кар'єрному зростанні за відповідної професійної майстерності працівника, що, як правило закріплюється в певному нормативному акті – наказі по органу внутрішніх справ.

¹ Див.: Про підсумки чемпіонату МВС України з багатоборства кінологів та заохочення працівників органів внутрішніх справ: Наказ МВС України № 1257 від 26 жовтня 2003 р.

Прикладом рекомендаційного методу в досліджуваній сфері може бути розроблення методичних рекомендацій з різних напрямків використання службово-розшукових собак: пошуку вибухових пристроїв та вибухівки, вогнепальної зброї та боєприпасів до неї, наркотичних речовин тощо, які пізніше, як правило, закріплюються окремим наказом чи інструкцією МВС України.

Правове регулювання діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ забезпечується значною кількістю нормативних актів, які відрізняються один від одного за багатьма ознаками: назвою, юридичною силою, порядком прийняття, набрання чинності та дії тощо. Правову основу оперативно-розшукової діяльності, і зокрема діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ щодо підготовки та використання службово-розшукових собак, становлять Конституція України¹, Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність"², Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси України³, Закони України "Про міліцію"⁴, "Про прокуратуру"⁵, "Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб"⁶, "Про статус суддів"⁷, "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві"⁸, "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів"⁹, інші законодавчі акти й міжнародно-правові угоди та договори, учасником яких є Україна.

Таким чином, нормативно-правові акти, які регламентують діяльність кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ щодо підготовки та використання службово-розшукових собак, можна поділити на п'ять груп: 1) Конституція України; 2) відповідні законодавчі акти України; 3) підзаконні нормативно-правові акти загальної компетенції (Президента, Кабінету

¹ Див.: Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Див.: Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

³ Див.: Кримінальний Кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 31 березня 2001 р. / Видання не офіційне. – Х.: Вид-во НУВС, 2001 р. – 160 с.; Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15 (із змінами та доповненнями станом на 1 вересня 2004 р.).

⁴ Див.: Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

⁵ Див.: Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.

⁶ Див.: Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 4 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 35. – Ст. 236.

⁷ Див.: Про статус суддів: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 8. – Ст. 56.

⁸ Див.: Про забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – С. 51.

⁹ Див.: Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

Міністрів України); 4) відомчі нормативно-правові акти МВС України; 5) міжнародно-правові акти, учасником яких є Україна.

Крім правової бази, діяльність кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ забезпечується матеріалами нормативно-методичного характеру. Під нормативно-методичним забезпеченням ми розуміємо сукупність документів організаційного, організаційно-методичного, організаційно-розпорядчого та технічного характеру, які встановлюють норми, правила, вимоги, характеристики, методи та інші дані, що використовуються для виконання завдань щодо підготовки та використання службово-розшукових собак і затверджуються в установленому порядку компетентними відповідними органами. Нормативно-методичне забезпечення створює умови для ефективного процесу підготовки, прийняття та реалізації рішень з питань діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ. Воно, як правило, полягає в організації розроблення та використання методичних документів з питань використання службово-розшукових собак у розкритті різних видів злочинів. Відповідальність за забезпечення нормативно-методичними документами підпорядкованих підрозділів несе Відділ організації службового собаківництва МВС України. Нормативно-методичні документи можуть бути таких видів: нормативно-довідкові документи, документи організаційного, організаційно-розпорядчого, організаційно-методичного і технічного характеру.

Важливим внутрішнім організаційно-регламентуючим документом є положення про відповідні підрозділи та посадова інструкція. Положення про підрозділи (відділи, бюро, групи та ін.) – документ, що регламентує діяльність якогось одного структурного кінологічного підрозділу: його завдання, функції, права, обов'язки та відповідальність. Посадова інструкція – документ, що регламентує діяльність у межах кожної управлінської посади, – включає вимоги до працівників, які займають що посаду, обов'язки, права та відповідальність. Вона може бути складена на підставі типових вимог до посади, які викладені в Кваліфікаційному довіднику посад керівників, спеціалістів та службовців, з урахуванням соціально-економічних умов, що змінюються. Для того, щоб скласти якісну посадову інструкцію, необхідно добре вивчити ті процеси роботи, які повинні виконуватися на даній посаді (або на даному робочому місці), а потім визначити вимоги до працівника, який буде займати що посаду, стосовно його знань, навиків, тобто скласти особисту специфікацію.

Так, відповідно до Настанови із служби розшукового собаківництва органів внутрішніх справ до основних завдань даної служби віднесено: участь в оперативно-розшукових і профілактичних заходах із попередження та розкриття злочинів, розшуку і затримання злочинців, виявлення наркотичних і вибухових речовин, огляду місць можливого укриття злочинців, віднаходження захованих (закопаних) трупів, стріляних гільз у ймовірних місцях,

інших предметів, які можуть бути речовими доказами, а також забезпечення постійної готовності кінологів та їх розшукових собак до виконання інших службових завдань; добір, розміщення, навчання та виховання працівників розшукового собаководства, постійне вдосконалення їх професійної майстерності, вогневої, стрийової та фізичної підготовки, формування в кожного з них високих моральних і вольових якостей, пильності, оперативності, почуття особистої відповідальності за виконання службового завдання; розроблення та здійснення перспективних і поточних планів, визначення основних напрямків діяльності та подальшого зміцнення й розвитку служби розшукового собаководства; організацію розведення, вирощування, підготовки й використання розшукових собак у боротьбі зі злочинністю; вивчення, узагальнення, розповсюдження та запровадження в практику роботи передового досвіду; забезпечення повної звітності й аналізу результатів роботи служби розшукового собаководства, розроблення на цій основі заходів для подальшого зміцнення й удосконалення організації всіх напрямків її діяльності; організацію взаємодії з іншими службами МВС, ГУМВС, УМВС, а також із відповідними відомчими закладами, громадськими організаціями з питань службового собаководства; забезпечення своєчасного проведення господарських і зооветеринарних заходів зі збереження й утримання розшукових собак у постійній готовності до використання в складних оперативних ситуаціях, а також поліпшення їх робочих та екстер'єрних якостей; удосконалення методики підготовки й тактики використання розшукових собак у боротьбі зі злочинністю та охороні громадського порядку¹.

Уважасмо за доцільне вищенаведений перелік завдань служби розшукового собаководства органів внутрішніх справ доповнити такими, як: участь у підготованні проектів нормативних актів, які регламентують діяльність кінологічних підрозділів; забезпечення виконання зобов'язань, які випливають із міжнародних договорів України в галузі підготовки та використання службових собак; своєчасне поповнення служби розшукового собаководства органів внутрішніх справ молодняком службових собак, а також добір елітних самок і самців для генофонду та генетичних комбінацій з метою підвищення їх робочих якостей; здійснення заходів соціального та культурно-побутового розвитку.

Отже, правове регулювання діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ спрямоване на забезпечення оперативно-службових і службово-трудових відносин; захист прав і законних інтересів працівників кінологічних підрозділів; дотримання, виконання та використання норм чинного законодавства; розроблення та затвердження локальних нормативних і ненормативних актів організаційного, організаційно-розпорядкового та

¹ Див.: Настанова із служби розшукового собаководства органів внутрішніх справ. Затверджена наказом МВС України № 449 від 1 серпня 1992 р.

економічного характеру; підготування пропозицій щодо зміни чинного або скасування застарілих, що фактично втратили силу, нормативних актів із питань підготовки та використання службово-розшукових собак.

Таким чином, під **нормативно-правовим регулюванням діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх** необхідно розуміти цілеспрямовану діяльність суб'єктів нормотворчого процесу щодо врегулювання та впорядкування засобами юридичної техніки суспільних відносин, які виникають з приводу відбору, підготовки та використання службово-розшукових собак у попередженні, розкритті та розслідуванні протиправних вчинків.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2005 р.

І.В. Кубарєв

ДУРУЧЕННЯ СЛІДЧОГО ОРГАНУ ДІЗНАННЯ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ВБИВСТВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ГРУПОЮ ОСІБ

Вбивства відносяться до категорії злочинів, розкриття і розслідування яких у більшості випадків неможливо без ефективної взаємодії слідчого й оперативних підрозділів. Тим більше важлива така взаємодія при вчиненні вбивства групою осіб, оскільки розслідування таких злочинів пов'язане з вирішенням додаткових, складних у тактичному відношенні завдань, характеризується підвищеною трудомісткістю і, як правило, більш активною протидією з боку зацікавлених осіб¹.

Однієї з поширених процесуальних форм взаємодії у справах зазначеної категорії є доручення слідчого органу дізнання про проведення розшукових дій (ст. 114 ч. 3 КПК України), що пояснюється її законодавчою регламентацією, простотою організації і виникненням з ініціативи слідчого, у провадженні якого знаходиться кримінальна справа. Дослідженню доручення слідчого органу дізнання були присвячені роботи ряду науковців². Разом

¹ Быков В.М. Криминалистическая характеристика преступных групп. Ташкент: Ташкентская высшая школа МВД СССР, 1986. – С.13; Он же. Психологические основы расследования групповых и организованных преступлений // Законность. – 1996. – № 4. – С. 22-23; Макаренко Е.И. Расследование разбойных нападений с проникновением в жилище. – Ташкент: Ташкентская высшая школа МВД СССР, 1991. – С. 4, 12-13.

² Михайлов А.И. Отдельное поручение следователя. – М., 1971; Быков В.М. Психологические аспекты взаимодействия следователя и органа дознания. – Омск: ВШ МВД СССР, 1976. – С.17-27; Рогожин В.А. Взаимодействие следователей с органами дознания при расследовании преступлений несовершеннолетних: Учебное пособие. – К.: КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1985. – С. 22-30.

із тим, окремі аспекти даної форми взаємодії, зокрема її використання при розслідуванні різних видів злочинів, залишаються дослідженими недостатньо, що, очевидно, і є однією з причин низької результативності виконання доручень слідчого про проведення розшукових дій на практиці¹. Завдання цієї статті полягає у дослідженні факторів, які впливають на ефективність використання зазначеної форми взаємодії при розслідуванні вбивств, що вчиняються групою осіб в умовах неочевидності.

У літературі під дорученням слідчого розуміють "його пропозицію органу дізнання провести в розслідуваній справі відповідну розшукову або слідчу дію"², хоча вірніше було б говорити не про "пропозицію", а про вимогу, оскільки виконання цих доручень для органа дізнання є обов'язковим.

На результативність виконання доручення слідчого істотно впливає його зміст. Зміст доручення слідчого про проведення розшукових дій у справі про неочевидне вбивство, вчинене групою, насамперед повинен відповідати загальним до нього вимогам. Описуючи ці вимоги багато авторів відзначають, що в дорученні повинна міститися інформація, необхідна для його виконання і ті завдання, вирішення яких доручається органу дізнання³. Однак цього недостатньо, оскільки, як справедливо констатується в літературі, доручення слідчого органу дізнання є його процесуальним рішенням⁴ і тому повинне бути мотивованим⁵. Значення мотивування полягає також у тому, що, по-перше, від нього залежить ставлення до доручення безпосереднього виконавця (оперативного працівника), усвідомлення ним значення і важливості його своєчасного виконання⁶, а по-друге, "відсутність мотивування ускладнює розуміння оперативними працівниками органів дізнання завдань і мети взаємодії, що негативно впливає на її ефективність"⁷.

¹ Так, за даними О.В. Бауліна та Н.С. Карпова позитивні результати при виконанні доручень слідчого про проведення розшукових дій були досягнуті лише у 10,7% випадків. Див.: Баулін О.В., Карпов Н.С. Процесуальна самостійність і незалежність слідчого та їх правові гарантії: Монографія / Під заг. ред. З.Д. Смітченко. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2001. – С. 200.

² Міхєєнко М.М., Шибіко В.П., Дубинський А.Я. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / Відп. ред. В.Ф. Бойко, В.Г. Гончаренко. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 180.

³ Див. наприклад: Вологін С.М., Сивачев С.В. Взаимодействие следователя, оперативного работника уголовного розыска и эксперта-криминалиста при установлении лица, совершившего квартирный кражу. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1985. – С. 10-11.

⁴ Кузьмин Г.А. О сущности и форме процессуальных решений следователя // Закон и право. – 2002. – № 1. – С. 12-14.

⁵ Рогожин В.А. Взаимодействие следователей с органами дознания при расследовании преступлений несовершеннолетних: Учебное пособие. – К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1985. – С. 24.

⁶ Быков В.М. Психологические аспекты взаимодействия следователя и органа дознания. – Омск: ВШ МВД СССР, 1976. – С. 7.

⁷ Погорецький М. Межі доручень слідчого органам дізнання про проведення оперативнорозшукових заходів // Право України. – 2000. – № 9. – С. 47.

Вивчення взаємодії слідчого й оперативних підрозділів при розслідуванні вбивств, вчинених групою осіб в умовах неочевидності показує, що результативність виконання доручення слідчого про проведення розшукових дій знаходиться у залежності від його конкретності, яку, на нашу думку, також слід розглядати як вимогу до змісту доручення. У більшості робіт із криміналістики і кримінального процесу вказується, що слідчий має право лише ставити органу дізнання цілі і завдання, не вирішуючи питання про способи і форми його виконання¹. На практиці це призводить до того, що в дорученні слідчий вимагає від оперативних підрозділів прийняти необхідні оперативно-розшукові заходи для встановлення вбивці (особи загиблого, свідків тощо). Представляється, що доручення з подібними формулюваннями не сприяють ефективній взаємодії. По-перше, в силу ст. 104 КПК України на органи дізнання і так лежить обов'язок з метою встановлення злочинця продовжувати виконання оперативно-розшукових дій. У цьому відношенні доручення з проханням "прийняти необхідні оперативно-розшукові заходи" нових завдань перед оперативними підрозділами не ставить і, власне кажучи, є непотрібною перепискою. По-друге, доручення з таким формулюванням суперечить положенню закону, який покладає на слідчого обов'язок визначати напрямок розслідування. Доручення такого роду перекладають цей обов'язок на оперативного працівника, змушуючи його висувати версії щодо особи злочинця, визначати коло осіб, серед яких його треба шукати, самостійно намічати проведення заходів

Тому слушно слід визнати іншу точку зору, відповідно до якої, якщо доручення про проведення розшукових дій тісно пов'язано із застосуванням непроцесуальних заходів гласного характеру, то в самому дорученні слідчий вправі вказати в яким саме спосіб доцільно виконати доручене завдання². Так, слідчий може вказати в дорученні, що з метою встановлення свідків і очевидців необхідно опитати громадян, що мешкають чи працюють на прилеглій до місця події території, або перевірити готелі з метою встановлення особи невідомого трупа. Такі доручення (з вказівкою конкретних дій) мають місце на практиці, а працівники прокуратури і суду не вбачають у цьому порушення законності.

Перелік конкретних заходів, які слідчий може доручити оперативним підрозділам залежить по-перше, від слідчої ситуації, а по-друге, від завдання, що підлягає вирішенню. У справах про неочевидні вбивства, типовими

¹ Деякі питання розслідування умисних вбивств на сучасному етапі (методичні рекомендації): Генеральна прокуратура України. – К., 2001. – С. 3; Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. – М.: Юрид. лит., 1970. – С.11; Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г. Российская Е.Р. Криминалістика: Учебник для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 495.

² Дербенев А.П. Пределы поручения следователя органу дознания // Правоведение. – 1983. – № 4. – С. 82.

завданнями, на вирішення яких направлене доручення слідчого про проведення розшукових дій є:

а) затримання злочинців по гарячих слідах (організація загороджувальних заходів, переслідування по гарячих слідах, у тому числі з використанням допомоги осіб, що бачили вбивць та ін.);

б) збір відомостей про подію та причетних до неї осіб у районі місця події (проведення подворно-поквартирних обходів, робота "на слух", використання обліків житлово-комунальних організацій);

в) встановлення особи загиблого (перевіркою за обліками безвісти зниклих осіб і інших обліків криміналістичного й оперативно-розшукового призначення, перевіркою готелів, встановленням осіб, що не вийшли без поважних причин на роботу);

г) з'ясування способу життя потерпілого і його зв'язків, перевірка останніх на причетність до вбивства (шляхом опитування його знайомих, встановлення таких осіб по записах у телефонних і адресних книжках потерпілого, у місцях його минулого навчання, роботи, військової служби та ін.);

г) встановлення місцезнаходження трупа або його частин (прочісування й огляд різних територій, акваторій і інших об'єктів, орієнтування особового складу суміжних ОВС і т.п.);

д) пошук транспорту, знярядь злочину, викраденого майна та інших об'єктів, які повинні знаходитися у осіб, що вчинили вбивство;

е) встановлення свідків, очевидців, знярядь і засобів убивства та інших джерел криміналістично значущої інформації (шляхом проведення подворно-поквартирних обходів, обстеження різних об'єктів і територій, використання засобів масової інформації і др.);

е) встановлення причетних до вчинення вбивства осіб (по зв'язку з місцем злочину, по зв'язку з жертвою, за слідами, що ймовірно осталися на їхньому тілі й одязі, серед контингенту осіб антисоціальної спрямованості, у місцях імовірної появи).

У випадку наявності даних про участь у вчиненні вбивства кількох осіб, доручення слідчого про проведення розшукових дій може бути спрямоване також на:

а) виявлення і перевірку на причетність до вчиненого вбивства угруповань певної спрямованості (молодіжних; осіб, раніше суджених за певні злочини; осіб, що систематично проводять вільний час поблизу місця події; ОЗГ);

б) встановлення співучасників особи, що перевіряється на причетність до убивства (головним чином шляхом виявлення і вивчення її зв'язків в різних сферах життя – побутові, ділові, по минулій судимості і т.п., шляхом вивчення різноманітних обліків, записних книжок, зняття інформації з каналів зв'язку, а також шляхом організації спостереження за ймовірно причетними до вбивства особами);

в) розкладання злочинної групи (виявлення фактів поведінки членів групи, що суперечать груповій етиці, проведення тактичних операцій, заснованих на правомірній дезінформації співучасників);

г) встановлення ступеня і характеру участі окремих членів групи у вчиненому вбивстві (виявлення осіб, що раніше входили до групи або зв'язаних із нею і здатних охарактеризувати стосунки її членів, проведення зняття інформації з каналів зв'язку, здійснення тактичних операцій).

Ще раз підкреслимо, що слідчий вправі доручити оперативним підрозділам проведення лише гласних пошукових дій, під якими слід розуміти не процесуальні заходи, проведення яких зберігається в таємниці від осіб, переслідуваних у кримінальному порядку, а від інших осіб (потерпілих, очевидців, представників громадськості і т.п.) лише у випадку, коли їхня поінформованість загрожує розголошенням матеріалів досудового слідства¹. Що стосується проведення заходів негласного характеру, то слідчий дійсно не вправі давати тут які-небудь конкретні вказівки. Однак слід відзначити обґрунтованість точки зору О.М. Ларіна, який вважає, що у відповідних випадках у дорученні вказується, що необхідні дії повинні бути проведені негласно². Слід тільки уточнити, що мову треба вести про негласне вирішення поставлених у дорученні завдань, а не про негласне виконання дій.

Таким чином, підвищенню ефективності виконання доручення слідчого про проведення розшукових дій повинно сприяти правильне формулювання його змісту, в т.ч. завдань, що підлягають вирішенню та дій, які необхідно провести. У цьому відношенні уявляється перспективним подальше дослідження окремих видів злочинів і формування типових переліків завдань і способів їхнього вирішення, що можуть бути доручені слідчим оперативним підрозділам.

Стаття надійшла до редколегії 22.11. 2004 р.

¹ Дербенев А.П. Пределы поручения следователя органу дознания // Правоведение. – 1983. – № 4. – С. 82.

² Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. – М: Юрид. лит., 1970. – С. 117.

Розділ V. ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ **ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

М.Ю. Фролов

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИКОРДОННИХ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ У БОРОТБІ З ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИМИ ЗЛОЧИНАМИ

Транснаціональна злочинність перетинає державний кордон. Першою ж управлінською проблемою органів внутрішніх справ стає визначення компетенції службових осіб правоохоронних органів, котрі зобов'язані боротися з проявами транснаціональної злочинності. Діяння, почате в одній державі і закінчене в іншій, вимагає іншого підходу, ніж те, що скоєно в одній з них. Форми й методи дій, організаційні рішення, рівень підготовки та кваліфікації працівників органів внутрішніх справ – усе це вимагає уточнення.

Іншими важливими науковими й практичними завданнями, які повинні бути вирішені у процесі організації боротьби з транснаціональними злочинами, є вивчення проблем і організація міжнародного співробітництва правоохоронних органів у боротьбі з транснаціональною злочинністю; імплементація ратифікованих Україною міжнародних договорів по боротьбі з транснаціональними злочинами, удосконалення внутрішнього законодавства з метою боротьби з такими злочинами.

Відомо, що організація боротьби зі злочинністю є одним з основних внутрішніх завдань держави. Прикордонні та всі інші органи МВС України створені і діють з метою ефективного рішення цих завдань. Щодоенню до органів внутрішніх справ надходять сотні й тисячі звернень громадян, які постраждали від злочинних посягань. Серед них убивства, крадіжки, грабежі, розбої, тілесні ушкодження різних ступенів тяжкості та інші злочини. Керування органами внутрішніх справ у боротьбі з такими злочинами здійснюється за територіальним принципом. Воно організовано як система ієрархічної підлеглості відповідно до адміністративно-територіального розподілу держави. Злочини, які скоюються на території нашої держави, знаходяться у виключній компетенції органів внутрішніх справ України. Ефективність боротьби з ними залежить від спроможності суб'єктів управління реалізува-

ти що компетенцію та від ефективності управлінських рішень, котрі приймаються на всіх рівнях управлінської системи.

Суміжні держави мають різний політичний, економічний і соціальний устрій, інше законодавство, народ, злочинність та інше "погане й добре", що кримінологи відносять до факторів, які впливають на кількісні та якісні характеристики злочинності.

Державний кордон розділяє територію держав. Але це не є непереборною перешкодою для незаконного обігу зброї, наркотиків, фальшивих грошей і документів, викрадених автомобілів, предметів мистецтва, антикваріату, фальсифікованих товарів і послуг, а також для торгівлі людьми, відмивання грошей, отриманих злочинним шляхом і багатьох інших злочинів, які сучасні дослідники відносять до транснаціональних злочинів¹.

Проблеми боротьби з транснаціональними злочинами розглядаються в працях О. Гура, Л. Гаухмана, В. Кувалдіна, В. Кудрявцева, І. Лукашу, Л. Беляєвої, С. Максимова, І. Карпця, Я. Кондратьєва, В. Лунєєва, П. Михайленка, В. Зеленецького, В. Тація, В. Шакуна, М. Яблокова, А. Кальмана, Ю. Трунцєвського, С. Бубнофф, С. Адамолі, А. Ді Нікола, Е. Савона, П. Зоффі, Л. Рознера, К. Стерлінга, В. Бровкіна та ін.

Актуальність цієї проблематики обумовила інтерес до її розробки багатьох видатних вчених-правознавців.

У радянський період розвитку нашої держави дослідження процесів взаємодії правоохоронних органів у боротьбі з транснаціональними злочинами мали обмежений характер. Навіть у період "перебудови" радянського суспільства другої половини вісімдесятих років минулого століття, коли велася оживлена наукова дискусія за різними напрямками суспільного життя країни, радянські вчені-правознавці досить обережно намічали перспективні напрямки боротьби з транснаціональними злочинами.

Так, А.І. Бастрікін пропонував укладання двосторонніх угод, насамперед із суміжними неосоціалістичними державами про правове співробітництво у боротьбі з найбільш небезпечними і розповсюдженими злочинами міжнародного характеру; укладання з неосоціалістичними країнами двосторонніх угод про правову допомогу по кримінальних справах; розвитку співробітництва з міжнародними організаціями і, насамперед, з Інтерполом².

¹ Див. наприклад: Беніцький А.С. Стратегія протидії легалізації прибутків транскордонних злочинних організацій // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. Спеціальний випуск. – Луганськ: Луганський інститут внутрішніх справ МВС України, 2000. – С. 161-163; Пшеничний І.В. Організована транснаціональна злочинність і роль правоохоронних органів в протидії їй: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, – 2000. – 20 с.; Гаухман Л., Кувалдин В., Максимов С. і др. Проблеми боротьби з організованою транснаціональною преступністю // Законність. – 1995. – № 1. – С. 4-8 і др.

² Бастрікін А. Формы и направления сотрудничества государств в борьбе с преступностью // Вестник Ленинградского университета. – 1989. – № 20. – С. 74.

На наявність серйозних пробілів у правовому регулюванні боротьби з міждержавною злочинністю уже в 1994 році звертав увагу професор М.П. Яблоков. Це свідчить про недооцінку з боку, у свій час ще радянської юридичної науки, завдань розробки теорії та практики боротьби з транснаціональною злочинністю¹.

Конвенцією ООН проти транснаціональної організованої злочинності, яку Україна ратифікувала із застереженнями і заявами Законом № 1433-IV від 04.02.2004 у ст. 3 п. 2 визначено, що злочин носить транснаціональний характер, якщо:

- а) він вчинений у більш, ніж одній державі;
- б) він вчинений в одній державі, але істотна частина його підготовки, планування, керівництва або контролю має місце в іншій державі;
- с) він вчинений в одній державі, але за участю організованої злочинної групи, яка здійснює злочинну діяльність у більш, ніж одній державі;
- д) він вчинений в одній державі, але його істотні наслідки мають місце в іншій державі.

Крім поняття транснаціонального злочину, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності визначає, яку злочинну групу слід вважати організованою. Стаття 2 Конвенції в п. а, б і с вказує, що "організована злочинна група означає структурно оформлену групу у складі трьох або більше осіб, що існує протягом визначеного періоду часу і діє узгоджено з метою здійснення одного або декількох серйозних злочинів, або злочинів, визнаних такими відповідно до цієї Конвенції, для того, щоб одержати прямо або посередньо, фінансову або іншу матеріальну вигоду". Наступне – "серйозний злочин" означає злочин, який карається позбавленням волі на максимальний строк, не менше чотирьох років, або більш суворою мірою покарання. Та на останнє – "структурно оформлена група" означає групу, яка не була випадково утворена для негайного вчинення злочину і в якій не обов'язково формально визначені ролі її членів, обговорений безпервинний характер членства або створена розвинута структура.

Якщо зіставити викладене з положеннями ч. 3 ст. 28 КК України, то помітні суттєві відмінності між визначеннями організованої злочинної групи, котре викладене в Конвенції ООН, і тим, яке записано у Кримінальному кодексі України.

У праці О. Пятчаніної наведено порівняльно-правовий аналіз положень розгляданої Конвенції ООН та положень Кримінального кодексу України (ст.ст. 28, 255).

¹ Див.: Яблоков Н. Организационно-правовые и криминалистические проблемы борьбы с организованной преступностью в рамках межгосударственного пространства СНГ // Вестник МГУ. Серия "Право". - 1994. - № 3. - С. 12.

Одним з висновків цього аналізу є те, що поняття транснаціональної організованої злочинної групи посідає немов би проміжне становище між поняттями організованої злочинної групи і злочинною організацією, які сформульовані у Кримінальному кодексі України. Крім того, автор вказує, що у більш вигідному становищі перебувають ті держави, національне кримінальне законодавство яких не містить загального визначення організованої кримінальної групи¹.

Ці застереження вимагають уточнення, а саме, оскільки Конвенція ООН прийнята з метою сприяння співробітництву у справі більш ефективного попередження транснаціональної організованої злочинності та боротьби з нею (ст. 1), то й практичне застосування її положень **можливо** переважно у ході здійснення цього міжнародного співробітництва і в тих межах, коли воно не суперечить ратифікованим державою міжнародним договорам, а не стану його внутрішнього законодавства.

Російський кримінолог професор В. Лунєв наводить переконливі дані, котрі свідчать про те, що у **світі відбувається формування кримінального світового угруповання**. Так, щорічний прибуток від торгівлі тільки натуральними наркотиками у середньому складає 400 млрд. доларів, від інформаційного піратства – 200 млрд. доларів, від фальсифікації документів – 100 млрд. доларів. Тільки кримінальна діяльність транснаціональної організованої злочинності приносить понад 1 трлн. доларів на рік. Крім цього, вона приносить величезні прибутки від капіталів, інвестованих у легальні підприємства.

Не можна не погодитись з висновком професора В. Лунєва про те, що транснаціональна організована злочинність являє собою невід'ємний елемент постліберального суспільства у вигляді триумвірату основних сил – влади, капіталу й злочинності. Її ліквідація вимагала б корінних змін в економічній, соціальній і політичній системах. Тому мова практично йде лише про утримання злочинності в соціально терпимих рамках з тим, щоб вона не досягла масштабу, який ставить під загрозу функціонування сучасних національних систем і світової системи в цілому.

Але навіть вирішення такого завдання вимагає значних спільних зусиль держав з використанням усіх наявних у їх розпорядженні законних засобів².

Досить актуальною є позиція академіка РАН В.М. Кудрявцева про функціональність транснаціональної організованої злочинності. Це означає, що організована злочинність у глобальному масштабі задовольняє деякі потреби,

¹ Пятчанина О. Загальні чинники міжнародно-правового співробітництва держав у протидії організованій транснаціональній злочинності // Часопис Київського університету права. – 2004. – № 4. – С. 101-102.

² Див.: Тогондзе Н. Глобализация общей, организованной и коррупционной преступности (Материалы "круглого стола") // Государство и право. – 2001. – № 12. – С. 89-107.

які іншим шляхом не можуть бути задоволеними, або їх задоволення ускладнено. Боротися з такою злочинністю пропонується двома шляхами. Для задоволення нормальних потреб слід змінити економіку, щоб було не вигідно торгувати викраденими машинами або організувати підпільне виробництво спиртного. Тоді цей кримінальний бізнес повалиться. Але інша сторона – викривлені потреби. Для успішного вирішення проблем боротьби з транснаціональною організованою злочинністю необхідно: 1) вишукувати законні шляхи задоволення природних і нормальних потреб населення різних країн; 2) виховувати нормальні потреби у людей; 3) змінити кримінальну й процесуальну політику. Для цього використовувати глобалізацію технічних можливостей світового співтовариства, що передбачає глобалізацію комп'ютерною мережі захисту; пошуку і реєстрації злочинців; інтернаціоналізацію міжнародних документів з метою усунення розбіжностей у митному й кримінальному законодавстві та ін.¹

Викликає інтерес концептуальна позиція доктора юридичних наук А.Г. Богатирьова стосовно науково-теоретичних досліджень транснаціональної організованої злочинності, а саме, щодо розробки і прийняття багатосторонніх конвенцій за видами і сферами міжнародно-правового регулювання з обов'язковою реалізацією інституту відповідальності держав і всіх інших суб'єктів міжнародних публічних і приватних відносин.²

Американський дослідник проблем транснаціональної організованої злочинності В. Бровкін вважає найважливішим напрямком боротьби з цим видом злочинів вирішення проблем, пов'язаних з відмиванням брудних грошей і офшорними зонами. Він висунув цікаву з практичної та теоретичної точок зору пропозицію сформувати групу кваліфікованих юристів у справі про витік капіталів з пострадянських країн і успішно провести цю справу у міжнародному суді. Після доказування фактів викрадення і корупції таке діяння за американським законом підпадає під закон про відмивання брудних грошей. Предикатні злочини, на відміну від податкових, дозволяють у США накласти арешт на такі гроші і повернути їх на територію національної держави.³

Вплив міграційних процесів на процеси глобалізації організованої злочинності відмічає російська дослідниця кандидат юридичних наук А.Л. Ренецька. Особливістю є те, що це полегшує вербування людей транснаціональними організаціями для їх подальшої кримінальної експлуатації. Міграція веде до утворення етнічних діаспор, котрі використовують зло-

¹ Див.: Тогондзе Н. Глобализация общей, организованной и коррупционной преступности (Материалы "круглого стола") // Государство и право. – 2001. – № 12. – С. 94-95.

² Див. там само. – С. 95-96.

³ Див. там само. – С. 96-97.

чинними транснаціональними організаціями. У свою чергу, етнічні діаспори поповнюють існуючі мережні злочинні структури¹.

Заслугує підтримки думка професора В. Номоконова про форми й методи взаємодії держав і їх правоохоронних органів у боротьбі з транснаціональними злочинними групами².

Проблемам боротьби з транснаціональними злочинами, які скоюються незаконними мігрантами, етнічними злочинними групами, іноземцями, присвятили свої праці Т. Журавель, В. Шабалін, П. Кобець та ряд інших дослідників.

Так, російський професор В. Шабалін на основі аналізу й узагальнення даних про російську організовану злочинність робить висновок про те, що одним з факторів створення злочинних синдикатів, окрім інших, може бути їх етнічна приналежність. У країнах дальнього зарубіжжя влада вживає відповідних заходів проти розповсюдження транснаціональних злочинних груп "російської злочинності".

У США протягом кількох років діють спеціальні групи співробітників ФБР, котрі спеціалізуються на боротьбі з цим різновидом етнічної злочинності³.

Т. Журавель відмічає зростання реальної загрози для громадської й державної безпеки міграційної проблеми. Дослідник, у зв'язку з цим, пропонує широко використовувати адміністративні заходи й засоби з попередження міграційних процесів, що викликані безконтрольним розширенням ринку праці⁴.

Доцент ВНДІ МВС РФ П. Кобець відмічає посилення кримінального елемента у тіншовому бізнесі вихідців з КНР. Супутником економічної експансії є кримінальна. При цьому боротьба з кримінальною експансією з КНР ускладнюється закритістю китайської діаспори і наявністю мовного бар'єру. Автор обґрунтовано вважає, що діяльність іноземних громадян і осіб без громадянства, які входять до злочинних міжнародних груп – це виклик доктрині безпеки держави.

Разом з тим, спірною є позиція автора в частині його оцінки акцій з виявлення "незаконних мігрантів" серед турок-месхетинців, що поселилися на Кубані.

¹ Див.: Тогонядзе Н. Глобализация обшей, организованной и коррупционной преступности (Материалы "круглого стола") // Государство и право. – 2001. – № 12. – С. 102.

² Див. там само. – С. 104.

³ Шабалін В. Организованная преступность в России: Взгляд из Америки // Государство и право. – 1996. – № 1. – С. 93.

⁴ Журавель Т. Некоторые аспекты предупреждения транснациональной преступности нелегальными мигрантами // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 2. – С. 89.

Автор використовує термін "переселенці" по відношенню до біженців, якими фактично являються турки-месхетинці "Та й кубанці не бажають більше терпіти сусідів, котрі живуть замкнуто, лишаються чужими. Вихід убачається у переселенні турок-месхетинців на їх історичну країну – в Грузію або, за їх бажанням, в Турцію"¹.

Полеміка на що тему не входить у коло проблем нашої праці. У той же час наведене висловлення досить симптоматично для обґрунтування посилення адміністративного тиску на етнічні діаспори. При цьому відбувається недооцінювання організації поступової оперативної-профілактичної роботи на кримінальному напрямку.

Аналіз діяльності правоохоронних органів багатьох держав свідчить, що вони вживають заходів, направлених на вирішення проблем, пов'язаних з наданням притулків і збільшенням кількості людей, що депортуються з країні імміграційними владами. До таких заходів належать: "зміни в системі допомоги з метою зниження привабливості приїзду в країну шукачів економічного притулку; збільшення чисельності персоналу, зайнятого правоохоронною діяльністю, включаючи ротацию працівників з метою максимізації ефективності наявних ресурсів, відкриття нових правоохоронних служб; заклад додаткових центрів розміщення затриманих іммігрантів"².

Аналіз транснаціональних злочинів, які скоюються у морі, представлений Ю.С. Ромашовим. Слушною є думка дослідника про те, що такі злочини поділяються на два типи, на те, що за своїм змістом є характерними саме для цього середовища (піратство, незаконні акти, направлені проти морського судноплавства та ін.), а інша їх частина може нічим не відрізнятися від злочинів, що скоюються у межах інших середовищ. Пропонується, що у цьому випадку можна говорити про прояв ознак таких злочинів у межах морських просторів. І для кваліфікації таких діянь, як злочини міжнародного характеру, доцільно використовувати правові конструкції, передбачені в універсальних міжнародних договорах³.

Викликає інтерес дослідження В.Д. Сушенка і М.О. Свіріна про особливості боротьби з транснаціональними злочинами у сфері незаконного обігу автотранспорту. На думку авторів серед інших причин розповсюдження автомобільних крадіжок в Україні є: національні особливості та розбіжності законодавчих систем різних країн, а також незадовільний рівень співпраці та координації діяльності правоохоронних органів різних держав у сфері про-

¹ Кобец П. Теоретическая значимость исследования преступности иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации на современном этапе развития страны // Российский следователь. – 2003. – № 11. – С. 39-43.

² Кобец П. Зарубежный опыт предупреждения преступности иностранных граждан и лиц без гражданства // Российский следователь. – 2004. – № 12. – 29 января. – С. 98.

³ Ромашов Ю. Концептуальная модель преступлений международного характера, совершаемых на море // Государство и право. – 1999. – № 12. – С. 68.

тидії незаконному обігу автотранспорту. Окреслено досвід створення та організації роботи єдиної автоматизованої інформаційно-пошукової системи Державтоінспекції (АПС ДАІ), за допомогою якої викрито ряд злочинних угруповань, діяльність яких щодо незаконного обігу транспортних засобів носила транснаціональний характер¹.

Відносно новий вид – транснаціональна кіберзлочинність – досліджено К. Цимбалюком. Автором підкреслюється така особливість цього виду злочинності, яка пов'язана з поширенням комп'ютерних вірусів, і розглядається як форма кібертероризму.

З погляду національної безпеки України спостерігається небезпечна тенденція, пов'язана із збільшенням технічної та технологічної залежності держави від транскордонних проявів кібертероризму. Являють інтерес пропозиції автора щодо Концепції протидії кіберзлочинності².

В аналізі, підготовленому Білим Домом США, говориться: "Безпека кіберпростору – ключовий елемент інфраструктури захисту, тому що Інтернет та інші системи послужать багатьох секторів інфраструктури" і далі: "Наслідки кібератаки прокотяться по всій економіці, піддаючи небезпеці суспільну й національну безпеку"³.

Разом з тим, американський спеціаліст у сфері стратегічних і міжнародних досліджень Джеймс А. Льюїс на основі проведеного вивчення зробив висновок про те, що національні кіберсистеми багатьох держав більш усталені до кіберактів і менш руйнівні, ніж передбачалося раніше. А також більш усталені, ніж це передбачалося раніше, системи інфраструктури, тому, що вони постійно зіштовхуються з перебоями, унаслідок чого стали більш гнучкими і здатними відновлюватися. Межі між внутрішньодержавним і іноземним, приватним і суспільним, поліцією й збройними силами, – на думку Дж. А. Льюїса, – розмиваються, швидко змінюється природа й вимоги національної безпеки. Наслідком цих змін у сфері захисту кіберпростору є те, що національна політика для успішної боротьби з кіберзагрозою повинна

¹ Сущенко В., Свірін М. Незаконний обіг автотранспортних засобів як вид організаційної транснаціональної злочинності // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. Спеціальний випуск. – Луганськ: Луганський інститут внутрішніх справ МВС України, 2000. – С. 41-42.

² Цимбалюк В. Організація та координація боротьби з організованою транскордонною кіберзлочинністю // Право України. – 2003. – № 2. – С. 28-29.

³ Див.: Безопасність киберпространства – ключевой элемент инфраструктуры защиты // Информационный бюллетень. Координационный комитет по борьбе с корупцією і організаційною злочинністю при Президентів України. Міжвідомчий науково-дослідний центр. – 2004. – Лютий. – № 2. – С. 161.

коригуватися з урахуванням взаємозалежності, що зростає, економіки та необхідності міждержавного співробітництва¹.

Авторський колектив вітчизняних вчених і практиків на чолі з Я.Ю. Кондрагєвим дослідив досвід розробки й практичного використання АІС "Інтегрований національний банк даних про транспортні засоби", який за рядом своїх показників розроблений на рівні кращих закордонних систем, відповідає міжнародним стандартам та інтегрується з іншими аналогічними системами країн Європи, Азії та Америки.

Однією з основних цілей цієї системи є боротьба з транснаціональними злочинами у сфері незаконного обігу автотранспортних засобів. Використання для організації даної АІС корпоративної системи зв'язку робить її усталеною до несанкціонованого впливу².

Ряд дослідників вважають, що нарізла необхідність створення на базі відомчих інформаційно-аналітичних підрозділів єдиної автоматизованої інформаційно-пошукової бази даних на учасників злочинних формувань і викрадені предмети. У цій сфері поле для взаємодії МВС України і СБУ на прикордонній території убачає С.О. Баранов³.

Видатний російський кримінолог професор М.П. Яблоков одним з першочергових напрямків міжнародного співробітництва у боротьбі з транснаціональними злочинами вважає уніфікування у визначеній мірі національних кримінально-процесуальних норм, що регламентують процес розслідування і оперативно-розшукової діяльності, а також в об'єднанні і координації зусиль правоохоронних органів усіх держав⁴.

Основою ефективності і дієвості в боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю Боняк В.О. убачає у скоординованій діяльності правоохоронних органів держав, співробітництва з Інтерполом, розвитку співробітництва правоохоронних органів країн СНД на основі укладання двосторонніх і багатосторонніх угод про взаємне співробітництво у розглядуваній сфері⁵.

¹ Льюїс Дж. А. Оцінка ризика кібертероризму, кібервойни і других кіберугроз // Інформаційний бюлетень. Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організаційною злочинністю при Президентіві України. Міжвідомчий науково-дослідний центр. – 2004. – Лютий. – № 2. – С. 138-153.

² Див.: Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). Науково-практичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 144-158.

³ Баранов С. Правоохоронні органи України у боротьбі з організованими злочинними угрупованнями на прикордонній території // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 4. – С. 73.

⁴ Яблоков Н. Транснаціональна організована преступність і некоторые форми международного сотрудничества в борьбе с ней // Вестник Московского университета. – 2001. – № 4. – С. 23.

⁵ Боняк В. Міжнародне співробітництво у боротьбі з транснаціональними злочинними групами // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 2. – С. 192-197.

Особливий інтерес викликають дослідження феномена транснаціональної злочинності, які здійснюються західноєвропейськими вченими. Так, С. Адамолі, А. Нікола Ді, Е.У. Савона, П. Зоффі у фундаментальній праці "Організаційна злочинність у світі" відмічають, що координація та єдність міжнародно-правових заходів на універсальному рівні виступають важливим фактором успішної боротьби світового співтовариства з транснаціональними злочинними угрупованнями¹.

У зв'язку з цими причинами особливої уваги в Україні вимагає робота центральних органів виконавчої влади щодо підвищення ролі міжнародних організацій співробітництва правоохоронних органів у подоланні проблем, які виникають між країнами через розрізнення у законодавстві, неефективності національних механізмів міжнародного співробітництва, а також через недосконалість і технічну відсталість інфраструктури механізмів цього міжнародного співробітництва. Ця інфраструктура включає у себе обмін інформацією між банками даних правоохоронних органів; надання правової допомоги; у видачі злочинців; у накладенні арештів на рахунки осіб, котрі вилучають незаконні прибутки та ін.

Однак названі механізми інфраструктури не вичерпують того їх повного переліку, який необхідно включити у роботу з метою протидії транснаціональній злочинності на тому рівні, який дозволить Україні впритул наблизитися до вступу до Європейського Союзу. Германський дослідник проблем транскордонної співпраці в галузі кримінального правосуддя та екстрадиції в європейському правовому просторі Екхарт фон Бубнофф вважає, що з огляду на інтернаціоналізацію злочинності потрібна спільна стратегія, яка могла б об'єднати заходи профілактичного і слідчого характеру незалежно від національних кордонів у єдине ціле. Автор виділяє декілька напрямків реалізації такої спільної стратегії, для чого створені та діють:

1. **Європол** – наднаційне європейське відомство поліції.
2. **Європейське відомство з боротьби проти шахрайства (ЄВБШ)**, яке є адміністративним органом ЄС з незалежними слідчими повноваженнями, однак не має статусу поліцейського чи судового органу.
3. **Євроюст**. Важливим його завданням є спрямовування в єдине русло повноважень у сфері слідчих дій національних служб у випадках **транскордонної злочинності**.
4. На черзі вирішення питань, які стосуються: запровадження концепції Єврокомісії щодо прокуратури ЄС; запровадження спільного для ЄС способу затримання злочинців та їх видачі у вигляді **Європейського ордеру на арешт**, що прийде на зміну екстрадиції.

¹ Калмакарі Р., Адамолі С., Нікола А. Ді, Савона Е., Зоффі П. Организована преступность в мире. – Гельсинки, 1998. – 177 с. // Государство и право. – 1999. – № 11. – С. 121-123.

Одним з висновків автора є те, що посилення ваги загальноєвропейської складової, як в інституційному, так і в інструментальному плані, має істотно сприяти дієвій і оперативній боротьбі з транснаціональною злочинністю¹.

Великий інтерес викликає дослідження організованої злочинності на економіку й політичну сферу держави. Авторський колектив під керівництвом А.І. Долгової на основі аналізу емпіричних даних, отриманих в результаті опитування достатньої кількості експертів з числа працівників правоохоронних органів і голів дільничних виборчих комісій (у РФ), статистичних відомостей про зареєстровані злочини у сфері політики, а також адміністративні правопорушення, скоєні в умовах виборчих процесів – електоральних правопорушень, надає обережну й зважену оцінку злочинності у сфері політики з урахуванням високого ступеня її латентності. Автори виявили основні механізми впливу організованих злочинних формувань на політичну сферу життя суспільства².

Разом з тим, у наукових публікаціях, які присвячені проблемам боротьби з транснаціональною злочинністю, мають місце спірні питання, котрі ми не можемо обминути увагою. Так, у працях М. Єжєєва і П. Невмержицького стверджується, що "як показує практика діяльності управлінь МВС України в прикордонних регіонах часто виникає потреба терміново одержати (чи передати) інформацію безпосередньо від (до) правоохоронного органу країни, що майже неможливо зробити згідно з існуючим порядком"³. Цей тезис авторів потребує уточнення й конкретизації. Справа в тому, що з прикордонними органами внутрішніх справ усіх суміжних держав існує стійкий телефонний зв'язок. Інформація може бути передана також у вигляді факсимільного документа, у вигляді телеграми. До обов'язків начальників прикордонних органів внутрішніх справ входить здійснення особистих ділових контактів з колегами у суміжній державі. Вони мають можливість особистого спілкування у випадку виникнення службової необхідності. Для цього укладаються двосторонні угоди, складаються спільні плани роботи та ін.

У прикордонних органів внутрішніх справ наявні також можливості для оперативного обміну будь-якою інформацією, яка має значення для боротьби зі злочинністю.

Не зрозуміло, з яких міркувань автори покладають великі сподівання у визначенні шляхів удосконалення механізму взаємодії правоохоронних ор-

¹ Екхарт фон Бубнофф. Боротьба зі злочинністю на інституційному рівні ЄС // Юридична Україна. – 2003. – № 2. – С. 41-50.

² Кабанов П. Організована преступність, миграция, политика / Под ред. А.И. Долговой. – М.: Российская криминологическая ассоциация // Государство и право. – 2003. – № 5. – С. 126.

³ Єжєєв М., Невмержицький П. Шляхи удосконалення механізму взаємодії правоохоронних органів у боротьбі з транснаціональною злочинністю в економічній сфері // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України, 2004. – № 2. – С. 227.

ганів у боротьбі з транснаціональною в економічній сфері у реалізації пропозицій, серед яких "... найбільша увага приділена питанню щодо вступу органів внутрішніх справ у міжнародну поліцейську асоціацію"¹.

Насправді Українську секцію міжнародної поліцейської асоціації було засновано ще у 1996 році. Вивчення Статуту цієї організації, який розміщено на офіційному сайті Київського відділення Української секції міжнародної поліцейської асоціації, надає можливість переконатися, що основною метою організації є захист законних спільних інтересів своїх членів, розвиток культурних зв'язків між членами організації, розширення їх загального світогляду, обмін професійним досвідом, сприяння мирному співіснуванню різних народів та збереження миру в усьому світі². Ця мета, безумовно, благородна, але не пов'язана з нагальними завданнями боротьби з транснаціональною злочинністю.

Крім того, ряд питань, порушених у статті як проблемні, уже традиційно вирішуються при зверненні до НЦБ "Інтерполу". Це такі питання як: "... необхідно більш докладно обґрунтувати: ... механізми обміну інформацією та доступу до неї; ...у законодавчому просторі визначити легітимність документів, якими обмінюються правоохоронні органи, що взаємодіють". Ці механізми й легітимні документи означені на офіційних сайтах Інтерпола – англійською мовою³ та МВС РФ⁴, а також на сайті Lenta.ru⁵.

Нічим не обґрунтованим є твердження авторів П.Д. Біленчук і Л.В. Борисової, котрі в процесі дослідження питань транснаціональних високотехнологічних злочинів стверджують: "Поряд із збільшенням потужності інформаційних мереж зростає їх вразливість, а це постійно зростаюча сфера діяльності глобального криміналітету"⁶.

Так, відомий дослідник кіберзлочинності В. Голубєв наводить дані статистики США по кіберзлочинності, що опубліковані у звіті ФБР за 2004 рік і вказують на суттєве зниження фінансових витрат компанії на захист комп'ютерних мереж, у 2004 році вони склали 141,5 млн. доларів, у той час, як у 2003 році 201,8 млн. доларів. При чому, кількість "успішних" атак на комп'ютерні системи, починаючи з 2001 року, знижується⁷.

Глибокий аналіз публікацій, присвячених проблемі боротьби з транснаціональною злочинністю, дає підстави вважати, що недостатньо дослідже-

¹ Єжєв М., Невмержицький П. Шляхи вдосконалення механізму взаємодії правоохоронних органів у боротьбі з транснаціональною злочинністю в економічній сфері // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України, 2004. – № 2. – С. 255.

² Див.: <http://www.ica.kiev.ua>.

³ Див.: <http://www.interpol.int>.

⁴ Див.: <http://www.mvd.ru/index.php?newsid=3340>.

⁵ Див.: <http://vip.lenta.ru/news/2004/10/11/interpol>.

⁶ Біленчук П., Борисова Л. Щодо питань транснаціональних високотехнологічних злочинів // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 3. – С. 128.

⁷ Див.: www/crime-research.ru/articles/Golubev/04.

ними залишаються проблеми управління органами внутрішніх справ України у вирішенні завдань боротьби з транснаціональною злочинністю. Теорія управління не надала чіткої відповіді на питання, порушені в дослідженнях феномена транснаціональної злочинності, які проведені кримінологами та вченими інших спеціальностей.

Поняття транснаціональної злочинності відсутнє у Кримінальному кодексі України.

Проблеми боротьби з транснаціональною злочинністю не враховуються у процесі управління прикордонними органами внутрішніх справ. Їх практична діяльність не використовує численних результатів наукових досліджень у цьому напрямку. Сам факт ратифікації Україною Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності не знайшов відображення у нормативних документах МВС України. У той же час ця Конвенція ООН дає нові, додаткові можливості органам внутрішніх справ в організації взаємодії з міжнародними урядовими і неурядовими організаціями, органами внутрішніх справ й підрозділами поліції зарубіжних держав у справі боротьби з транснаціональними злочинами.

Метою цієї роботи є удосконалення сучасних форм і методів управління прикордонними органами внутрішніх справ України у боротьбі з транснаціональними злочинами.

Основними передумовами для вирішення автором поставлених у дослідженні завдань, стали: 1) Використання у якості правової і методичної основи дослідження ратифіковану Україною Конвенцію ООН проти транснаціональної злочинності; 2) узагальнення пропозицій авторів публікацій з проблем боротьби з транснаціональними злочинами, котрі були опубліковані у спеціальних наукових виданнях, засобах масової інформації і мережі Інтернет; 3) вивчення й узагальнення практичного досвіду роботи прикордонних органів внутрішніх справ України.

Завдання цієї статті полягають у тому, щоб виробити й запропонувати оптимальні механізми управління прикордонними органами внутрішніх справ у боротьбі з транснаціональною злочинністю, удосконалити механізми взаємодії прикордонних органів внутрішніх справ з іншими державними органами, міжурядовими і неурядовими організаціями як у середині України, так і за її межами в інтересах найбільш ефективної боротьби з транснаціональною злочинністю.

Крім того, завданнями дійсної роботи є удосконалення національного законодавства в інтересах боротьби з транснаціональною і організованою злочинністю, а також у виробленні деяких загальнодержавних заходів по боротьбі з цим соціальним злом.

Аналіз тексту Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності дозволяє виділити найбільш актуальні напрямки діяльності правоохоронних органів різних держав у боротьбі з транснаціональними

серйозними злочинами, у т.ч. вчиненими організованими групами. Такими є: виявлення, припинення й боротьба з відмиванням доходів від злочинної діяльності; вжиття ефективних заходів проти корупції "публічних посадових осіб" і покарання за неї. Забезпечення законодавчих адміністративних та інших ефективних заходів для сприяння **добросовісності** публічних посадових осіб; вжиття заходів для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у серйозних злочинах, які вчинені організованими злочинними групами, у зв'язку з відмиванням доходів від злочинів та корупції, а також у зв'язку з перешкоджанням правосуддю. Ця проблематика недостатньо досліджена українською юридичною наукою і потребує підвищеної уваги учених-правознавців різних спеціальностей; переслідування транснаціональних злочинців, винесення судового рішення і санкції. При цьому для вирішення завдань боротьби з транснаціональними злочинами на всіх етапах кримінального переслідування повинні застосовуватись такі санкції, які враховують ступінь небезпеки скоєного злочину; забезпечення можливості конфіскації доходів від злочинів або майна, вартість якого відповідає вартості таких доходів. А також можливості конфіскації майна, обладнання або інших засобів, які використовуються або призначаються для використання при скоєнні транснаціональних серйозних злочинів.

Для забезпечення такої конфіскації повинні бути вжиті необхідні заходи з виявлення, відстеження й арешту відповідних коштів, майна, обладнання тощо.

Відстеженню підлягає процес перетворення або переведення доходів від злочинів в інше майно, яке також повинно підлягати арешту і конфіскації; організація міжнародного співробітництва держав у справі забезпечення найбільш повної конфіскації доходів, отриманих від злочинної діяльності, а також коштів, майна та ін., які створені унаслідок перетворення або переведення таких доходів; надання взаємної правової допомоги на рівні держав та їх правоохоронних органів у розслідуванні, кримінальному переслідуванні і судовому розгляді у зв'язку зі злочинами, які охоплюються Конвенцією ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Взаємна правова допомога здійснюється в інтересах реалізації таких цілей: отримання показань свідків або заяв від окремих осіб; проведення обшуку і провадження виймки або арешту; огляд об'єктів або ділянок місцевості; надання інформації, речових доказів та оцінок експертів; надання оригіналів або завірених копій відповідних документів і матеріалів, включаючи урядові, банківські, фінансові, корпоративні або комерційні документи; виявлення або відстеження доходів від злочинів, майна, засобів скоєння злочинів або інших предметів для цілей доказування; сприяння добровільній явці відповідних осіб до органів держави-учасниці, яка запитує, надання будь-якого іншого виду допомоги, що не суперечить внутрішньому законодавству держави-учасниці, що запитує; організація спільних розслідувань в одній або декіль-

кох державах шляхом створення органів з проведення спільних розслідувань. Такі органи можуть створюватися як на основі відповідних міжнародних угод держав, так і за окремою угодою у кожному конкретному випадку; здійснення спеціальних методів розслідування, котрі включають контрольовані поставки, електронне спостереження, агентурні операції та інші заходи. При проведенні контрольованих поставок допускається перехоплення вантажів і залишення їх несторканими, вилучення або їх заміна повна чи часткова; взаємна передача кримінального провадження; облік і надання відомостей про судимість для використання цієї інформації у ході кримінального провадження; здійснення ефективної боротьби з кримінальними проявами перешкоджання здійсненню правосуддя; організація ефективних заходів по захисту свідків, надання допомоги потерпілим та їх захисту; в інтересах отримання необхідної правоохоронним органам інформації підтримка заходів, направлених на розширення співробітництва з правоохоронними органами тих осіб, які брали або беруть безпосередню участь в організованіх злочинних групах. Ці заходи можуть включати пом'якшення покарання обвинуваченій особі, можливість надання імунітету від кримінального переслідування особі, яка суттєвим чином співробітничас у розслідуванні і кримінальному переслідуванні у зв'язку з відповідним злочинцем.

Відповідно до угод і домовленостей такі права можуть бути надані відповідним особам в інших державах; забезпечення співробітництва між правоохоронними органами різних держав; здійснення збору й аналізу інформації про характер організованої злочинності в обмін такої інформації; реалізація інших заходів взаємодії.

Викладені організаційні заходи протидії транснаціональній злочинності дозволяють суттєво удосконалити форми й методи управління прикордонними органами внутрішніх справ у реалізації тактичій дій у боротьбі з транснаціональними злочинцями.

Система і структура прикордонних органів внутрішніх справ дозволяє використовувати весь організаційно-правовий механізм, який передбачений Конвенцією ООН проти транснаціональної злочинності.

На нашу думку, необхідний розвиток функцій управління ними у зв'язку зі специфічними особливостями транснаціональної злочинності.

Нами розглядаються два рівня управління прикордонними органами внутрішніх справ. Це перший рівень прикордонних міськрайорганів внутрішніх справ і другий, більш високий в ієрархії, рівень управління – Управління МВС України у відповідних прикордонних областях.

Особливості функції організації діяльності прикордонних органів внутрішніх справ є дві основні характерні особливості: 1) наявність на території адміністративного району особливої ділянки – контрольованого прикордонного району; 2) наявність прикордонних переходів у суміжну державу і органів охорони державного кордону та прикордонно-митного контролю, які

забезпечують недоторканість державного кордону та охорону суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та прикордонно-митний контроль.

Для боротьби з незаконним перетинанням кордону, контрабандою зброї, наркотиків, товарно-матеріальних цінностей, незаконним пересуванням через кордон мігрантів, іншими злочинами, пов'язаними з порушенням прикордонних і митних правил, законів України, створюються і діють спільні оперативні рухомі пошукові групи. До складу таких груп входять співробітники відповідних органів внутрішніх справ, підрозділів СБУ, Державної прикордонної служби і Державного митного комітету.

Такі групи діють на шляхах відходу від місць можливого перетинання кордону. Для припинення перевезення вантажів на таких напрямках руху до складу оперативно-пошукових груп входять співробітники ДАІ, спеціалісти інших служб міліції.

Широко використовуються спільні оперативно-пошукові групи на залізничному, повітряному, морському і водному транспорті. Вони проводять пошукові заходи на вантажних і пасажирських станціях, вокзалах, портах і аеропортах, на судах і в рухомому складі, на шляхах можливого незаконного перетинання кордону.

Співробітники міліції вживають заходів по боротьбі з фактами незаконного перетинання кордону і пов'язаними з ними злочинами у межах контрольованих прикордонних районів в обов'язковій взаємодії з підрозділами державної прикордонної служби.

Для здійснення таких заходів проводиться завчасна підготовка типових планів дій, проведення спільних операцій. Ці плани затверджують і погоджують керівники підрозділів взаємодіючих відомств.

У той же час, без обмежень на всій території прикордонних районів співробітники органів внутрішніх справ здійснюють оперативно-розшукову діяльність по боротьбі з загальнокримінальними злочинами, у т.ч. з тими, які пов'язані з незаконним обігом наркотиків, зброї, економічними злочинами, корупцією. Зрозуміло, що кожний такий злочин, скоєний у контрольованому прикордонному районі, може мати свою історію у суміжній державі. Вирішення подібного роду завдань сприяє взаємодія з прикордонними і митними органами, а за їх участю взаємодія по широкому колу питань з органами внутрішніх справ (поліцією), прикордонними і митними органами суміжних держав.

На рівні Управління МВС України в областях, які межують з іншими державами, організація боротьби з транснаціональними злочинами включає у себе роботу за двома основними напрямками. Перший – це проведення самостійних і спільних оперативно-пошукових заходів як у прикордонних районах, так у по шляхах можливого відходу порушників і злочинців усередину національної території.

Для проведення широкомасштабних пошукових заходів у межах областей, а в необхідних випадках і в ряді областей створюються спеціальні плани проведення операцій як разового характеру так і для періодичного проведення їх на постійній основі.

Такі плани включають у себе розрахунки сил і засобів, які беруть участь в операціях, завдання для різних груп і співробітників різних відомств, порядок взаємодії, зони і ділянки відповідальності, порядок застосування зброї і спеціальних засобів, характер і організацію зв'язку та ін.

За наявності таких планів немає необхідності у кожному окремому випадку домовлятися за всіма питаннями взаємодії підрозділів і співробітників різних відомств. Достатньо обумовити періодичність або час і місце проведення тієї чи іншої операції.

У містах та інших населених пунктах прикордонних областей співробітники органів внутрішніх справ самостійно, або у взаємодії зі співробітниками і підрозділами відомств, що взаємодіють, проводять оперативно-пошукові заходи з виявлення незаконних мігрантів, осіб, які займаються торгівлею людьми, незаконним обігом зброї, наркотиків, контрабандою, організовують переміщення через кордон викрадених автомобілів, виявляють склади контрабандних товарів та ін.

Другим напрямком в організації діяльності Управлінь МВС України у прикордонних областях є робота з виявлення тяжких замаскованих злочинів економічної спрямованості, злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків і зброї, торгівлі людьми та інших транснаціональних злочинів, які скоюються організованими групами. Виявленням таких злочинів та викриттям злочинців зайняті управління по боротьбі з організованою злочинністю, а також такі підрозділи Управлінь МВС України в областях, як служби карного розшуку, по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, державної служби по боротьбі з економічними злочинами. Усі вони мають, у свою чергу, відповідні підрозділи, які традиційно займаються розкриттям злочинів з "міжнародними зв'язками". Уявляється, що поняття злочину з міжнародними зв'язками застаріло і не відображає сучасного стану справ у сфері боротьби з транснаціональними злочинами.

Крім того, має місце визначена відомчість і роз'єднаність дій у цьому напрямку і навіть усередині обласних Управлінь внутрішніх справ, коли, наприклад, викриттям серйозних злочинців з "міжнародними зв'язками" в економічній сфері займаються аналогічні підрозділи управлінь по боротьбі з організованою злочинністю і державної служби по боротьбі з економічними злочинами.

Найважливішою складовою частиною реалізації цих складних оперативних і оперативно-розшукових завдань, які стоять перед оперативними службами Управлінь МВС України в прикордонних областях, є активне використання автоматизованих інформаційних систем (АІС), котрі створені і діють у системі МВС України. Деякі особливості й можливості АІС у боротьбі

з незаконним обігом наркотиків автором уже були викладені в окремих публікаціях¹.

Передбачається перспективною ідея створення АІС "Інтегрований банк даних" – скорочено АІС ІБД на основі системи корпоративного зв'язку. Така система вже створена і функціонує між усіма органами і підрозділами УМВСУ в Луганській області з одного боку, і Управлінням інформаційних технологій – УІТ УМВСУ – з іншого.

До створення АІС ІБД в УІТ УМВСУ функціонували локальні АІС, такі, як АБД (Автоматизований банк даних) "Кримінальна статистика"; АБД "Розшук злочинців" та десятки інших.

Перехід до АІС ІБД в УМВСУ в Луганській області полягає у виділенні дублюючої інформації різноманітних АБД до центральної частини ядра системи ІБД.

При цьому виключається повторення даних і **автоматично встановлюються зв'язки між об'єктами**.

АІС ІБД створена для забезпечення співробітників структурних підрозділів і служб УМВСУ в Луганській області оперативно-розшукової та довідкової інформацією про всі об'єкти обліку та їх **взаємозв'язках** з іншими об'єктами обліку.

АІС ІБД дає можливість роботи з центральним банком даних для будь-якого віддаленого користувача – співробітника органів внутрішніх справ Луганської області, який має можливість авторизованого доступу до інформації.

Створення такої системи в Україні в цілому дозволило б вирішити проблему інформаційного забезпечення роботи по боротьбі з транснаціональною злочинністю. Здійснити це можливо було б як шляхом надання доступу до неї користувачів в інших правоохоронних відомствах, так і шляхом об'єднання всіх відомчих банків даних. Зробити це необхідно в інтересах боротьби зі злочинністю, у т.ч. і з транснаціональною а також подальшого включення України до глобальної інформаційної системи боротьби зі злочинністю.

На нашу думку, подальший розвиток АІС ІБД у системі МВС України повинен бути підкорений завданню забезпечення спільної роботи з інформаційною системою Європола. Це завдання є логічним наслідком того технічного прогресу, який досягнуто в цьому напрямку в МВС України і стратегічного курсу України на інтеграцію в Європейський Союз.

Підводячи підсумки дослідження вважаємо за необхідне відмітити, що організація діяльності прикордонних органів внутрішніх справ – суттєвої

¹ Див. наприклад: Фролов М. Шляхи міжнародної співпраці органів внутрішніх справ у боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів: управлінський аспект // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2004. – Вип. 4. – С. 195.

частини системи МВС України – дозволяє розгортати й здійснювати роботу з протидії транснаціональній злочинності. У боротьбу з транснаціональними злочинами включені всі оперативні служби управлінь МВС України у прикордонних областях.

В інтересах подальшого удосконалення управління прикордонними органами внутрішніх справ вважаємо за доцільне:

1. Кримінальний кодекс України:

1.1. Доповнити ст. 12 КК України (Класифікація злочинів) пунктом 6, який викласти наступним чином: "6. Серйозним злочином є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на максимальний строк не менше чотирьох років або більш суворі міра покарання";

1.2. Викласти п. 3 ст. 28 КК України (Вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією) у такій редакції, яка відповідає визначенням Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності: "3. Злочин визнається вчиненням організованою злочинною групою, якщо при підготовці та вчиненні одного або декількох серйозних злочинів брала участь структурно оформлена група у складі трьох або більше осіб, яка існує протягом визначеного періоду часу і діє узгоджено з тим, щоб отримати прямо або побічно фінансову чи іншу матеріальну користь. Структурно оформлена група означає, що вона не була випадково створена для негайного вчинення злочину і в якій не обов'язково визначені ролі її членів, узгоджений безперервний характер членства або створена розгалужена структура";

1.3. Доповнити ст. 66 КК України (Обставини, які пом'якшують покарання) пунктом 10 у такій редакції: "10. Надання фактичної конкретної допомоги компетентним органам, яка може сприяти позбавленню організованих груп їх ресурсів або доходів від злочинів".

2. У Кримінально-процесуальному кодексі України в п. 3 ст. 29 (Забезпечення відшкодування збитків, завданих злочином, і виконання вироку в частині конфіскації майна) після слів "... забезпечення можливої конфіскації і майна обвинуваченого" додати: "а також висловити обвинуваченому вимогу довести законне походження можливих доходів від злочину або іншого майна, яке підлягає конфіскації".

3. У Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" у п. 5 ст. 7 (Обов'язки підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність) після слів "... з метою швидкого і повного розкриття злочинів та викриття винних" додати "створювати при необхідності органи з проведення спільних розслідувань за участю зацікавлених компетентних органів інших держав при повній повазі суверенітету України. Брати участь у роботі аналогічних органів на території інших держав".

4. Підтримати ідею, яка широко обговорюється в суспільстві про можливе створення нового центрального органу виконавчої влади – Національ-

ного бюро розслідувань (НБР). При цьому НБР слід було б наділити юрисдикцією у відношенні боротьби з транснаціональними злочинами і, в першу чергу, з тими, боротьба з якими передбачена Конвенцією ООН проти транснаціональної організованої злочинності.

У випадку прийняття такої пропозиції НБР виступило б координатором дій щодо реалізації прав підрозділів, які проводять оперативно-розшукову діяльність з метою боротьби як з транснаціональною організованою злочинністю в цілому, так і з корупцією, відмиванням грошових коштів, які отримані у вигляді доходів від злочинної діяльності, а також зі злочинами у сфері перешкодження здійсненню правосуддя.

5. Створити в Україні на основі Департаменту інформаційних технологій МВС України і наявних у його розпорядженні автоматизованих інформаційних систем Інтегрований банк даних (ІБД) про осіб, події, предмети, сліди та інші факти, які мають відношення до вчинення або підготовки до злочину.

З урахуванням євроінтеграційних прагнень державного керівництва України, ІБД повинен створюватися на основі вивчення й узагальнення досвіду створення і функціонування таких систем в державах Євросоюзу. Широке використання в Україні інформаційних технологій європейського типу дозволить реально наблизити форми і методи оперативно-розшукової роботи і управління правоохоронною діяльністю до тих, які застосовуються в державах Євросоюзу.

6. Створити і затвердити на рівні центральних органів виконавчої влади України Типові плани спільних дій прикордонних органів внутрішніх справ, а також органів і підрозділів держаної прикордонної служби, державного митного комітету і СБУ у випадках виникнення різних ускладнень, позаштатних ситуацій і надзвичайних пригод на кордоні. У таких планах повинні бути передбачені основні можливі ситуації, коли необхідна взаємодія співробітників різних відомств. При цьому в основу повинно бути покладено вироблення спільних заходів по боротьбі з транснаціональними злочинами, корупцією, незаконною міграцією та іншими кримінальними проявами. Ці типові плани повинні мати узагальнений вигляд нормативних документів, які б не звужували юрисдикцію відомств, не обмежували самостійність їх органів на місцях, але при цьому дозволяли б організувати надійну взаємодію між ними.

Беручи до уваги викладене, вважаємо, що подальше дослідження у цьому напрямку слід направити на виявлення закономірностей в управлінні прикордонними органами внутрішніх справ у боротьбі з корупцією, відмиванням доходів, отриманих від злочинної діяльності, і в забезпеченні взаємодії для цього з іншими правоохоронними органами з неурядовими організаціями, як усередині країни, так і за кордоном.

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2005 р.

Ф.О. Лосев
О.П. Бабкіна

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ
СУДОВО-МЕДИЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ І ВИКОРИСТАННЯ
РЕЗУЛЬТАТІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ РОЗСЛІДУВАНЬ
КРИМІНАЛЬНИХ І ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ**

Для вирішення багатьох питань, пов'язаних з медичними проблемами, коли потребуються компетентні відповіді медичних працівників, призначається судово-медична експертиза¹. Як експерт може бути притягнута будь-яка особа, що має вищу медичну освіту та володіє необхідними знаннями з існуючих питань. При цьому питання, які ставляться перед експертом, не можуть виходити за рамки його компетенції.

Згідно зі ст. 75 КПК України "експерт дає висновок від свого імені і несе за нього особисту відповідальність. У разі необхідності в справі може бути призначено декількох експертів, які дають загальний висновок. Коли експерти не дійшли згоди, то кожний з них складає свій висновок окремо. Висновок експерта для особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду не є обов'язковим, але незгода з ним повинна бути мотивована у ... постанові...".

В статті 76 КПК України перелічені випадки обов'язкового призначення експертизи. В цей перелік входять наступні випадки:

- 1) для встановлення причин смерті;
- 2) для встановлення тяжкості і характеру тілесних ушкоджень;
- 3) для визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого при наявності в справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності;
- 4) для встановлення статевої зрілості потерпілої в справах про злочини, передбачені ст. 155 Кримінального кодексу України;
- 5) для встановлення віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про кримінальну відповідальність і якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати.

Згідно зі ст. 196 КПК України про порядок призначення експертизи слідчий складає мотивовану постанову, в якій, крім даних, зазначених у ст. 130 цього Кодексу (місце та час складання постанови, посада особи, яка вносить постанову, її прізвище, справа, в якій провадиться слідство, обґрунтування прийнятого рішення, а також стаття, на підставі якої прийня-

¹ Див.: Хохлов В.В., Кузнецов Л.Е. Судебная медицина: Руководство. – Смоленск, 1998. – С. 21-40; Концепция Г.О., Михайличенко Б.В. та ін. Судова медицина: Підручник для студентів мед. вузів. – К.: МП "Леся", 1997. – С. 38-52; Кроков В.В. (под ред.) Судебная медицина: Руководство. – М.: Медицина. – 1990. – 448 с.

то рішення), обов'язково вказує "підстави для проведення експертизи, прізвище експерта або назву установи, експертам якої доручається провести експертизу, питання, з яких експерт повинен дати висновок, об'єкти, які мають бути досліджені, а також перелічує матеріали, що пред'являються експертам для ознайомлення.

Коли експертиза проводиться не в експертній установі, слідчий, упевнившись в особі експерта, вручає йому копію постанови про призначення експертизи, роз'яснює обов'язки і права, встановлені статтею 77 цього Кодексу, і попереджає його про кримінальну відповідальність за статтею 385 Кримінального кодексу за відмову від виконання покладених на нього обов'язків, а також про відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку. Про виконання цих дій слідчий складає протокол, в якому, крім данних, передбачених статтею 85 цього Кодексу, зазначає також відомості про особу експерта, його компетентність у певній галузі спеціальних знань і зроблені ним заяви.

Коли експертиза проводиться в експертній установі, експерт зазначає у вступній частині висновку, що він попереджений про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку, і стверджує це своїм підписом".

До компетенції судово-медичної експертизи належить: експертиза потерпілих, звинувачених та інших осіб, експертиза трупів у випадках насильницької смерті, в разі підозри у насильстві та нагло померлих, експертиза речових доказів та також експертиза за матеріалами кримінальних та цивільних справ¹.

Виділяють наступні види експертиз:

- первинна;
- додаткова;
- повторна;
- комісійна;
- комплексна.

Первинна судово-медична експертиза – це перше дослідження вищезазначеного об'єкта, за яким експертом складається "Висновок експерта".

У випадках, коли первинна експертиза не дозволяє дійти чітких або повних висновків, призначається додаткова судово-медична експертиза. Висновок може бути неповним тільки у тих випадках, коли експертом не вирішені ті або інші питання, але тільки в тих випадках, коли йому не були надані всі необхідні матеріали або з'явилися нові дані. Наприклад, при складанні висновків експерт використовував тільки матеріали судово-медичних,

¹ Див.: Попов В.В. (под ред.) Судебно-медицинская экспертиза: Справочник. – СПб.: Специальная литература, 1997. – 530 с.

морфологічних або інших ознак. А потім, після проведення судово-медичної експертизи, у слідчих діях з'явилися нові уточнюючі дані про предмет заподіяння ушкоджень тощо. Додаткова експертиза може бути призначена тому ж або іншому експерту. Найчастіше, зустрічаються випадки, коли додаткова експертиза проводиться тим же експертом, який провів первинну експертизу. Це пов'язано з тим, щоб скоротити строки проведення додаткової судово-медичної експертизи, ознайомлення з матеріалами справи тощо. Слід звернути увагу слідчих на те, що не треба замість додаткової експертизи проводити допит експерта, тому що при допиті в основному, вирішуються питання, які не потребують додаткових досліджень та нових даних кримінальних або цивільних справ та проводяться з метою роз'яснення специфічних медичних термінів, критеріїв, за якими визначено ступень тяжкості ушкоджень і т.п.

Повторна судово-медична експертиза призначається у випадках, коли "Висновок експерта" викликає сумнів, розходиться з результатами попереднього слідства чи не є достатньо обґрунтованим. Необґрунтованість висновку пов'язана з неспіввідношенням висновків дослідницької частини, висновки мають довільний характер, не підтверджені об'єктивними ознаками чи не мотивовані, та викликають сумнів у їх правдоподібності. Така експертиза проводиться іншим експертом або кількома експертами. Експерт, який провів первинну експертизу, не може виконувати повторну експертизу або брати участь у комісії при її проведенні.

Комісійна експертиза проводиться в тих випадках, коли вона є складною та потребує знань із різних медичних спеціальностей¹. Її проводить комісія експертів, яка після закінчення складає загальний висновок. Якщо цього немає, кожен експерт складає окремий висновок. Найчастіше дані експертизи проводяться у випадках:

- коли основним об'єктом дослідження є справа кримінальних чи цивільних справ;
- за справами, коли притягаються до кримінальної або цивільної відповідальності медичні працівники з приводу виконання ними своїх професійних обов'язків;
- для встановлення процентів втрати стійкої загальної або професійної працездатності;
- для встановлення тяжкості шкоди здоров'ю, яка пов'язана з перериванням вагітності;

¹ Див.: Зороастров О.М., Семячков А.К. Основа для проведення судебно-медицинских экспертиз в отделе сложных экспертиз // Актуальные вопросы судебно-медицинской и экспертной практики. – Новосибирск: Ассоциация "Судебные медики Сибири", 2001. – Вып. 6. – С. 20-22.

- для встановлення тяжкості шкоди здоров'ю, коли вона може бути пов'язана з неправильними діями медичних робітників при наданні особі медичної допомоги;

- для встановлення тяжкості шкоди здоров'ю, пов'язаної з загостренням попередніх захворювань або травм;

- для встановлення тяжкості шкоди здоров'ю, пов'язаної з психічними розладами, наркоманією, алкоголізмом;

- з приводу спірних статевих станів, встановленні здатності до статевого акту, заплідненню;

- для встановлення строків запліднення;

- для встановлення фізичного стану, наявності або відсутності захворювань;

- випадки, за яких судово-медичний експерт через складність питань не може власноручно відповісти на них і виникає необхідність в комісійному обговорюванні.

Комплексна судово-медична експертиза проводиться у випадках, коли для розв'язування питань слідства потрібні спеціальні знання з різних галузей науки чи техніки, при цьому складається комісія з відповідних фахівців. Наприклад, це може бути запрошений спеціаліст баліст або автотехник, тощо.

Під час проведення судово-медичної експертизи експерт розв'язує питання тільки медичного характеру, при цьому він повинен бути в них компетентний і мати достатній рівень знань.

Згідно ст. 77 КПК України особа, яка призначена експертом, зобов'язана з'явитися за відповідним викликом слідчого або суду, провести повні дослідження та надати обґрунтовані та повні висновки з поставлених питань.

За злісне ухилення від з'явлення у суді, в органи досудового слідства чи дізнання, експерт несе відповідальність згідно частини 2 статті 185 Кодексу про адміністративні правопорушення України, а також за свідомо хибний (неправдивий) висновок або за відмову без поважної причини від виконання своїх службових обов'язків згідно статей 384 та 385 Кримінального кодексу України.

При проведенні судово-медичної експертизи експерт має значні права, що допомагає йому при складанні обґрунтованих об'єктивних висновків. Він має права: знайомитися з матеріалами справ, клопотати при наданні йому додаткових матеріалів, необхідних для дачі висновку, вказувати на встановлені в ході експертизи факти, що мають значення, але в постанові не були відображені відповідні питання; з дозволу слідчих органів бути присутнім на допитах та інших слідчих діях і ставити питання особам, яких допитують; клопотати про запрошення та залучення до експертизи необхідних фахівців; відмовлятися відповідати на запитання, які виходять за

межі його компетенції або коли в наданих матеріалах недостатньо інформації для відповіді.

Після проведення судово-медичної експертизи експерт складає "Висновок експерта", який має вступну частину, дослідницьку та підсумкову. У вступній частині вказується: номер висновку, дата, час, освітлення, на якій підставі проведена експертиза, місце проведення та ким, дані про об'єкт дослідження, хто був присутній при проведенні експертизи. Наприкінці експерт підписується під тим, що йому відомі його права та обов'язки, карна відповідальність за вищезазначеними статтями (384, 385, 387 КК України).

Після цього вказуються питання, які поставлені слідчими органами для розв'язання, наводяться відомості про обставини справи. В дослідницькій частині наводяться результати експертного огляду, дані медичної документації, яка подана на дослідження тільки в оригіналі (ксерокопії для дослідження не приймаються). Коли виникала потреба в проведенні лабораторних досліджень, то вказуються їх результати. Наприкінці даної частини експерт ставить свій особистий підпис.

У заключній частині експерт надає науково обгрунтовані, повні відповіді на всі поставлені питання, після чого ставить свій особистий підпис, надалі висновок затверджується печаткою установи, в якій була проведена експертиза. Коли експертиза була проведена комісією експертів, то всі члени комісії ставлять свій особистий підпис після дослідницької та заключної частин.

Таким чином, нами були наведені види судово-медичних експертиз, їх характеристика, приводи їх призначення судово-слідчими органами, права та обов'язки експертів, які беруть участь у проведенні даних досліджень та складанні висновків. Чітке знання та розподіл питань при кожному виді експертизи полегшить працю судово-медичних експертів і дозволить надавати повні, науково обгрунтовані висновки з усіх питань, які ставляться слідчими органами.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2004 р.

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

**В.Р. Кім
Р.В. Кутовий**

ДУХОВНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ ВНЗ МВС УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ОРГАНІЗАЦІЇ МУЗИЧНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Виховна робота з курсантами вищих навчальних закладів системи МВС України потребує, окрім орієнтування на високий професіоналізм випускників, спрямованості на формування у них внутрішньої рефлексивної стійкості до протиправних проявів, адекватної ствердженню в суспільстві гуманістичних цінностей.

Констатація фактів щодо скоєння злочинів співробітниками органів внутрішніх справ свідчить про необхідність детального вивчення причин такого стану та знаходження шляхів вирішення проблеми перш за все науковими виховними методами.

Так, у 2004 році кількість працівників міліції, визнаних судами винними в учиненні злочинів, зросла на 35,2 відсотка і склала 146 осіб проти 108 у 2003. Число засуджених збільшилося в 17 територіальних управліннях, зокрема, в областях, а також у ГУМВС України в м. Києві та Автономній Республіці Крим.

Переважну більшість складають злочини у сфері службової діяльності, за які у 2004 році засуджено 106 колишніх працівників міліції, у т.ч. 51 – за перевищення влади, 20 – зловживання владою, 16 – хабарництво, 11 – службу недбалість, 8 – службове підроблення¹.

Такий стан справ обумовлює необхідність вироблення стратегії профілактики аморальної поведінки в умовах службової діяльності та формування духовно-моральної стійкості курсантів ВНЗ системи МВС України, майбутніх офіцерів практичних підрозділів ОВС до протизаконних проявів. У даному контексті особливої актуалізації набуває духовно-патріотичне виховання як один з напрямків духовного розвитку особистості. Саме патріотизм в сучасних умовах може бути фундаментом законослухняності правоохоронця.

Проблема патріотизму не нова. Питання взаємозв'язку патріотизму і громадської свідомості розглядали такі вітчизняні дослідники, як

¹ Наказ МВС України № 77 від 27 січня 2005 р. "Про оголошення вироків судів стосовно колишніх працівників міліції".

З. Филипчук, О. Гриценчук. Духовно-моральний аспект патріотичного виховання досліджувався І. Мартиноком, Ю. Римаренко, В. Гонським. Обґрунтування патріотизму як духовно-моральної якості було висвітлено у книзі П.І. Новгородцева "Про суспільний ідеал", у якій він визначає поняття батьківщини як сукупність духовних благ, заповіданих нащадкам предками.

Патріотичному вихованню в умовах воєнізованого вищого навчального закладу присвячена кандидатська дисертація В. Дзюби.

Формування патріотичних якостей особистості в сучасних умовах потребує звернення до ефективних засобів впровадження ідеї патріотизму у молодіжні маси. Таким засобом є музичне мистецтво.

Вихованню музикою присвячено безліч робіт. Так, М. Скорик вивчала особливості формування естетичного досвіду студентів засобами музики, В. Дряпкіна – орієнтації студентської молоді на цінності музичної культури, Л. Нестеренко – формування музичних смаків української молоді, Л. Восводина – формування музичної свідомості особистості та ін.

Проте вивчення педагогічної літератури визначило недостатність дослідження проблеми музичного пісенного мистецтва як джерела відродження української традиційної духовної культури та засобу формування на цьому підґрунті духовно-патріотичних якостей сучасних правозахисників.

Метою статті є визначення змісту патріотичного виховання у контексті духовного розвитку особистості та особливості використання пісенного мистецтва духовно-патріотичної спрямованості в умовах організації дозвілля курсантів ВНЗ системи МВС України.

Чому ж саме духовне початок особистості повинне бути пріоритетним при виконанні патріотичних виховних завдань у сучасній відомчій системі освіти?

Педагогічні дослідження останніх років доводять, що особистість являє собою ієрархічну структуру – Духа, душі і тіла¹. Основною ознакою людської сутності є духовність, духовне початок. Науковці приходять до висновку що духовність у контексті духовного розвитку особистості треба розглядати як цінність, як невід'ємну ознаку людини. "Духовність – це та категорія, без якої не може існувати людське життя"². Духовність – це постійне прагнення до любові, віри, надії, доброти, краси.

Тому коли мова йде про формування особистих якостей – завжди виникає потреба вивчення особистості, з'ясування внутрішнього ціннісного потенціалу, коли мова йде про виховання моральних цінностей то автоматично випливає питання духовності особистості.

Патріотизм як моральна ціннісна категорія має духовну сутність і означає "любов до вітчизни, відданість своїй Батьківщині, своєму народові"³. У

¹ Див.: Сербряк В.В. Духовно-моральне виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Л. – 2004. – 20 с.

² Шевченко Г.П. Духовність і цінності життя // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць / Гол. ред.: Г.П. Шевченко. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту, 2004. – Вип. 5. – С. 6.

³ Словник російської мови: У 4 т. / Під ред. А.П. Євгенієвої. – Т. 3. – М., 1984. – С.33.

філософському словнику "патріотизм (від грецького *patris* – вітчизна) – моральний та політичний принцип, соціальне відчуття, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість їй, гордість за її минуле й теперішнє, намагання захищати інтереси Батьківщини". У значення цього поняття можна додати любов до малої Батьківщини – рідного краю, міста, родини, професії. Бо, не маючи любові до свого оточення, своєї справи, над якою людина працює, навчається, вона не буде мати щирі почуття до всієї України, її минулого і майбутнього.

Відповідно до Положення про організацію виховної роботи з особовим складом органів і підрозділів внутрішніх справ України¹, метою виховної роботи є цілеспрямоване формування правосвідомості та особистісних якостей працівників органів і підрозділів внутрішніх справ України відповідно до загальнонародських, національно-патріотичних та морально-етичних норм і вимог служби.

Патріотичне виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України передбачає активне впровадження у процес організації молодіжного дозвілля традицій та звичаїв українського та інших народів регіону, проведення заходів, спрямованих на пропаганду відданості вітчизні, героїці покоління, мужності співробітників органів внутрішніх справ².

В умовах режимних спеціалізованих ВНЗ системи МВС України коло-сальним педагогічним засобом-носієм ідеї патріотизму, традиційної української народної культури та славетних традицій воєнізованих навчальних закладів є музичне фольклорне мистецтво.

Музичне мистецтво, як педагогічний засіб, що збуджує внутрішні духовні резерви особистості, завжди привертало увагу педагогів-вихователів. Талановитий педагог-гуманіст В. Сухомлинський стверджував, що музика – мова почуттів, переживань, найтонших відтінків настрою – є могутнім засобом виховання духовності особистості.

Взагалі музика – це одне з яскравіших, найпотужніших і найвпливовіших мистецтв. Музика спроможна передавати усі людські почуття та емоції. Завдяки комунікаційній природі музики здійснюється спілкування та взаємозв'язок між людьми (не тільки цієї епохи, а різних історичних і культурних епох). Спілкування з музикою (творами "високого мистецтва") дає людині, по-перше, завдяки емоційним формам музичного сприйняття, змогу пережити її на індивідуально-особистому рівні, а, по-друге, вступити у діалог з культурою в цілому³. Завдяки музиці, у сфері культурного діалогу, як сфери естетично-ціннісних почуттів, можна досягти глибини душі кожної людини.

¹ Наказ МВС України від 25 листопада 2003 р. № 1458 "Про організаційно-нормативне забезпечення виховної роботи з особовим складом органів і підрозділів внутрішніх справ".

² Концепція виховної роботи у вищих навчальних закладах МВС України, затверджена наказом МВС України № 1279 від 30 листопада 2002 р.

³ Див.: Капічіна О.О. Формування естетичної свідомості молоді в умовах сучасної системи освіти // Развитие образовательных процессов и становление гражданина в контексте европейской интеграции: Международная научно-практическая конференция. Сборник статей. - Луганск: Янтарь, 2004. - С.144-153.

Вплив музики на моральні якості особистості полягає у тому, що звернення до музики направлено перш за все на пробудження естетичних і моральних почуттів, завдяки яким формується інтерес до моральних якостей. На базі знань, що формуються через пізнавальний інтерес строїться система моральних відносин, які представлені сприйняттям художніх творів і явищ дійсності. Такий механізм морально-естетичного впливу мистецтва на особистість пробуджує, по-перше, різноманітні емоції, формує емоційну чуйність на те, що ми бачимо, на те, що відбувається коло нас, по-друге, активізує систему морально-етичних відносин¹.

І. Бех вважає, що показником морального розвитку особистості є вчинок, саме моральна дія визначає особистість чоловіка. Однак вчинок проявляється тією мірою, якою в людині сформована та чи інша моральна якість. "Моральна якість є результатом, з одного боку, узагальнення конкретного емоційного переживання, а з другого — узагальнення конкретних ситуацій, подій та явищ, які повторюються"². Крапкою формою піднесення моральної норми є реальні вчинки або їх моделі. На підставі сприйняття вчинку у вихованця формується його образ у всьому багатстві конкретної ситуації. Як зазначає Г. Шевченко моделлю такого морального вчинку може виступати поетичний образ тої чи іншої моральної якості, що відтворюється у художньому творі³.

На наш погляд народна пісня багата художніми поетичними образами, що відображають духовно-патріотичні якості. М. Горький писав, що в українській пісні передається душа українського народу, вся його історія. Ми вважаємо, що відхід молоді від такого традиційного виду народної творчості викликає глибоку тривогу і занепокоєність. Тому використання музичного народного фольклору у системі музичного дозвілля ВНЗ МВС України спроможне звернути увагу курсантів до традиційної музичної культури яка несе у собі кращі зразки патріотичної самосвідомості.

Позитивний досвід виховної роботи у цьому напрямку є в Луганській академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України, де вже багато років проводиться робота щодо відродження українських традицій засобами пісенного мистецтва. Так, втіленням ідеї виховання у молоді духовності, почуттів патріотизму — любові до історії, професії, традицій, української державної символіки — стало створення у 1994 році вокального ансамблю "Лугари". Репертуар колективу підібрано таким чином щоб не тільки задовольнити музичні потреби, вкуси сучасної молоді, але й виконати духовно-патріотичні виховні завдання.

¹ Див.: Шевченко Г.П., Бутенко Л.Л., Шкурин А.И. Поэтический образ морали в искусстве: опыт нравственного восприятия старшеклассников — Луганск: Альма Матер, 2002. — С. 7.

² Див.: Бех И. Нравственность личности в психологическом ракурсе // Философия і соціологічна думка. — 1994. — № 3-4. — С. 177-178.

³ Див.: Шевченко Г.П., Бутенко Л.Л., Шкурин А.И. Поэтический образ морали в искусстве: опыт нравственного восприятия старшеклассников — Луганск: Альма Матер, 2002. — С. 41.

У музикознавчій науці прийнято вважати, що система музичної культури складається з трьох музичних слоїв: а) класичної музики, б) народної, в) легкої (або популярної, естрадної, розважальної)¹. Проведені дослідження музичних смаків показали що більш ніж 89% курсантам подобаються жанри легкої музики. Пісенна ж творчість "Лугарів" поєднала у собі два музичні напрямки – народний і легкий. Виступи ансамблю вражають оригінальністю виконання народних і козачих українських, російських пісень у сучасній естрадній обробці. На концерті хлопці можуть виконувати українську пісню в зовсім несподіваній обробці і пританцювувати у стилі рок-н-рол. Узагалі в репертуарі ансамблю – номери трьох напрямків: військово-міліцейські пісні, народні і фольк-модерн.

Ефективність духовно-патріотичного виховання курсантів засобами музики залежить від цілеспрямованої виховної творчої діяльності музичних колективів ВНЗ: народно-вокальних ансамблів, хорів духовної музики, клубів самодіяльної, патріотичної пісні, оркестрів та ін. у комплексі. Наприклад твори симфонічного оркестру пробуджують естетичні відчуття і прагнення до краси людських стосунків, до любові. Акапельне співання псалмів хору духовної музики погружає у високий духовний світ православної культури, привчає до вспрошення, покаяння, молитви, розкриває сутність служіння людям. Художні образи авторської пісні курсантів й співробітників ОВС малюють приклади професійної відданості служінню народу та сюжети слідчої й оперативної діяльності. Стройова пісня – особливий прийом бойової підготовки курсантів, є засобом підняття бойового духу бойового підрозділу та ін. Наповнення піснями патріотичного спрямування музичного простору у навчально-виховному процесі створюють гармонійні умови музичного дозвілля курсантів і ефективно виконують духовно-патріотичні виховні завдання.

Таким чином, функціонування системи музичного дозвілля, яка створює духовно-патріотичний музичний простір на зразок української духовної культури та традицій, дозволяє ефективно формувати патріотичні якості курсантів та орієнтувати на духовний саморозвиток і самопізнання. Використання пісенного мистецтва підвищує рівень психологічного адаптування до умов служби та позитивно впливає на внутрішні процеси самоконтролю та самодисципліни. Коригування діяльності різних музичних гуртків, народних ансамблів, клубів самодіяльної, патріотичної пісні та ін. професійними педагогами-кураторами дозволяє орієнтувати курсантів саме на засвоєння духовно-патріотичних основ професійної діяльності.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2005 р.

¹ Нестеренко Л.Н. Феномен массовой музыкальной культуры и формирование музыкальных вкусов украинской молодежи // Развитие образовательных процессов и становление гражданства в контексте европейской интеграции: Международная научно-практическая конференция. Сборник статей. – Луганск: Ягарт, 2004. – С.225-235.

Розділ VII. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

**К.К. Афанасьев
В.А. Зверька
А.И. Левченко
М.И. Чверткин**

**РЕЦЕНЗИЯ
НА "МЕТОДИЧЕСКИЕ
РЕКОМЕНДАЦИИ
ДЛЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ
ОРГАНОВ И ОРГАНОВ
МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ
ПО ВОПРОСАМ
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ
КОРРУПЦИИ", КИЕВ, 2004**

Президент Украины В.А. Ющенко неоднократно, в том числе и на представлении главы Донецкой областной государственной администрации в феврале т.г., обращал особое внимание на необходимость борьбы с коррупцией. Он подчеркивал, что именно от ее исхода объективно зависит глубина экономических и политических преобразований в стране. Столь жесткое и принципиальное отношение первого лица государства к проблеме коррупции своевременно и справедливо потому, что коррупция при ее современном размахе угрожает самим основам украинской государственности.

На законодательно-правовом уровне в свою очередь предпринимались попытки разрешения различных аспектов этой проблематики, что позволило выработать векторную направленность противостояния различным проявлениям коррупции. Среди основополагающих документов в этом контексте можно выделить Национальную программу борьбы с коррупцией, Концепцию борьбы с коррупцией на 1998-2005 годы, базирующиеся на Конституции Украины, Законах Украины "О борьбе с коррупцией", "О государственной службе", "О службе в органах местного самоуправления". Той же проблеме в юридической периодике посвящена достаточно обширная литература. Тем не менее, реальных успехов в преодолении или хотя бы локализации всей совокупности негатива, связанного с коррупционными проявлениями, пока не наблюдается. Более того, за исключением констатации факта необходимости наращивать усилия на антикоррупционном фронте, основные вопросы остаются дискуссионными, по многим принципиальным положениям высказываются диаметрально противоположные мнения. Наблюдается распыленность усилий, отсутствует системный под-

ход к решению поставленных задач в комплексе. Уязвимым местом является и неразработанность практических рекомендаций по противодействию коррупции в рамках существующего нормативно-правового базиса. Оценивая с этих позиций "Методические рекомендации для государственных органов и органов местного самоуправления по вопросам противодействия коррупции", следует прежде всего отметить их злободневность и то, что они, по существу, представляют собой первую попытку связать нормативно-правовые наработки с их реализацией в практической плоскости.

Достаточно конкретно оговорена цель рекомендаций – предоставление помощи в организации и осуществлении мер противодействия коррупции руководителям, работникам юридических служб, подразделений по борьбе с коррупцией, министерств, иных центральных и местных органов государственной исполнительной власти и органов местного самоуправления. Предпринятая попытка вооружить методико-практическим инструментарием лиц, ответственных за борьбу с коррупцией, – осязаемый вклад в разрешение этой болезненной проблемы. Просматривается замысел авторов обобщить, систематизировать и дать конкретные рекомендации по всем аспектам поставленных вопросов.

Архитектура рецензируемого труда состоит из семи разделов, корреспондирующих и внутренне логически взаимосвязанных между собой.

В разделе 1 обозначены цели рекомендаций, их пределы, приведены нормативно-правовые основы противостояния коррупции.

В разделе 2 конкретизированы коррупционные действия, дан их тезисный комментарий.

В разделе 3 предлагается развернутая форма антикоррупционного контроля при принятии кандидата на государственную службу.

В разделе 4 приводятся подходы к разработке технологических схем и способов мониторинга с учетом организационной структуры, отраслевого и территориального аспектов деятельности определенного государственного органа.

В разделе 5 освещаются вопросы, касающиеся мер антикоррупционного контроля во время реализации управленческой деятельности в сфере, относящейся к компетенции нескольких органов исполнительной власти. Приведены формы такого контроля.

В разделе 6 предлагается алгоритм принятия предусмотренных законом мер в случае совершения государственным служащим коррупционного преступления.

В разделе 7 перечислены меры по устранению причин и условий, способствующих совершению коррупционных действий и других нарушений, связанных с коррупцией.

Такая компоновка рекомендаций научно обоснована, логически выверена и достаточно последовательно освещает практический подход на всех этапах борьбы с коррупцией: от собственно квалификации коррупционного деяния до профи-

лактической работы на этом направлении.

Значимость рецензируемого труда состоит прежде всего в том, что в нем разработана и систематизирована конкретная авторская концепция реализации нормативно-правовых основ борьбы с коррупцией непосредственно на практике.

Позитивы концептуального видения авторами рекомендаций практических моментов борьбы с коррупцией соседствуют с весьма значительным массивом спорных положений.

В частности вызывает некоторые сомнения название рецензируемого документа "Методические рекомендации...". Целесообразнее его назвать "Инструкция для государственных органов и органов местного самоуправления по вопросам противодействия коррупции". В таком варианте названия документа, по нашему мнению, в большей степени акцентируется внимание на обязательности его соблюдения.

В разделе 1 "Общие положения" не нашли места важные международные и внутригосударственные нормативно-правовые и подзаконные акты, в частности речь в первую очередь идет о "Конвенции о коррупции в контексте уголовного права" (ETS 173), Страсбург, 27 января 1999 г., "Конвенции о коррупции в контексте гражданского права", Страсбург, 1999 г., "Порядке проведения служебного расследования в отношении государственных служащих", утвержденном постановлением Кабинета Министров Украины № 950 от 13 июня 2000 г.,

"Общих правилах поведения государственного служащего", утвержденных приказом начальника Главного управления государственной службы Украины № 58 от 23 октября 2000 г.

Авторы методических рекомендаций не учли в своей работе международно-правовых обязательств Украины и того международного нормативно-правового массива имеющихся документов, а это необходимо было сделать обязательно в свете европейских намерений государства.

Во-первых, речь идет об определении более полного перечня источников борьбы с коррупцией. Как говорилось выше, в "Методических рекомендациях" полностью отсутствует широкая международно-правовая основа противодействия коррупции, хотя в Преамбулах "Конвенции о коррупции в контексте уголовного права" (ETS 173) 1999 г. и "Конвенции о коррупции в контексте гражданского права" (ETS 174) 1999 г. они приводятся. В частности, речь идет о резолюции Комитета министров Совета Европы 97 (24), в которой перечислено 20 руководящих принципов борьбы с коррупцией (ноябрь 1997 г.).

Во-вторых, что касается определения понятия коррупции, то в ст. 2 "Конвенции о коррупции в контексте гражданского права" (ETS 174) приведено международно-правовое его определение, о чем также упоминается в ст. 7 Приложения к Кодексу поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка

(принятому Генеральною ассамблеєю ООН 17 декабря 1979 года).

Украина взяла на себя выполнение этих международных обязательств как член ООН, Совета Европы (об этом, кстати, идет речь и в ст. 16 Венской декларации о преступности и правосудии: ответы на вызовы XXI века, Вена, 2000 г.) и должна привести свое национальное законодательство в соответствие с нормами международного права (кстати, Закон "О борьбе с коррупцией" совсем им не соответствует и требует абсолютно нового концептуального и содержательного выражения). В Законе "О борьбе с коррупцией" и в "Методических рекомендациях" говорится о широком спектре коррупционных правонарушений: "коррупционные деяния", "иные правонарушения", "иные правонарушения, имеющие коррупционный характер" (административные, дисциплинарные, уголовные и конституционные правонарушения, с. 5), в отличие от "вымогательства", "предложения", "дачи" или "получения взятки", "отмывания доходов, полученных от правонарушений, связанных с коррупцией", "правонарушений, связанных с бухгалтерским учетом", "правонарушений, за которые предусмотрена уголовная ответственность" (ст. 2 "Конвенции о коррупции в контексте гражданского права" 1999 г., ст. ст. 2, 3-14 "Конвенции о коррупции в контексте уголовного права" 1999 г.). В связи с этим возникает вопрос о целесообразности написания "Методических рекомендаций" к "устаревшему законодательному акту", не

соответствующему современной мировой концепции борьбы с коррупцией.

В качестве вспомогательных средств авторам "Методических рекомендаций" также было бы целесообразно использовать подготовительные материалы Специального комитета ООН по разработке "Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции".

Кроме того, представляется целесообразным пункт 1.3 исключить, а указанные в нем нормативно-правовые акты включить в пункт 1.1, поскольку они также являются "нормативно-правовой основой противодействия коррупции".

Спорные положения содержатся и во втором разделе. Так, изначально в разделе I авторы исходили из презумпции того, что нормативно-правовая база борьбы с коррупцией известна адресату рекомендаций – руководителям, работникам юридических служб, подразделений по борьбе с коррупцией и т. п. Тем не менее, в пунктах 2.1 и 2.2. дословно и не на одной странице цитируются нормы Закона "О борьбе с коррупцией". Эти длинноты, не неся содержательной нагрузки, снижают уровень восприятия самих практических рекомендаций. Не совсем обоснованным представляется значительное внимание и подробное исследование общеизвестных положений о том, что льготы, предоставляемые по закону тем или иным государственным служащим, не являются проявлениями коррупции (с. 6-7). Детальное рассмотрение вопросов о стоимости предметов и

услуг, определения понятий "действительная стоимость", "существенная разница в стоимости" завершается выводом о том, что они являются понятиями оценочными и в каждом конкретном случае устанавливаются правоохранительным органом и судом (с. 7-9). Не оспаривая верности подобной теоретической посылки, позволительно усомниться в ее практической значимости для рекомендаций. В этом контексте целесообразнее было бы остановиться на возможностях экспертиз и вопросах, которые ими могут быть разрешены.

К сожалению, не просматривается система при анализе вопроса о коррупционных действиях как таковых. Авторы ограничились констатацией факта о необходимости обратить внимание на наличие причинной связи между коррупционным деянием и выполнением лицом, которое его совершило, функций государства (с. 9). Такой упрощенный подход чреват юридическими ошибками, поскольку тенденция подменяется казуальностью. Более продуктивно, на наш взгляд, было бы выделить общие черты и различия коррупционных деяний, влекущих административную и уголовную ответственность. Критерием для подобного подхода мог бы стать анализ таких признаков правонарушения, как объект, объективная сторона, субъективная сторона и субъект. В этом случае рекомендации приобрели бы более предметную и практическую направленность. Вынуждены отметить, что подобная систематизация ныне отсутствует.

Как следствие – выборочное освещение отдельных вопросов, опять же по отдельным видам коррупционных проявлений (с. 8-11, 14), либо вновь цитирование без комментариев положений Закона "О борьбе с коррупцией" (с. 11-13).

Также следует отметить, что в рецензируемых "Методических рекомендациях" авторы довольно часто неверно используют правила того или иного нормативно-правового акта, особенно это касается основного источника означенной тематики – Закона Украины "О борьбе с коррупцией". Так, в частности, на с. 11 при воспроизведении нормы п. "а" ч. 1 ст. 5 Закона, за скобки вынесено слово "содействие", которое входит в ее содержание. На с. 12 воспроизводится норма, которая фактически содержится в п. "г" ч. 1 ст. 5 этого Закона, а не в п. "а", как указывают авторы рекомендаций. Кроме того, на той же странице 12 при перечислении нарушений дополнительных специальных ограничений, за которые государственные служащие как должностные лица несут ответственность, делается ссылка на нормы соответствующих пунктов ч. 2 ст. 5 Закона, несмотря на то, что эти нормы содержатся в ч. 3 этого же источника.

Такие обстоятельства, безусловно, свидетельствуют о том, что в "Методических рекомендациях" Закон Украины "О борьбе с коррупцией" применяется без учета внесенных изменений и дополнений, а также дополнений согласно Закону Украины № 171/97 – ВР от 3 апреля 1997 г., которым ст. 5 дополнена

новой частью второй, а части вторая и третья считаются соответственно частями третьей и четвертой. С учетом вышесказанного в пункте 1.3 рекомендаций, где указывается нормативно-правовая основа противодействия коррупции, необходимо отметить, что Закон Украины "О борьбе с коррупцией" № 356/95-ВР от 5 октября 1995 года действует с изменениями и дополнениями, внесенными Законами Украины № 171/97-ВР от 3 апреля 1997 года, № 85/98-ВР от 5 февраля 1998 года, № 460-XIV от 2 марта 1999 года, № 622-XIV от 5 мая 1999 года, № 1594-III от 23 марта 2000 года, № 90-IV от 11 июля 2002 года, № 148-IV от 12 сентября 2002 года, № 743-IV от 15 мая 2003 года.

На с. 11 "Методических рекомендаций" авторы указывают, что коррупционные деяния, ответственность за которые установлена ст. 1 Закона Украины "О борьбе с коррупцией", считаются законченными с момента незаконного получения лицом, уполномоченным на исполнение функций государства, материальных благ, услуг, льгот или иных преимуществ, или с момента получения таким лицом кредитов либо ссуд, приобретение ценных бумаг, недвижимости или другого имущества с использованием при этом льгот либо преимуществ, не предусмотренных действующим законодательством. Такая ссылка является не только необоснованной, но и не может распространяться на все деяния, связанные с коррупцией, согласно действующему законодательству. Так, в п. 2.3 рекомендаций на

той же странице в качестве примера уголовной ответственности за "иные правонарушения, имеющие коррупционный характер" упоминаются ст. 364 "Злоупотребление властью или служебным положением", ст. 365 "Превышение власти или служебных полномочий", ст. 368 "Получение взятки" Уголовного кодекса Украины. Следует обратить внимание на то, что среди вышеприведенного только получение взятки считается законченным преступлением с момента принятия должностным лицом хотя бы части взятки, а служебное злоупотребление является преступлением с материальным составом и признается законченным с момента нанесения существенного вреда правам, свободам и интересам физических лиц, государственным, общественным интересам либо интересам юридических лиц. Аналогичный характер носит и преступление, предусмотренное ч. 1 ст. 365 УК Украины, которое считается законченным с момента наступления последствий в виде существенного вреда правоохраняемым интересам.

Кроме того, в разделе 2 "Коррупционные деяния, иные правонарушения, связанные с коррупцией, и их виды" авторы не приводят критерии классификации анализируемых ими правонарушений на:

- а) "коррупционные деяния";
- б) "иные правонарушения";
- в) "иные правонарушения, имеющие коррупционный характер" (с. 5-11).

Учитывая это, непонятно, почему, например, "злоупотребление властью или служебным положени-

ем", "превышение власти или служебных полномочий", "получение взятки", за которые предусмотрена уголовная ответственность, авторы относят к "иным правонарушениям, имеющим коррупционный характер", а нарушение специальных ограничений (ст. 5), требований финансового контроля (ст. ст. 6, 9), принятие мер по борьбе с коррупцией (ст. 10), неисполнение обязанностей по борьбе с коррупцией (ст. 11) – к "иным правонарушениям". Такой подход авторов противоречит их ссылке на то, что "коррупция представляет собой совокупность разных по характеру и степени общественной опасности, но единых по своей сути коррупционных правонарушений, а также нарушений этики, поведения должностных лиц органов государственной власти и органов местного самоуправления, связанных с совершением этих правонарушений" (с. 5).

На странице 5 заслуживает внимания ссылка авторов на то, что "коррупция представляет собой совокупность разных по характеру и степени общественной опасности, но единых по своей сути коррупционных правонарушений...", однако при этом необходимо было отметить, что коррупционные деяния различны не только по характеру и степени общественной опасности, но и по степени общественного вреда, поскольку выделяются уголовные, административные, дисциплинарные и конституционные правонарушения и только наиболее опасным из них – коррупционным пре-

ступлениям – свойствен признак общественной опасности.

Вызывает определенные сомнения утверждение авторов "Методических рекомендаций", что "наиболее опасным из коррупционных правонарушений являются уголовные преступления" (с. 5). Считаем, что конституционные коррупционные правонарушения не менее опасны для общества, особенно сейчас.

На странице 6 авторы раскрывают понятия "материальные блага". По их мнению, под материальными благами следует понимать материальные условия жизнедеятельности, способные обеспечить достаток, материальное благополучие, удовлетворить материальные интересы (с. 6). Такое определение необоснованно и противоречит действующему законодательству Украины, например нормам ГК Украины. В соответствии со статьей 177 ГК Украины объектами гражданских прав являются нематериальные и материальные блага. К последним относят вещи, в том числе деньги и ценные бумаги, другое имущество, имущественные права, результаты работ, услуги и т.д. Ввиду этого неудачным является сведение понятия "материальное благо" к "материальным условиям жизнедеятельности". Такое толкование привело к тому, что авторы противопоставляют многие понятия, например "материальное благо" и "материальные услуги", а понятие "услуги" отождествляется с понятием "выполнение работ". Аналогичный характер носит и авторское определение понятия "льготы" (с. 6).

Поскольку "Методические рекомендации" будут создавать основы для практической деятельности компетентных органов (их должностных лиц) по разработке проектов управленческих документов, считаем необходимым в большинстве пунктов исключить слова "целесообразно", "могут быть", "предлагается", "предусмотреть" и др. (например в пунктах 2.1, 2.2).

В разделе 3 авторы, правильно констатируя необходимость контроля при принятии кандидата на государственную службу, предлагают его весьма тяжеловесную схему с составлением значительного объема документации. При этом в некоторых случаях не совсем понятен ожидаемый результат. Так, в п. 3.1 предлагается в обязательном порядке проанализировать ряд сведений о кандидате, но не указывается конечная цель такого анализа. Опять же значительное место в разделе отведено необходимости соблюдения того или иного нормативного акта, причем вновь с приведением дословных текстов (с. 15-16), что не укладывается в жанр методических рекомендаций. Не оговорены и сроки контроля, что в совокупности с усложненностью процедуры может само по себе объективно явиться основой для коррупции со стороны контролеров.

В разделе 4 (п. 4.1) авторы, не ссылаясь на соответствующую правовую базу, в качестве основных мер против коррупции предлагают наблюдение за поведением, привычками, служебными и внеслужебными контактами государственных

служащих. Причем речь идет не о проверке сигнала о коррупции, а, по существу, о тотальной слежке на постоянной основе за всеми государственными служащими, что не соответствует ст. 32 Конституции Украины.

Кроме того, некоторые положения этого раздела недостаточно аргументированы. Например, необоснованным видится включение в категории государственных служащих, не подлежащих ежегодной оценке относительно выполнения возложенных на них задач и обязанностей, беременных женщин (с. 27, абз. 3).

В разделе 5 авторы рекомендаций (п. 5.3) к субъектам осуществления мер антикоррупционного контроля отнесли:

- высшие органы государственной власти;
- органы государственной исполнительной власти определенной отрасли;
- органы местного самоуправления;
- судебные и правоохранительные органы;
- гражданские организации, средства массовой информации;
- граждан.

Эти положения противоречат Закону Украины "О борьбе с коррупцией", в котором дан исчерпывающий перечень органов, ведущих борьбу с коррупцией (ст. 4), и органов, осуществляющих контроль за выполнением законов о борьбе с коррупцией (ст.ст. 16-17). Не отвечает принципу законности объеди-

нение субъектов, ведущих борьбу с коррупцией, и субъектов, контролирующей ее. Кроме того, вряд ли позволительно произвольно, вне рамок законодательства, расширять перечень субъектов, ведущих борьбу с коррупцией (граждане, средства массовой информации, органы местного самоуправления, суды, органы государственной исполнительной власти определенной отрасли). Весьма уязвимым является и суждение о месте судов среди субъектов, ведущих борьбу с коррупцией. Суд как самостоятельная ветвь власти по определению не может и не должен заниматься не свойственными ему функциями. В противном случае любой протокол о коррупции, составленный правоохранительными органами, будет априори признан состоятельным, что объективно повлечет многочисленные злоупотребления и нарушения прав граждан.

Раздел 6 фактически дублирует требования Закона Украины "Об обращениях граждан" и другие нормативные акты, регламентирующие вопросы борьбы с коррупцией.

Кроме того, на наш взгляд, в последнем предложении на с. 43 допущена смысловая ошибка. Считаем, что с целью обеспечения объективности служебного расследования к его проведению нельзя привлекать должностных лиц государственного органа, имеющих личную заинтересованность в его результатах.

Раздел 7 составлен не в форме рекомендаций, а представляет собой, по существу, руководящие указания, не основанные на требовани-

ях Закона Украины "О борьбе с коррупцией" и иных правовых норм по этой проблематике.

Маловероятно, что философия рекомендаций, основанная на максимальной бюрократизации борьбы с коррупцией, не учитывающая международно-правового опыта борьбы с ней, а также приводящая к увеличению документооборота и как следствие – к противоречиям в нормативно-правовой базе по этим вопросам, может оптимизировать достижение поставленных целей.

Важно подчеркнуть, что отмеченные спорные положения не влияют на актуальность и своевременность составления рекомендаций, которые, безусловно, необходимы для практической борьбы с таким негативным явлением, как коррупция. Однако без устранения декларативности, противоречий с действующим законодательством, правовых перекосов, без конкретизации рекомендаций в целом их публикация представляется преждевременной.

*Стаття надійшла до редколегії
22.02.2005 р.*

НАШІ АВТОРИ

- Андрєєва І.О.** викладач кафедри правознавства Луганської філії Міжрегіональної Академії управління персоналом
- Атоян О.М.** кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Афанасьєв К.К.** кандидат юридичних наук, начальник кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганської академії внутрішніх справ МВС імені-10-річчя незалежності України
- Афанасьєва Л.В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Бабкіна О.П.** кандидат медичних наук, доцент, експерт відділу експертизи потерпілих, звинувачених та інших осіб бюро судово-медичної експертизи Управління охорони здоров'я Луганської обласної держадміністрації
- Банікевич І.В.** старший викладач кафедри спеціальних дисциплін Інституту перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників ОВС Національного університету внутрішніх справ
- Беніцький А.С.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Берназ В.Д.** доктор юридичних наук, доцент, начальник кафедри криміналістики Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ
- Бєсчастний В.М.** заслужений юрист України, ректор Донецького юридичного інституту МВС при Донецькому національному університеті

- Виноградова Н.О.** аспірантка Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПРН України
- Гіда Є.О.** кандидат юридичних наук, докторант кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ України
- Дідоренко Е.О.** доктор юридичних наук, професор, ректор Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Звіряка В.А.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінального права Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Кім В.Р.** начальник відділення виховної та соціальної роботи відділу роботи з персоналом Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Кім Н.Р.** аспірантка кафедри конституційного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
- Коробка В.М.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту МВС при Донецькому національному університеті
- Кубарев І.В.** ад'юнкт кафедри криміналістики Донецького юридичного інституту МВС при Донецькому національному університеті
- Курочка М.Й.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу та судоустрою Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Кутовий Р.В.** інспектор відділення виховної та соціальної роботи відділу роботи з персоналом Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Левченко О.І.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри цивільно-правових дисциплін Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Лобойко Л.М.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Юридичної академії МВС України

- Лосев Ф.О.** начальник бюро судово-медичної експертизи Управління охорони здоров'я Луганської облдержадміністрації
- Любашиць В.Я.** кандидат юридичних наук Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
- Мілаш В.С.** кандидат юридичних наук (Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого)
- Мінка П.Я.** кандидат юридичних наук, директор Навчально-наукового інституту "Правознавства" Юридичної академії МВС України
- Музичко М.А.** здобувач кафедри спеціальних дисциплін Інституту підготовки та підвищення кваліфікації працівників ОВС Національного університету внутрішніх справ
- Погрібний О.О.** перший проректор Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ
- Поправко А.К.** кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри історії України та філософії права Донецького юридичного інституту МВС при Донецькому національному університеті
- Сасенко С.І.** викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Смоков С.М.** кандидат юридичних наук, начальник кафедри кримінального процесу Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ
- Снігерьова М.О.** ад'юнкт кафедри цивільно-правових дисциплін Національного університету внутрішніх справ
- Татолі Т.В.** кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Тимошенко В.І.** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, доцент Національної академії Служби безпеки України
- Тихонов В.М.** президент Української асоціації місцевих і регіональних влад, голова Луганської обласної Ради
- Токарчук О.Й.** здобувач Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ

- Фролов М.Ю.** кандидат юридичних наук, перший заступник начальника УМВС в Луганській області
- Чворткін М.І.** кандидат юридичних наук
- Чепурний О.О.** ад'юнкт Національної академії внутрішніх справ України
- Черечукіна Л.В.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри організації розслідування злочинів Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України
- Шамара О.В.** аспірант Національної академії Служби безпеки України
- Шевченко А.Є.** кандидат історичних наук, доцент кафедри конституційного права та загальноправових дисциплін Донецького юридичного інституту при Донецькому національному університеті
- Шехацов Р.М.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України

ЗМІСТ

ДО УВАГИ АВТОРІВ.....	3
-----------------------	---

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Бесчастный В.Н., Поправко А.К. К вопросу о типологии личности современного террориста.....	5
Любашин В.Я. Модернизация государства в современной России как результат его эволюции: проблемы теории.....	14
Атоян О.Н. Правовая реальность: судьба "не граждан" при политических режимах революционного времени.....	22
Тимошенко В.І. Інституціональна теорія права і держави.....	30
Гіда Є.О. Юридичний механізм реалізації прав людини.....	35
Татоли Т.В. Элементы авторитаризма в идеологии политической группы "Звено" и их воплощение в практику политического режима "десятелей 19 мая" в Болгарии (1934-1935 гг.).....	42
Шевченко А.С. Організаційно-правові заходи радянського уряду щодо створення ДАІ та її діяльність у період становлення.....	55
Коробка В.Н. Правовая идеология работников органов внутренних дел Украины.....	60
Берназ В.Д., Погрібний О.О., Смоков С.М. Рефлексія в пізнавальній діяльності слідчого.....	67
Снігерьова М.О. Проблеми страхового інтересу.....	74
Тихонов В.Н. Что даст нам время перемен?.....	80

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Дидоренко Э.А., Курочка М.И., Чверткин М.И., Черечуккина Л.В. Экспертная оценка проекта конституционного представления Верховного Суда Украины в части возвращения судом уголовного дела на дополнительное расследование.....	85
Лобойко Л.М. Відображення змагального методу правового регулювання у змісті кримінально-процесуальної діяльності.....	87
Афанасьєва Л.В. Принцип національного языка судопроизводства и положения нового Гражданского процессуального кодекса Украины.....	98
Мілаш В.С. Підприємницький комерційний договір – правова форма опосередкування ринкових відносин.....	109
Беніцький А.С. Деякі питання протидії відмиванню злочинних доходів і фінансуванню терористичної діяльності за законодавством України.....	122

Андрєєва І.О. Строки розгляду цивільних справ і забезпечення оперативного судового захисту прав та охоронюваних законом інтересів особи	128
Саснюк С.І. Напрями вдосконалення адміністративно-деліктного законодавства України щодо протидії незаконному культивуванню сніткового маку чи конопель	136
Кім Н.Р. Автономний індивід як ідеальний суб'єкт права на вільний розвиток особистості	147
Шамара О.В. Об'єкт та предмет терористичного акту	154
Виноградова Н.О. Деякі проблеми законодавчого забезпечення вексельного обігу	160
Чепурний О.О. Дисфункція захисту у кримінальному процесі України	168

Розділ III. ПРИЧИНИ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Мінка П.Я. Роль ОВС у профілактиці наркоманії	173
Банікєвич І.В. Щодо правового статусу особи, поставленої на профілактичний облік в органах внутрішніх справ	178
Токарчук О.Й. Характеристика особистості контрабандиста	185

Розділ IV. БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННОСТЮ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Шехавцов Р.М. Функціональна характеристика організованого злочинного формування (організованої групи, злочинної організації), що протидіє розслідуванню вимагань	189
Музичко М.А. Сучасний стан правового регулювання діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ	194
Кубарєв І.В. Доручення слідчого органу дізнання при розслідуванні вбивств, що вчиняються групою осіб	202

Розділ V. ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Фролов М.Ю. Організація діяльності прикордонних органів внутрішніх справ України у боротьбі з транснаціональними злочинцями	207
Лосєв Ф.О., Бабкіна О.П. До питання про призначення та проведення судово-медичних експертиз і використання результатів при проведенні розслідувань кримінальних і цивільних справ	227

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

Кім В.Р., Кутовий Р.В. Духовно-патріотичне виховання курсантів ВНЗ МВС України в системі організації музичного дозвілля.....	232
--	-----

Розділ VII. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Афанасьєв К.К., Зверяка В.А., Левченко А.И., Чверткін М.И. Рецензія на "Методические рекомендации для государственных органов и органов местного самоуправления по вопросам противодействия коррупции", Киев, 2004.....	237
--	-----

НАШІ АВТОРИ	246
--------------------------	-----

Науково-теоретичне видання

ВІСНИК
Луганської академії
внутрішніх справ МВС
імені 10-річчя
незалежності України

Науково-теоретичний журнал

Випуск 1

Друкується мовами оригіналу

Відповідальний за випуск проф. *Б.Г. Розовський*
За редакцією авторів
Технічні редактори *О.В. Мануйлова, О.О. Кисильова*
Комп'ютерна верстка *О.В. Васильєва*

Підписано до друку 04.03.2005.
Папір офсетний. Формат 60x84 ¹/₁₆. Друк офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 15,875. Ум. фарбо-відб. 15,875. Обл.-вид. арк. 17,75.
Тираж 500 прим. Зам. № 12

Редакційно-видавничий відділ
ЛІАВС МВС імені 10-річчя незалежності України
Друкарня РВВ ЛІАВС
91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. К. Маркса, 4